БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

С. М. Запрудскі

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАГА МОВАЗНАЎСТВА (1918—1941)

Рэкамендавана вучэбна-метадычным аб'яднаннем па гуманітарнай адукацыі ў якасці дапаможніка для студэнтаў, якія навучаюцца па спецыяльнасці 1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)»

МІНСК
БДУ
2015

УДК 811.161
ББК 81.411.3
З-30

Рэцэнзенты:
кандыдат філалагічных навук *К. П. Любецкая*;
кандыдат філалагічных навук *Д. В. Дзятко*

Запрудскі, С. М.
З-30 Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941) : дапаможнік / С. М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2015. – 191 с.
ISBN 978-985-566-249-6.

У дапаможніку выкладзена гісторыя беларускага мовазнаўства 1918–1941 гг. Пададзена перыядызацыя гісторыі беларускай лінгвістыкі міжваенных гадоў. Асэнсаваны прэскрыптыўна-нармалізацыйны характар і дачыненні з тагачаснай уладай. Многа ўвагі ўдзелена тэме правапіснага рэгулявання беларускай мовы. Прадстаўлены акалічнасці выпрацоўкі навуковай тэрміналогіі і канцэпцыі фарміравання беларускай літаратурнай мовы ў 1920-я гг. Разгледжаны сітуацыйныя, асяроддзевыя і іншыя фактары выспявання і рэалізацыі рэформы беларускай мовы ў пачатку 1930-х гг., пастанова СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу» 1933 г. як палітычны акт і навуковы твор, кампанія за «культуру мовы» і лексікаграфічныя працы 1930-х гг.

УДК 811.161
ББК 81.411.3

ISBN 978-985-566-249-6

ПРАДМОВА

Перыяд беларускага мовазнаўства міжваенных гадоў – самы багаты і цікавы ў гісторыі беларускай лінгвістыкі. Гэта абумоўлена не толькі яго важным зместам, але і выразнай спецыфікай і пільнай грамадскай увагай да герояў, падзей і лінгвістычных прац таго часу. У падручніку Л. М. Шакуна «Гісторыя беларускага мовазнаўства» (Мінск, 1995) дадзены этап ахарактарызаваны як час «актыўнага ўмяшання грамадскасці ў моўны працэс і дзяржаўнага рэгулявання мовазнаўчых даследаванняў, час вялікіх здабыткаў і непапраўных страт».

Не існуе «кананічнага» аблічча лінгвістыкі гэтага перыяду. Зусім нядаўна навукоўцы вялі бурныя спрэчкі наконт, напрыклад, таго, у якой меры адпавядае стану беларускай мовы славутая «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча 1918 г., ці адлюстравалі пункты пастановы Савета народных камісараў БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу» 1933 г. намеры мовазнаўцаў 1920-х гг. і інш. Нельга сказаць, што гэтыя спрэчкі завяршыліся ў нашы дні: у рамках гэтага перыяду яшчэ застаецца нямала момантаў, датычных розных асоб, падзей і прац, якія і сёння трактуюцца неаднназначна. Тая акалічнасць, што адносіны навукоўцаў і інстытуцый, якія ствараюць новыя навуковыя веды, з уладнымі структурамі, былі ў 1920–30-я гг. асаблівымі, абумоўлівае спецыфічны кантэкст бытавання тагачаснай лінгвістыкі ў грамадстве, што ўплывала і на яе змест. Яшчэ існуюць значныя складанасці пры інтэрпрэтацыі розных праблем дадзенага перыяду беларускай акадэмічнай навукай, і тым больш няпроста выкладаць гэты курс студэнцкай аўдыторыі.

Дадзены дапаможнік уяўляе сабой першую спробу прадставіць некаторыя тэмы міжваеннай лінгвістыкі ў форме лекцыйнага курса для студэнтаў. Ля яго вытокаў ляжалі адпаведныя раздзелы падручніка Л. М. Шакуна «Гісторыя беларускага мовазнаўства», а таксама апублікаваныя аўтарам у 2005–2010 гг. хрэстаматыі па гісторыі мовазнаўства гэтага перыяду (Гісторыя беларускага

мовазнаўства. 1918–1941 : хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. / уклад. : С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш. Мінск : БДУ, 2005, 2008 ; Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11).

Карысным для асэнсавання беларускага мовазнаўства 1918–1941 гг. стаў шматгадовы вопыт аўтара ў выкладанні спецыяльнага курса студэнтам філалагічнага факультэта БДУ. Важным этапам у выпрацоўцы і шліфаванні канцэпцыі стала падрыхтоўка і публікацыя манаграфіі «Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы. 1920–30-я гг.» (Мінск : БДУ, 2013). Паміж дапаможнікам і манаграфіяй існуе не толькі канцэптуальная, але і тэкстуальная сувязь, што дазваляе ў выпадку неабходнасці знайсці ў манаграфіі ўказанні на дакладныя крыніцы многіх прыведзеных у дапаможніку непашпартызаваных цытат.

Для лепшага засваення матэрыялу кожны раздзел суправаджаецца пытаннямі для самакантролю, пасля раздзелаў прапануецца спіс рэкамендаванай літаратуры.

1. ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАГА МОВАЗНАЎСТВА 1918–1941 гг.

Перыядызацыя гісторыі любой з'явы дапамагае вычляняць з агульнага патоку гісторыі больш дробныя перыяды, якім уласцівы цэласнасць і змястоўнае адзінства. У гісторыі беларускай лінгвістыкі міжваенных гадоў вылучылі наступныя перыяды.

Першы перыяд: 1918 г. – люты 1921 г.

Перыяд пачынаецца выхадам з друку першай беларускай граматыкі – *«Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча*[1], завяршаецца стварэннем *Навукова-тэрміналагічнай камісіі пры Народным камісарыяце асветы* (*Наркамасветы, Наркамат асветы, НКА*) *БССР*.

Аднaчасова з публікацыяй граматыкі Б. Тарашкевіча афармляліся першыя беларускія навуковыя інстытуцыі – *Беларускае навуковае таварыства* (*БНТ*) *у Вільні, Бюро па ўкладанні і перакладзе падручнікаў у Мінску, Мінскі беларускі педагагічны інстытут*. У рамках гэтага перыяду (часткова і раней) здзейснены першыя выданні беларускамоўнай вучэбнай, метадычнай і тэрміналагічнай літаратуры.

Заснаванае ў студзені 1918 г. у Вільні В. Ластоўскім, І. і А. Луцкевічамі, В. Святаполкам-Мірскім, Я. Станкевічам *БНТ* дзейнічала да 1939 г. Амаль увесь гэты час на яго чале знаходзіўся *Антон Луцкевіч*. Мэтамі Таварыства называліся «разнастайная навуковая праца, развіццё любові да наву-

[1] Незадоўга да публікацыі граматыкі Б. Тарашкевіча былі падрыхтаваны і іншыя граматычныя дапаможнікі: граматыка А. Луцкевіча (не надрукавана) і «Hramatyka biełaruskaj mowy» Б. Пачобкі. Іх значэнне як практычных дапаможнікаў у параўнанні з граматыкай Б. Тарашкевіча настолькі нязначнае, што першай граматыкай традыцыйна лічыцца «Беларуская граматыка для школ».

ковых доследаў і пашырэнне веды». Прадугледжвалася, што БНТ «закладае і ўтрымлівае… музеі, бібліятэкі, навуковыя ўстановы; арганізуе выстаўкі, экскурсіі, лекцыі, курсы, навуковыя з'езды; устанаўляе конкурсы і нагароды за навуковыя працы; вядзе перыядычныя органы і выдавецкую работу; арганізуе свае секцыі і аддзелы».

Нагодай для стварэння Таварыства стаў прыход у Вільню нямецкай акупацыйнай улады. Для немцаў знаходжанне беларусаў на гэтай тэрыторыі аказалася нечаканым; яшчэ больш нечаканым стала тое, што беларусы не толькі складалі большасць мясцовага насельніцтва, але і мелі свае нацыянальныя імкненні і амбіцыі. Немцы былі зацікаўлены ў стварэнні стабільнага і эканамічна эфектыўнага тылу сваіх войск, намагаліся выклікаць сімпатыю ў акупаваных народаў.

Выключна важны момант для ўзвышэння беларускай мовы – загад ад 16 студзеня 1916 г. галоўнакамандуючага нямецкім фронтам фельдмаршала Паўля фон Гіндэнбурга аб раўнапраўі ў краі літоўскай, рускай, польскай, беларускай моў. З гэтага часу развіваецца выкладанне ў школах на беларускай мове. Так, у 1917 г. існавала больш за 200 беларускамоўных пачатковых школ. Беларускамоўнае выкладанне мела патрэбу ў навуковай падтрымцы, у адпаведнай друкаванай прадукцыі, найперш школьных падручніках, што і сфармулявала сацыяльны заказ на арганізацыю навукова-даследчых устаноў беларускага профілю. Беларускае навуковае таварыства павінна было стаць правобразам будучай нацыянальнай акадэміі навук.

Вільня была адным з найважнейшых тылавых цэнтраў нямецкай арміі – многа штабоў, службаў і іншых нямецкіх вайсковых інстытуцый, сярод работнікаў гэтых устаноў служыла нямала мабілізаваных у войска вучоных. Яны і сталі першымі дакладчыкамі на пасяджэннях БНТ. Адным з першых выступіў археолаг з Берліна *А. Іпель*, кансультацыі для членаў БНТ даваў прафесар П. Вебер.

Нямецкія вучоныя цікавіліся асаблівасцямі беларускай культуры, мастацтва, гісторыі, этнаграфіі. Плённымі былі кантакты з Брэслаўскім (сёння – Вроцлаўскі) універсітэтам, дзе працаваў прафесар *Рудольф Абіхт*. І. Луцкевіч кантактаваў з Р. Абіхтам яшчэ з даваеннай пары. Асабліва немцы зацікавіліся рукапісным *аль-кітабам* (*кітаб* па-арабску – 'кніга'), напісаным па-беларуску арабскімі літарамі. У 1917 г. Р. Абіхт накіраваў у Вільню некалькі сваіх вучняў, якія займаліся беларусістыкай. І. Луцкевіч арганізаваў для іх курс беларускай мовы і дапамог ажыццявіць этнаграфічныя экспедыцыі. У 1918 г. БНТ наведалі прафесар афрыканскіх моў К. Майнгоф, супрацоўнік Берлінскай бібліятэкі Г. Пік і інш. Было падрыхтавана некалькі беларусазнаўчых прац, што ў той час з'яўлялася вялікай рэдкасцю.

У маі 1918 г. у Вільні была арганізавана выстаўка беларускіх старажытнасцей, надрукаваны каталогі на беларускай, нямецкай і польскай мовах. Увосень 1918 г. гэта выстаўка экспанавалася ў Мінску.

З дзейнасцю нямецкіх акупацыйных улад звязана падрыхтоўка падручніка беларускай мовы, якая была даручана настаўніку *Баляславу Пачобку* і атрымалася няўдалай. У сваёй рэзалюцыі з нагоды выхаду гэтага падручніка БНТ сцвердзіла, што дапаможнік Б. Пачобкі «не можа служыць да навукі беларускай мовы як у пачатковых школах, так і наогул, а тым больш не можа быць прыняты ў аснову пры ўкладанні школьных падручнікаў» (газета «Вольная Беларусь». 1918. 19 мая).

Створанае Народным сакратарыятам асветы Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР) Бюро па ўкладанні і перакладзе падручнікаў у Мінску падрыхтавала 16 падручнікаў.

Адкрыты ў снежні 1918 г. на базе Мінскага настаўніцкага інстытута Мінскі беларускі педагагічны інстытут[1] меў у сваім складзе і літаратурна-мастацкі факультэт. У інстытуце працавалі *Б. Тарашкевіч*, акадэмік *Я. Карскі*. У 1919/20 навучальным годзе выкладанне ў інстытуце пераводзілася на беларускую мову. У сакавіку 1920 г. рэктарам гэтай установы стаў В. Іваноўскі, які намагаўся ператварыць інстытут у беларускі нацыянальны ўніверсітэт. У інстытуце была створана *Камісія па выпрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі*. Як вынік дзейнасці Камісіі ў 1921 г. у Вільні выдадзена падрыхтаваная *Л. Більдзюкевічам* «Арыфметычная тэрміналогія».

У рамках першага перыяду ў Вільні выдадзены «Hramatyka biełaruskaj mowy» (1918) Б. Пачобкі, «Biełaruski prawapis» (1918) А. Луцкевіча і Я. Станкевіча, «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча (тры выданні 1918–1920 гг.), «Геаграфія Беларусі» (1919) А. Смоліча, «Арыфметычная тэрміналогія» (1921), брашуры Я. Станкевіча «Правапіс чужых словаў» і «Беларуская правапісь з практыкаваннямі». Яшчэ раней, у 1917 г., у Вільні быў надрукаваны дапаможнік А. Луцкевіча «Jak prawilna pisać pa biełarusku», у Брэславе (Вроцлаве) у 1918 г. – дапаможнік Р. Абіхта і Я. Станкевіча «*Pròsty spòsab stàcca ŭ karòtkim čàse hràmatnym*», у 1918 г. у Лейпцыгу – «Сямімоўны слоўнік», адной з моў якога была беларуская. Так упершыню беларуская мова з'явілася ў перакладным слоўніку ў якасці адной з моў.

У Мінску ў 1919 г. Беларускай вайсковай камісіяй была надрукавана «Вайсковая стылістыка» Зніча, а ў 1920-м – «Праграма сістэматычнага курса арыфметыкі і тэрміналогія» (падрыхтаваў Л. Більдзюкевіч) і «Праграмы беларускай пачатковай школы» на 1919/20 навучальны год (падрыхтаваны Тэрміналагічнай камісіяй мінскіх настаўнікаў).

---

[1] Сучасны Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка вядзе свой адлік з 1922 г., калі ў складзе БДУ быў заснаваны педагагічны факультэт. У 1931 г. гэты факультэт пераўтвораны ў Беларускі дзяржаўны вышэйшы педагагічны інстытут.

Выданні 1918–1921 гг. пераважна прызначаліся для патрэб пачатковай школы.

Другі перыяд: люты 1921 г. – другая палова 1930 г.

Гэтаму перыяду ўласціва актыўнае стварэнне новых навуковых устаноў і пастаяннае нарошчванне навуковых даследаванняў.

У ліпені 1920 г. Мінск быў вызвалены ад палякаў, а ўжо праз паўгода, 27 студзеня 1921 г., у беларускай сталіцы адбыўся *сход работнікаў асветы і культуры* (50 чалавек), скліканы Акадэмічным цэнтрам Наркамата асветы БССР (кіраўнік *Сцяпан Некрашэвіч*). На сходзе была вылучана ідэя стварэння інстытута, які займаўся б вывучэннем беларускай культуры. У лютым 1921 г. створана *Навукова-тэрміналагічная камісія*, і гэта стала першым крокам у справе арганізацыі ў БССР навукова-даследчай установы, прызначанай для вывучэння беларускай культуры. (Дзейнасць Камісіі і вынікі яе працы разглядаюцца ў раздзеле 8.)

У кастрычніку 1921 г. адкрыўся *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт*, на факультэце грамадскіх навук якога адразу ж пачала выкладацца беларуская мова.

Згодна з пастановай Савета народных камісараў (СНК) БССР у канцы студзеня 1922 г. заснаваны *Інстытут беларускай культуры* (*Інбелкульт*), сярод задач якога – «планавае даследаванне Беларусі з боку яе мовы, літаратуры, этнаграфіі, гісторыі, прыроды, эканомікі, сацыяльна-эканамічнага руху і інш.». Значэнне гэтай установы для развіцця беларускай навукі і культуры ў 1920-я гг. настолькі вялікае, што другі перыяд часта называецца «інбелкультаўскім».

У Інбелкульце былі створаны этнолага-лінгвістычная і прыродазнаўчая секцыі. Першая з гэтых секцый уключала тры камісіі: правапісна-тэрміналагічную, слоўнікавую і літаратурную.

Напярэдадні стварэння Інбелкульта Сцяпан Некрашэвіч паслаў ліст акадэміку Яўхіму Карскаму ў Петраград з прапановай узначаліць гэту ўстанову. Аднак першым старшынёй Інбелкульта давялося стаць С. Некрашэвічу. Першым вучоным сакратаром установы быў У. Чаржынскі, першымі правадзейнымі членамі – *Яўхім Карскі, Янка Купала* (*Іван Луцэвіч*), *Якуб Колас* (*Кастусь Міцкевіч*) і *Язэп Лёсік*. Сярод першых навуковых супрацоўнікаў Інбелкульта – географ М. Азбукін, матэматык Л. Більдзюкевіч, геолаг і літаратар М. Грамыка, юрыст М. Гуткоўскі, філолаг М. Байкоў, матэматыкі Ф. Бурак і А. Круталевіч, батанік В. Міхальскі, хімік Ч. Родзевіч, літаратуравед М. Піятуховіч, пісьменнік Змітрок Бядуля (С. Плаўнік). З 1926 г. Інбелкультам кіраваў *Усевалад Ігнатоўскі*.

Галоўныя напрамкі тагачаснай лінгвістычнай навукі ў Беларусі раскрываюцца ў назвах дзвюх вышэйзгаданых камісій: правапісна-тэрміналагічнай і слоўнікавай. У лістападзе 1926 г., калі ў складзе Інбелкульта існаваў ад-

дзел мовы і літаратуры, лінгвістычная работа вялася ў чатырох пастаянных камісіях: тэрміналагічнай, слоўнікавай, правапіснай і фальклорнадыялекталагічнай. (Выпрацоўка правапісу ў яе грамадскім кантэксце выкладзена ў раздзелах 4–6.)

Інбелкультаўскі перыяд, які ў асноўным супадае з перыядам дзяржаўнай палітыкі *беларусізацыі*, уяўляе сабой аснову міжваеннай лінгвістыкі ў цэлым, акурат у яго рамках зроблены галоўныя здзяйсненні мовазнаўства міжваенных гадоў. Матэрыял гэтага курса прысвечаны найперш інбелкультаўскаму перыяду.

Другі перыяд завяршаецца ў другой палове 1930 г., калі была прынята *рэзалюцыя бюро ЦК КП(б)Б «Вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве»*, арыштаваны вядучыя беларускія лінгвісты і спынена дзейнасць камісій Інстытута мовазнаўства створанай у 1929 г. Беларускай акадэміі навук (БАН), у газетах публікаваліся артыкулы аб «шкодніцтве нацыянал-дэмакратаў у галіне мовы». «Нацыянал-дэмакратамі», або «нацдэмамі», у гэты час у партыйным асяроддзі называлі членаў камуністычнай партыі або беспартыйных, дзеянні якіх характарызаваліся як правы «ўхіл» ад генеральнай лініі партыі ў культурным будаўніцтве. Падзеі 1930 г. прывялі да таго, што ў пачатку 1930-х гг. усе беларускія лінгвістычныя працы 1920-х гг. былі выведзены з ужытку.

Трэці перыяд: канец 1930 г. – жнівень 1933 г.

Гэты перыяд мае пераходны характар. Заснаваны ў 1929 г. Інстытут мовазнаўства БАН пачынае аднаўляцца пасля краху 1930 г., маюць месца нясмелыя спробы працягваць традыцыі папярэдняга перыяду, але адбываецца абумоўленая ідэалагічна-палітычнымі прычынамі перабудова мовазнаўчых устаноў і агульная змена арыенціраў у навуковым развіцці. У гэты час партыйныя органы аказваюць моцны ціск на навуковыя даследаванні, навязваючы іх напрамкі і прадвызначаючы іх змест.

З кастрычніка 1930 г. па красавік 1931 г. у Інстытуце мовазнаўства БАН не было дырэктара, прызначанага на сталай аснове. У 1931 г. супрацоўнікі кафедры марксізму-ленінізму БАН падрыхтавалі кнігу «“Навука” на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі. Мовазнаўства». Спецыфічная сітуацыя склалася вясной 1933 г., калі ў сакавіку аб’яднаны пленум ЦК і Мінскага гаркама КП(б)Б даручыў фракцыі камуністаў прэзідыума БАН «асабліва сур’ёзна заняцца пытаннямі беларускай мовы, забяспечыўшы правільную бальшавіцкую распрацоўку матэрыялаў па гэтым пытанні», а ў маі была створана «палітычная камісія па праглядзе руска-беларускага слоўніка і новых правіл правапісу».

Трэці перыяд завяршаецца з прыняццем *пастановы СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу»*, якая знаменавала сабой разрыў з лінгвістычнай практыкай 1920-х гг. і ўмацаванне арганізацыі навуковых даследаванняў на ідэалагічна-палітычных асновах.

Чацвёрты перыяд: жнівень 1933 г. – 1941 г.

Гэтаму перыяду ўласціва крышталізацыя развіцця мовазнаўства на ідэалагічна-палітычных асновах ва ўмовах жорсткага ідэалагічнага кантролю і тэрору. Кіраўніцтва акадэмічным мовазнаўчым падраздзяленнем (з ліпеня 1935 г. уваходзіла ў аб'яднаны Інстытут мовы, літаратуры і мастацтва) у гэты час здзяйснялася літаратарамі – празаікам і драматургам Віталем Вольскім, паэтам Андрэем Александровічам, літаратуразнаўцам Васілём Барысенкам.

У 1934 г. выдадзены зборнікі *«Пісьменнікі БССР аб рэформе правапісу беларускай мовы»* і *«Пісьменнік і мова»*. Пад рэдакцыяй А. Александровіча ў 1937 г. надрукаваны моцна русіфікаваны *«Руска-беларускі слоўнік»*, які, аднак, пасля арышту яго рэдактара быў выведзены з ужытку. З прычыны неспрыяльнай палітычнай абстаноўкі і тэрору многія навуковыя працы гэтага часу не ўбачылі свету. Кволыя прыкметы аздараўлення навуковага жыцця сталі заўважацца толькі ў пачатку 1940-х гг. (*дыскусія паміж газетамі «Літаратура і мастацтва» і «Звязда» аб стане і перспектывах развіцця беларускай літаратурнай мовы*).

Пытанні для самакантролю

1. Якое значэнне для развіцця беларускай лінгвістыкі мела існаванне Беларускага навуковага таварыства і Мінскага беларускага педагагічнага інстытута?

2. Якія напрамкі мовазнаўчай дзейнасці развіваліся ў Інбелкульце?

3. Што ўласціва трэцяму перыяду гісторыі мовазнаўства міжваеннага часу?

4. Чаму беларуская лінгвістыка не магла плённа развівацца на працягу чацвёртага перыяду гісторыі мовазнаўства 1920–30-х гг.?

Рэкамендаваная літаратура

Жураўскі, *А. І.* Мовазнаўства / А. І. Жураўскі ; Ін-т беларус. культуры. Мінск, 1993. С. 33–59.

Жураўскі, *А. І.* Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа АН Беларусі / А. І. Жураўскі // Беларуская мова : энцыкл. Мінск, 1994. С. 231.

Іваноў, *М.* У міжваенным часе, у забраным краі… / М. Іваноў // Літаратура і мастацтва. 1993. 24 снеж. С. 14–15.

Ляхоўскі, *У.* Беларускі універсітэт: з гісторыі стварэння / У. Ляхоўскі // Спадчына. 1994. № 4. С. 61–68.

2. ПРЭСКРЫПТЫЎНА-НАРМАЛІЗАЦЫЙНЫ ХАРАКТАР БЕЛАРУСКАЙ ЛІНГВІСТЫКІ 1920–30-х гг.

Спецыфіка беларускага мовазнаўства міжваенных гадоў палягае ў значнай ступені ў яго прэскрыптыўным (ад лац. *praescriptum* ‘прадпісанне, правіла’), арыентаваным на нармалізацыю, характары. Прэскрыптыўнае (прадпісальнае) мовазнаўства на адрозненне ад дэскрыптыўнага (ад англ. *descriptive* ‘апісальны’) мае на мэце ўсталяваць прынцыпы фарміравання мовы і ўздзейнічаць на яе развіццё. Прэскрыптыўны падыход арыентаваны на стварэнне правіл у сферы фарміравання пэўнай мовы, выкарыстання канкрэтных слоў і моўных формаў, ён можа разглядацца як у гістарычным, так і сучасным ракурсе.

Існуе меркаванне, што да XIX ст. нарматыўнай была ўся лінгвістыка. Аднак у XIX ст. паступова набіраў сілу погляд, згодна з якім мовазнаўства мае іншыя мэты. У 1874 г. шведскі мовазнавец Э. Тэгнер даказваў, што задача лінгвістаў – «не прадпісваць мове законы, а апісваць іх». Не заўсёды магчыма дакладна ўстанавіць мяжу паміж прэскрыптыўным і дэскрыптыўным мовазнаўствам: дэскрыптыўная лінгвістыка можа незаўважна трансфармавацца ў прэскрыптыўную, увогуле, прэскрыптыўная дзейнасць прадугледжвае ў той або іншай ступені выкарыстанне дэскрыптыўнага складніка.

У сучаснай лінгвістыцы ў дачыненні да моцных моў дэскрыптыўны падыход выразна пераважае над прэскрыптыўным. Чэшскі мовазнавец П. Сгал сцвярджае, што дэскрыптыўны падыход рэалізуецца ў большасці развітых краін, адпаведна, прэскрыптывізм можа разглядацца як папярэдні, «недастаткова развіты» этап лінгвістычнай навукі. Навуковае апісанне «меншых» моў звычайна ўключае ў сябе большую або меншую ступень прэскрыптывізму.

У сучаснай беларускай лінгвістыцы ў рамках аднаго артыкула можна сустрэць як падтрымку меркавання, паводле якога навуковыя ўстановы не павінны вызначаць, як трэба гаварыць (гэта значыць, займацца прэскрыптывізмам), так і згоду з тым, што асноўнае прызначэнне дзейнасці лінгвістаў і мовазнаўчых устаноў палягае ў тым, каб падтрымліваць стабілізацыю літаратурнай мовы (натуральна, шляхам прадпісвання).

Прэскрыптыўнасць у беларускіх лінгвістычных працах 1920–30-х гг. утрымлівалася перадусім у падручніках і слоўніках, непасрэдна арыентаваных на ўстанаўленне, укараненне і сацыялізацыю моўных нормаў. Такога тыпу працамі з'яўляюцца пяць выданняў «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча (выдавалася ў Вільні ў 1918–1929 гг.; чацвёртае выданне 1921 г. было мінска-віленска-берлінскім). З 1921 па 1929 г. у Мінску восем разоў выходзілі граматычныя дапаможнікі Я. Лёсіка, з 1924 па 1929 г. таксама восем разоў былі надрукаваны падрыхтаваныя ім падручнікі па правапісе. У 1924–1926 гг. выйшлі два выданні руска-беларускага слоўніка М. Байкова і М. Гарэцкага, у 1926 г. – «Расійска-беларускі слоўнік» М. Байкова і С. Некрашэвіча, а ў 1928 г. – іх жа «Расійска-беларускі слоўнік». На працягу 1920-х гг. у Беларусі быў падрыхтаваны і выдадзены комплекс вучэбнай літаратуры (правапісаў і граматык), а таксама практычных слоўнікаў, якія засведчылі і замацавалі факт існавання беларускай літаратурнай мовы.

У 1930-я гг. інтэнсіўнасць падрыхтоўкі і выдання правапісаў, граматык і слоўнікаў моцна знізілася, тым не менш у 1934 г. быў надрукаваны «Правапіс беларускай мовы», у 1935–1936 гг. – дзве граматыкі, у 1937 г. – «Руска-беларускі слоўнік», у 1939 г. – дапаможнік па сінтаксісе.

На аснове ўказанай граматычнай літаратуры былі падрыхтаваны іншыя вучэбныя дапаможнікі па беларускай мове для выкарыстання ў школах, тэхнікумах, на рабфаках, курсах селькораў і рэдактараў – «рабочыя кнігі» па беларускай мове, граматыкі і навукова-метадычныя распрацоўкі. Усе пералічаныя выданні (за выключэннем хіба слоўніка 1937 г.) шырока выкарыстоўваліся ў вучэбнай і журналісцкай практыцы і з'яўляліся аднachасова як крыніцамі вывучэння беларускай мовы, так і сродкамі фіксацыі і стабілізацыі яе літаратурных нормаў.

Разгортванню прэскрыптыўнай функцыі лінгвістыкі садзейнічала арганізацыйнае развіццё навуковых устаноў. У Беларусі ў 1920-я гг. інстытуцыямі, якія фармулявалі моўную палітыку ў сферы выпрацоўкі моўных нормаў, былі: Навукова-тэрміналагічная камісія, Інбелкульт і яго структурныя падраздзяленні – аддзел мовы і літаратуры (з 1926 г., з яго тэрміналагічнай, слоўнікавай і правапіснай камісіямі) і Інстытут навуковай мовы (з 1927 г.), Беларуская акадэмія навук (1929) і яе структурнае падраздзяленне – Інстытут мовазнаўства.

Усведамленне і ўлік тых акалічнасцей, што ў міжваенныя гады было падрыхтавана і выдадзена шмат літаратуры, арыентаванай на афармленне беларускай літаратурнай мовы, даюць падставы розным навукоўцам разглядаць гэту літаратуру як нарматыўную, такую, у якой прадстаўлена нарматыўная версія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Такая ацэнка часам пашыраецца не толькі на працы 1930-х гг., нармалізацыйная сутнасць якіх асабліва відавочная, але і на слоўнікі (аднак не на граматыкі) папярэдняга дзесяцігоддзя. Перакладныя слоўнікі 1920-х гг. у сучасных працах могуць прадстаўляцца як «першыя найбольш поўныя» (А. Цімашэнка). Можа ісці гаворка пра тое, што іх перакладныя часткі даюць найбольш поўнае ўяўленне пра лексічную норму і яе змены на працягу ўсёй гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы, а самі слоўнікі «фактычна з'яўляліся для беларускай літаратурнай мовы нарматыўнымі» (А. Літвіноўская). Разглядаючы двухмоўныя слоўнікі 1918–1928 гг. у кантэксце «перыяду моўнай нармалізацыі», І. Савіцкая падкрэслівае іх «высокую нармалізацыйную каштоўнасць». Указваючы на патрэбу ў нарматыўных слоўніках, такіх, якія ўжо былі ў наяўнасці ў рускай і польскай лексікаграфіі, пісаў пра першыя беларускія слоўнікі канца 1910-х – 1920-х гг. у сваім дапаможніку Л. Шакун.

Аднак з пункту гледжання ўвасаблення прынцыпу прэскрыптыўнасці граматычная літаратура і слоўнікі 1920-х гг. выразна адрозніваюцца ад прац наступнага дзесяцігоддзя. Калі прэскрыптыўны прынцып у літаратуры 1930-х гг. вылучаецца выразна, то гэта не абавязкова можна сказаць пра працы папярэдняга дзесяцігоддзя. Прэскрыптыўнасць арыентаванай на задавальненне практычных патрэб мовазнаўчай прадукцыі 1920-х гг. не павінна разумецца як поўная падпарадкаванасць гэтай прадукцыі задачам пабудовы нарматыўнай літаратурнай мовы ў яе сучасным разуменні. У скіраваных на практыку лінгвістычных працах гэтага часу змяшчаўся не толькі нарматыўны кампанент. Мовазнаўчай прадукцыі 1920-х гг. уласціва значная ліберальнасць у вызначэнні таго, што́ мае лічыцца нормай, а што́ – не. Напрыклад, граматыка Б. Тарашкевіча дазваляла вельмі значную марфалагічную варыянтнасць, і гэта нетыпова для сучасных граматычных апісанняў.

Несумненна, не прэтэндавалі на нарматыўнасць першыя слоўнікі, падрыхтаваныя з удзелам Максіма Гарэцкага (друкаваліся з 1918 г.). У прадмове да свайго «Руска-беларускага слоўніка» 1918 г. браты Максім і Гаўрыла Гарэцкія падкрэслівалі, што яны не мелі філалагічнай адукацыі і не ставілі перад сабой высокіх навуковых задач – «адно – слухаючы свайго вуха і не зважаючы надта на тое, ці хто ўхваліць, а ці пашкеліць, ці ганіць будзе, – выкладалі жменю цікавейшых слоў ку патрэбе і на добрае ўжыванне маладым адраджоным братом, што па-маскоўску чытаць-пісаць умеюць, а па-беларуску няцца хочуць». Згодна з А. Літвіноўскай, у гэтым слоўніку ў параўнанні з іншымі лексікаграфічнымі працамі XX ст., за выключэннем

«Расійска-беларускага слоўніка» 1928 г., пададзена адносна самая вялікая колькасць уласнабеларускіх слоў і «даўніх» запазычанняў з рускай мовы. Сучасная беларуская літаратурная мова значную колькасць уласнабеларускіх слоў, якія ўжываліся ў ёй у 1920-я гг., страціла і адначасова пазбавілася вялікай колькасці русізмаў (таксама ўжывальных у 1920-я гг.), таму можна прыйсці да высновы – названы слоўнік моцна адрозніваецца ад сучасных, дэманструе не (зусім) сучасную версію беларускай літаратурнай мовы і, адпаведна, не можа разглядацца як нарматыўны.

Выразныя хібы з пункту гледжання крытэрыю прэскрыптыўнасці ўласцівы і «Расійска-беларускаму слоўніку» 1928 г. Сцяпана Некрашэвіча і Міколы Байкова, у якім рускім лексемам часта прапаноўваліся па два і больш беларускіх адпаведнікаў: *беспокойство – непакой, турбота, клопат, фатыга, калатня; желать – жадаць, бажаць, воліць, зычыць; индивид – індывід, асобнік, адзінка; калёный – гартаваны, гартны, распечаны, пражаны; картофель – бульба, картопля, бараболя; клеймо – кляймо, кляйно, знак, штэмпель, таўро, пячатка, адбой; тоскливо – нудна, нудотна, нудосна, тужліва, маркотна, невясёла, сумна, журбліва; население – насельніцтва, насельнасць, насяленне, люднасць, жыхарства*; *плут – махляр, круцель, абармот, латруга, шалапут, ашуст, ашуканец, шальбер, шалыга, пралотр, гэрц, гэрцык, гіцаль, хітрэц, шальмец, падшывальнік, падшывала*; *сообразительный – цямкі, цямлівы, кемкі, кметлівы, угадлівы, дасціпны, развальны* і інш. У выпадку з адпаведнікамі рус. *плут* у слоўніку маем 17 (так!) беларускіх адпаведнікаў. У выніку падачы ў беларускай частцы слоўніка значнай колькасці адпаведнікаў рускім словам некаторыя карыстальнікі слоўніка часам губляліся ў вызначэнні таго, пры дапамозе якіх беларускіх слоў трэба перакладаць тое або іншае рускае слова, якая лексема з’яўляецца нарматыўнай (параўн.: прапанаваныя эквіваленты да рус. *картофель, население*). З пункту погляду прэскрыптыўнасці многія словы і марфалагічныя формы ў лінгвістычных працах 1920-х гг. былі «лішнімі», збыткоўнымі. Калі ў «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г. рускім словам з абмежаванай колькасцю пэўных значэнняў падавалася празмерна многа беларускіх адпаведнікаў, часам нават з выхадам за семантычныя рамкі рускага слова, фактычна неэквівалентаў (параўн.: *асобнік, гіцаль, пражаны* як эквіваленты да рус. *индивид, плут, калёный*), то можна гаварыць, што норма ў такіх выпадках была «размыта», фактычна адсутнічала.

Аднак заснаваныя на сучасным разуменні лексікаграфічнай культуры крытычныя ацэнкі слоўнікаў і граматычнай літаратуры міжваенных (найперш 1920-х) гадоў былі б залішне строгімі. Адкрытасць да разнастайных крыніц фарміравання беларускай лексікі і арыентацыя на як мага больш поўнае яе прадстаўленне ў слоўніках 1920-х гг. складаюць выразную спецыфіку беларускай лексікаграфіі 1920-х гг. Гэта спецыфіка, несумненна, пярэчыць

прынцыпу прэскрыптыўнасці слоўнікаў, тым не менш – з увагі да задач, якія стаялі перад тагачаснай лексікаграфіяй, – яна павінна ацэньвацца станоўча. Крытыка лексікаграфічных прац 1920-х гг. у сувязі з іх недастаткова выразна праяўленым нарматыўным характарам не ў поўнай меры ўлічвала б шматфункцыянальнасць слоўнікаў гэтага часу, не сканцэнтраваную адзіна на дасягненні нарматыўнасці. Важнай задачай беларускай лінгвістыкі 1920-х гг. было «адкрыць», сабраць лексічныя і іншыя рэсурсы беларускай мовы, зафіксаваць і пазнаць іх, урэшце, вывучыць беларускую мову ва ўсёй яе паўнаце і багацці.

Наяўнасць у руска-беларускіх слоўніках 1920-х гг. значнай колькасці «збыткоўных», недарэчных і недакладных з першага пункту гледжання беларускіх слоў тлумачыцца ў тым ліку імкненнем укладальнікаў найлепшым чынам раскрыць значэнні рускіх лексем. Паколькі ў розных, нават блізкароднасных, мовах толькі частка лексікону мае дакладныя, «адзін да аднаго», адпаведнікі ў другой мове, пастолькі часта аднаго эквіваленту ў другой мове бывае недастаткова, каб раскрыць значэнне нейкага слова належным чынам. На гэта яшчэ ў 1918 г. звяртаў увагу Я. Лёсік, крытыкуючы практыку падачы да кожнага рускага слова ў «Руска-беларускім слоўніку» братоў Гарэцкіх толькі адной беларускай лексемы. Гэта крытыка была ўлічана, і ў другім выданні слоўніка 1920 г. колькасць беларускіх сінонімаў-эквівалентаў значна павялічылася; паводле С. Сачанкі, у гэтай невялікай па памерах працы было пададзена больш за 1800 сінанімічных радоў.

У Інбелкульце яшчэ пры яго заснаванні ў адпаведнасці з вымогамі акадэміка Я. Карскага была пастаўлена задача збору беларускай лексікі ў яе поўным аб'ёме. Такая паўната асацыіравалася з навуковасцю падыходу ў працэсе работы з лексікай. Насычэнне беларускіх частак руска-беларускіх слоўнікаў шматлікімі эквівалентамі садзейнічала лепшаму раскрыццю значэнняў і стылістыкі рускіх слоў, спрыяла адэкватнаму раскрыццю семантыкі і беларускіх слоў, а таксама стымулявала фарміраванне асноў беларускай літаратурнай сінанімікі. Увогуле, у сучаснай лінгвістыцы намаганні лексікографаў 1920-х гг. як мага больш поўна паказаць лексічнае багацце беларускай мовы ацэньваюцца вельмі высока.

Насуперак крытыцы з боку некаторых карыстальнікаў беларускай мовы 1920-х гг. шырыня прадстаўлення беларускіх эквівалентаў мела важнае значэнне таксама з прычыны яшчэ ў значнай ступені не да канца аформленага характару тагачаснай беларускай літаратурнай мовы, неўсталяванасці яе нормаў. На той стадыі фарміравання літаратурнай мовы, на якой знаходзілася нацыянальная мова беларусаў у 1920-я гг., часта яшчэ існавала патрэба выявіць, штó з'яўляецца нормай, а штó – не. Таму працэс нармалізацыі літаратурнай мовы натуральным чынам быў звязаны са зборам, выяўленнем і паказам усяго лексічнага багацця беларускай мовы. Недыферэнцыраваны з сучаснага пункту гледжання падыход

да ўключэння ў слоўнікі разнароднай (літаратурнай і «нелітаратурнай») лексікі быў уласцівы развіццю лексікаграфічнай практыкі розных, не толькі беларускай, моў на пачатковых этапах іх станаўлення. Напрыклад, у чатырохтомным «Слоўніку ўкраінскай мовы» Б. Грынчэнкі 1907–1909 гг. поруч з літаратурнымі змяшчалася вялікая колькасць дыялектных лексем; згодна з некаторымі ацэнкамі словы, якія не мелі дачынення да літаратурнай мовы, у гэтай працы складалі «добрую трэць». Поўнае адлюстраванне разнастайнай лексікі і яе фіксацыя ў слоўніках 1920-х гг. стварала перадумовы для яе наступнага вывучэння і будучай больш асэнсаванай нармалізацыі.

Прыкметы такой нармалізацыі можна назіраць, напрыклад, у другім выданні «Практычнага расійска-беларускага слоўніка» 1926 г. Міколы Байкова і Максіма Гарэцкага ў параўнанні з першым выданнем слоўніка 1924 г. У другім выданні сінанімічнасць і дублетнасць перакладных эквівалентаў была скарочана. Калі ў першым выданні для рус. *башмак* прапаноўвалася пяць беларускіх адпаведнікаў (*чаравік, камаш, бацінак, боцік, барлёч*), то ў другім выданні іх захавалася толькі два (*чаравік* і *камаш*). Калі для рус. *хлебопашец* у першым выданні былі дадзены эквіваленты *хлебароб, ральнік, ратай*, то ў другім выданні застаўся толькі першы адпаведнік. Колькасць беларускіх адпаведнікаў таксама была скарочана пры словах *аист, дрянь, оружие, потомок, ругань, усадьба* і інш.

Перадумовы для такой нармалізацыі існавалі найперш у тых выпадках, калі нейкія аўтары выдавалі свае працы не адзін раз. Сярод руска-беларускіх слоўнікаў неаднаразова выдадзенымі былі слоўнікі з удзелам М. Гарэцкага (выдаваліся ў 1918–1926 гг.) і М. Байкова (выдаваліся ў 1924–1928 гг.). Акурат адносная рэгулярнасць выданняў слоўнікаў з удзелам М. Гарэцкага стварыла спрыяльную сітуацыю для таго, каб ён разам з суаўтарамі падумаў не толькі пра прадстаўленасць у слоўніку багацця беларускага лексікону, але і пра яго спарадкаванне.

Аднак у працэсе падрыхтоўкі слоўнікаў 1920-х гг. тэндэнцыя да скарачэння варыянтных радоў дзейнічала непаслядоўна. Так, у параўнанні з другім выданнем «Практычнага расійска-беларускага слоўніка» 1926 г. М. Байкова і М. Гарэцкага ў «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г. М. Байкова і С. Некрашэвіча рэалізаваная ў слоўніку 1926 г. тэндэнцыя да скарачэння і, дзякуючы гэтаму, нармалізацыі беларускай лексікі была падтрымана толькі часткова. Гэтыя лексікаграфічныя працы, напрыклад, супадаюць у тым, што ў іх няма вялікай колькасці адпаведнікаў для слоў *башмак* і *оружие*, у абодвух слоўніках за кошт слова *ўнук* скарочана колькасць эквівалентаў для слова *потомок*. Аднак яны адрозніваюцца колькасцю эквівалентаў для рус. *аист*. Хоць у другім выданні слоўніка М. Байкова і М. Гарэцкага падаваўся толькі эквівалент *бусел*, а лексема *бацян* на адрозненне ад першага выдання слоўніка 1924 г. не прыводзілася, у слоўніку 1928 г. слова *бацян* было

ўзноўлена. У параўнанні са слоўнікам 1926 г. у слоўніку 1928 г. для лексемы *потомок* быў адноўлены эквівалент *нашчадак*. Нягледзячы на тое што для лексем *дрянь* і *усадьба* ў другім выданні слоўніка М. Байкова і М. Гарэцкага колькасць эквівалентаў была скарочана з трох да аднаго (засталіся: *дрэнь, сядзіба*), у слоўніку 1928 г. гэтым словам былі дадзены па пяць беларускіх эквівалентаў (*дрэнь, поскудзь, погань, брыда, шваль; сядзіба, маёнтак, двор, гаспода, сяліба*). Гэта акалічнасць сведчыць пра тое, што погляды наконт таго, наколькі шырока ў беларускіх частках руска-беларускіх слоўнікаў павінна была прад’яўляцца разнастайная лексіка і ці прыйшоў час для адсейвання раней зафіксаваных слоў, у розных лінгвістаў адрозніваліся. Пошук лепшых і дакладных адпаведнікаў рускім словам, які таксама быў складовай часткай нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы, у працэсе падрыхтоўкі слоўнікаў працягваўся і ў другой палове 1920-х гг.

У некаторых вядомых кадыфікатараў 1920-х гг. (напрыклад, Я. Лёсіка) можна было назіраць супярэчлівасць пазіцыі адносна нармавання літаратурнай мовы. З аднаго боку, паводле мемуарных матэрыялаў, ён меў славу «пракурора беларускай мовы»; ён вядомы як аўтар вельмі строгай рэцэнзіі на «Беларуска-расійскі слоўнік» М. Байкова і С. Некрашэвіча 1926 г., у якой шэраг пададзеных у слоўніку лексем ён кваліфікаваў як нелітаратурныя. З другога боку, у іншых сваіх працах і нават у гэтай самай рэцэнзіі яму ўласціва ліберальная пазіцыя ў дачыненні да некаторых з’яў беларускай мовы. У шэрагу выпадкаў яго пазіцыя выразна адрознівалася ад усталяванай. Яго ўласнае ўжыванне часам таксама істотна адрознівалася ад нашых сучасных уяўленняў аб нарматыўнасці беларускай мовы.

Так, напрыклад, прыводзячы ў адным са сваіх падручнікаў рады акцэнталагічных і іншых варыянтаў слоў і іх формаў тыпу *бліжай – бліжэй, ваўка́ – воўка, вобмацкам – вошчупкам, галосна – голасна, дзесяціна – дзесянціна, жалеза – залеза, зысціся – сысціся, на́нава – нанова, садо́віна – садавіна, раме́нь – рэмень, корань – карэнь, друкованы – друкава́ны, да́рма – дарма́, вобраз – абра́з, стрэха – страха́, твораг – тварог, тоўсты – таўсты, хва́ла – хвала́, могілкі – магілкі, упе́рад – упярод* і інш., ён амаль не імкнуўся адрозніць сярод іх нарматыўныя і ненарматыўныя. Залічваючы да ненарматыўных формы тыпу *хвабрыка, ахвіцэр, хвамілія, хвігура*, Я. Лёсік тым не менш прызнаваў за імі нейкі статус у рамках беларускай мовы. У сваёй рэцэнзіі на «Беларуска-расійскі слоўнік» М. Байкова і С. Некрашэвіча ў якасці ненарматыўнай ён пазначыў форму *пагмурыцца* ‘пахмурыцца’ – але тут жа, звярнуўшы ўвагу на цікавасць з фанетычнага пункту гледжання гэтай формы («пераход *х* у *г* перад *м*»), у пэўнай ступені нівеліраваў сваю заўвагу адносна нелітаратурнасці гэтай формы. Падобна, цалкам прымальнымі ў беларускай мове ён лічыў не толькі формы *свянцоны* і *пасвянцоны*, але і *пазлацоны*; поруч з формай *сонца* – як зусім нарматыўнае – ён прыводзіў форму *слонца*, не

лічыў ненарматыўным слова *свадзьба* і інш. Я. Лёсік адстойваў непрымальнасць (цалкам звычайных у тагачасным ужыванні) слоў *куля* ‘шар’ (у рамках геаграфічнай тэрміналогіі), папулярызаваў напісанні тыпу *прыду, прыдзе, прышоў, прышла; вышаў, узышоў* і інш. У сваіх працах як нарматыўнымі ён карыстаўся словамі *воздух, вылажыць* (*матэрыял*), *даследжваць, настраенне, паддзержка, разгавор, разгаворны* і інш.

Увогуле, існуе нямала прыкладаў неаднолькавага стаўлення да розных канкрэтных лексем з боку розных кадыфікатараў. Напрыклад, рыхтуючы ў 1927 г. 15-ты (граматычны) выпуск серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія», насуперак уласнай ранейшай практыцы Я. Лёсік палічыў патрэбным дадаць да эквіваленту *лемантар* у якасці варыянтнага ўжывання слова *буквар*, што не прайшло міма крытычнай увагі рэцэнзента гэтага выпуску М. Байкова. Слова *буквар* няма ў рэестры «Беларуска-расійскага слоўніка» 1926 г. і ў беларускай частцы «Расійска-беларускага слоўніка» 1928 г., у падрыхтоўцы якіх удзельнічаў М. Байкоў. Неаднастайнасць меркаванняў можна бачыць і ў тым, што «Беларуска-расійскі слоўнік» М. Байкова і С. Некрашэвіча Я. Лёсікам быў адрэцэнзаваны выключна крытычна. А 15-ты тэрміналагічны выпуск Я. Лёсіка атрымаў крытычную ацэнку М. Байкова і І. Бялькевіча. Слоўнік В. Ластоўскага зазнаў моцную крытыку з боку С. Некрашэвіча.

Хоць граматычныя і лексікаграфічныя працы 1920-х гг., несумненна, спрыялі пабудове нарматыўнай версіі літаратурнай мовы, кваліфікаваць іх як прэскрыптыўныя або нарматыўныя было б недакладна. Іх нарматыўнасць абмяжоўвалася шэрагам важных фактараў, абумоўленых спецыфікай тагачаснага стану беларускай лінгвістыкі і стану тагачаснай беларускай літаратурнай мовы.

Пытанні для самакантролю

1. Што такое «прэскрыптыўнае мовазнаўства», чым яно адрозніваецца ад дэскрыптыўнага?

2. Чаму многія граматычныя і лексікаграфічныя працы 1920-х гг. не могуць лічыцца цалкам прэскрыптыўнымі? Чаму нарматыўнасць слоўнікаў 1920-х гг. не магла быць абсалютнай?

3. Якое значэнне мела тая акалічнасць, што ў беларускіх слоўніках 1920-х гг. звычайна падавалася не толькі літаратурная лексіка?

Рэкамендаваная літаратура

Германовіч, *І. К.* Беларускія мовазнаўцы : у 2 т. / І. К. Германовіч. Мінск, 2006–2008. Т. 1, 2.

Жураўскі, *А. І.* Беларускае савецкае мовазнаўства: здабыткі, праблемы, шляхі развіцця / А. І. Жураўскі // Беларус. мова і літ. у школе. 1988. № 2. С. 12–16.

Запрудскі, *С.* Неюбілейныя думкі з нагоды юбілейных выданняў мовазнаўчай спадчыны / С. Запрудскі // Беларус. гіст. агляд. 2003. Т. 10. Сшыткі 1–2 (18–19). С. 319–352.

Літвіноўская, *А.* Праблема лексічнай нормы беларускай літаратурнай мовы ў некаторых замежных публікацыях / А. Літвіноўская // Новые исследования в зарубежной лингвистике. Минск, 1996. С. 71–82.

Савіцкая, *І. І.* Лексікаграфічная спадчына М. Гарэцкага: сацыялінгвістычны аспект / І. І. Савіцкая // Studia Białorutenistyczne. 2008. № 2. Lublin, 2008. С. 347–356.

Хауген, *Э.* Лингвистика и языковое планирование / Э. Хауген // Новое в лингвистике. М., 1975. Вып. 7. С. 441–472.

Яворська, *Г. М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада / Г. М. Яворська. Київ, 2000.

Bugajski, *M.* Lingwistyka normatywna wobec tradycji językowej / M. Bugajski // Język polski. R. LXXV. 1995. Z. 1. S. 6–11.

Horecký, *J.* Ciele a metódy preskriptívnej jazykovedy / J. Horecký // Sociolinguistica slovaca. 1998. № 3. S. 61–64.

Ondrejovič, *S.* Sociolingvistický vs. «normativistický» pohl’ad na jazyk / S. Ondrejovič // Sociolinguistica slovaca. 1998. № 3. S. 54–60.

Wexler, *P.* Belorussification, Russification and Polonization Trends in the Belorussian Language 1890–1982 / P. Wexler // Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future. Berlin ; New York ; Amsterdam, 1985. P. 37–56.

3. БЕЛАРУСКАЯ ЛІНГВІСТЫКА 1920–х гг.
У АДНОСІНАХ З УЛАДАЙ

У навуковай літаратуры дастаткова добра апісаны дасягненні беларускага мовазнаўства 1920-х гг. У гэты час была створана Навукова-тэрміналагічная камісія, заснаваны Інстытут беларускай культуры і яго структурнае падраздзяленне – Інстытут навуковай мовы, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларуская акадэмія навук і Інстытут мовазнаўства.

Важны аспект характарыстыкі беларускай лінгвістыкі першага паслярэвалюцыйнага дзесяцігоддзя – устанаўленне ступені яе аўтаномнасці ў якасці самастойнай навуковай дысцыпліны, яе незалежнасці ад палітычных структур і ідэалагічных канцэпцый свайго часу.

Праблемы аўтаномнасці тых або іншых лінгвістычных поглядаў, іх незалежнасці ад палітычных структур і ідэалагічных канцэпцый свайго часу вывучаюцца мала, яны могуць недастаткова ўлічвацца, «заставацца ў ценю» нават у самых лепшых працах, прысвечаных важным навуковым тэорыям 1920-х – пачатку 1930-х гг. Так, напрыклад, згодна з прынятым наборам аспектаў разгляду марксісцкай лінгвістыкі ў СССР, вылучаных у манаграфіі расійскага навукоўца У. Алпатава аб лінгвістычных ідэях М. Бахціна і В. Валошынава, можа вынікаць, што панаванне марксісцкай ідэалогіі ў грамадстве магло не сягаць далей, чым уплыў на кола інтарэсаў навукоўцаў. Праблема непасрэднага дыктату ў адносінах да вучоных у гэтай працы не называецца, што, верагодна, з'яўляецца ў тым ліку адлюстраваннем той акалічнасці, што насуперак умацаванню ў СССР у другой палове 1920-х гг. «марксісцкай» лінгвістыкі ў расійскім мовазнаўстве ў гэты час тым не менш усё яшчэ заставалася пэўная прастора для свабоды навуковай дзейнасці. У Беларусі сітуацыя была менш спрыяльная. З аднаго боку, асацыяваныя з марксісцкай

лінгвістыкай ідэалагічныя догмы засвойваліся беларускімі мовазнаўцамі пазней у параўнанні з расійскімі. Напрыклад, рэцэнзуючы ў 1927 г. другі том Вялікай савецкай энцыклапедыі, беларускі лінгвіст Л. Цвяткоў зазначаў, што пакладацца на заснавальніка яфетычнай «марксісцкай» лінгвістыкі М. Мара «можна толькі ў тых пытаннях, якія не маюць адносін да яго тэорыі яфетызму». (Назва *яфетычны* ўзыходзіць да імя *Яфет* – трэцяга сына апошняга ветхазаветнага патрыярха Ноя.) Л. Цвяткоў лічыў, што гэта тэорыя (на яго думку, яе лепш было б называць гіпотэзай) была яшчэ слаба абрунтаванай. З другога боку, часткова ў сувязі з адносна позним прыходам марызму ў Беларусь палітычны дыктат у беларускай лінгвістычнай навуцы ў гады «культурнай рэвалюцыі» зацвярджаўся больш хутка і ў больш грубай форме ў параўнанні з сітуацыяй у расійскай лінгвістыцы тых часоў.

Тая акалічнасць, што беларуская лінгвістыка ў 1920-я гг. зведвала актыўнае інстытуцыянальнае развіццё, у існуючых беларускіх працах адзначаецца як вельмі пазітыўны фактар для развіцця мовазнаўства. Сярод прац лінгвістаў асаблівай увагі заслугоўвае характарыстыка сувязей паміж абмеркаваннем моўных пытанняў, ідэалогіяй і «моўным будаўніцтвам» у БССР у 1920–30-я гг., зробленая амерыканскім беларусістам К. Вулхайзерам.

Пытанне ўстанаўлення ступені незалежнасці беларускай лінгвістыкі 1920-х гг. ад палітычных структур і канцэпцый свайго часу няпростае з-за неабходнасці ўліку таго, што на першым этапе разбудовы БССР адукацыйныя задачы ў той або іншай меры маглі суадносіцца з палітычнымі мэтамі пабудовы новага грамадства. Асаблівы ракурс пытанню прыдае тая акалічнасць, што ў 1920-х гг. развіццё беларускага мовазнаўства адбывалася ў рамках станаўлення таталітарнага грамадства. Мае значэнне і тое, што спачатку беларуская савецкая лінгвістыка займалася не «ўласна навуковымі», а пераважна практычнымі задачамі падрыхтоўкі граматык і слоўнікаў. Зыходзячы з небеларускай перспектывы такая дзейнасць можа кваліфікавацца нават як выключна «ненавуковая», палітычная. Няпростае і неадназначнае таксама пытанне і суадносін тых або іншых навуковых канцэпцый (асабліва звязаных з пытаннямі фарміравання літаратурных моў) з палітыка-ідэалагічнымі дактрынамі свайго часу.

Лічыцца, што афармленне літаратурных моў уяўляе сабой «сацыяльна-палітычны працэс», яно адбываецца на пэўнай ідэйнай аснове, а прэскрыптыўныя выказванні служаць інтарэсам вышэйшага і сярэдняга класаў, адлюстроўваючы іх ідэалогію ў вызначэнні такіх паняццяў, як «густ», «дыскрымінацыя» і «культура». Нягледзячы на гэта, наяўнае ў працэсе моўнай стандартызацыі (тут і далей у сэнсе: ‘афармленне нормаў літаратурнай мовы’) устанаўленне іерархіі і гегемоніі часта не выстаўляецца напаказ. Працэс моўнай стандартызацыі можа падавацца такім чынам, нібы ён быў наступствам пэўнага «натуральнага адбору». Такое разуменне моўнай

стандартызацыі як натуральнага працэсу, які не падлягае кантролю з боку чалавека, апраўдвае існаванне такіх гегеманічных грамадскіх інстытутаў, як адукацыя, сродкі масавай інфармацыі і нават акадэмічная лінгвістыка. У гэтым выпадку падразумяваецца, што яны існуюць не столькі для стварэння і ўвядзення ва ўжытак стандартнай мовы, колькі проста выступаюць відавочнымі перадатчыкамі «натуральнага» ходу моўнага развіцця.

Зыходзячы з такога разумення трэба прызнаць, што любая нацыянальная лінгвістыка ў тым або іншым выглядзе абслугоўвае (прынамсі, абслугоўвала) пэўныя вышэйшыя сацыяльныя слаі дзяржавы, у рамках якой яна развіваецца. Дзейнасць беларускай савецкай лінгвістыкі разгортвалася пад апекай Народнага камісарыята асветы БССР. Быўшы ўключаным у арганізацыйную структуру беларускай савецкай дзяржавы, беларускае мовазнаўства непазбежна выконвала пэўныя функцыі ў гэтым утварэнні. Адзін з вядучых лінгвістаў 1920-х гг. С. Некрашэвіч займаў розныя кіруючыя пасады ў Наркамаце асветы, узначальваў Інбелкульт, быў старшынёй аддзела гуманітарных навук, кіраваў аддзелам навукі пры Наркамаце асветы, з'яўляўся дырэктарам Інстытута мовазнаўства і віцэ-прэзідэнтам БАН. У якасці дзяржаўнага функцыянера С. Некрашэвіч, натуральна, праводзіў вызначаную дзяржавай палітыку ў сферы адукацыі, навукі і культуры. К. Вулхайзер паказаў, што ў працэсе «моўнага будаўніцтва» ў БССР 1920-х гг. некаторыя беларускія мовазнаўцы спрабавалі дастасаваць працэс распрацоўкі і кадыфікацыі беларускай мовы да рэалізацыі больш шырокай савецкай мадэлі, што пакінула след у іх публікацыях. Праўдападобна, у 1920-я гг. найперш заўважаецца імкненне супрацоўнічаць з уладай праз выкарыстанне ў сваёй навуковай практыцы пэўных ідэалагічных шаблонаў з боку Я. Лёсіка.

Аднак не выпадае гаварыць пра несвабоду навуковага мыслення ў сферы тагачаснай беларускай лінгвістыкі і беспраблемныя адносіны паміж беларускімі мовазнаўцамі і ўладай. Прымяняльна да дзейнасці навукоўцаў-папулярызатараў навуковых ведаў у СССР да 1928 г. іх адносіны з палітычнай уладай кваліфікуюцца як «вялікія трэнні і супрацоўніцтва». Абодва гэтыя кампаненты – супрацоўніцтва і трэнні – былі ў наяўнасці і ў выпадку ўдзелу ў навуковым і культурным будаўніцтве БССР многіх беларускіх мовазнаўцаў, найперш такіх фігур, як С. Некрашэвіч, Я. Лёсік, В. Ластоўскі. Раней яны (В. Ластоўскі да 1926 г.), згодна з кваліфікацыяй улад, займаліся антысавецкай дзейнасцю. У матэрыялах 1926 г. створанай на аснове пастановы сакавіцкага (1926 г.) пленума ЦК КП(б)Б камісіі па інтэлігенцыі Я. Лёсік быў ахарактарызаваны як «нацыянал-дэмакрат», І. Бялькевіч – як «беларускі эсэр», рускі па нацыянальнасці Л. Цвяткоў – як чалавек з «беларускім нацыянал-дэмакратычным ухілам», члены Правапісна-тэрміналагічнай камісіі, класікі беларускай літаратуры Янка Купала і Якуб Колас, – як асобы адпаведна з «леванародніцкім» і «нацыянал-дэмакратычным» ухіламі.

У 1920-я гг. сярод беларускіх мовазнаўцаў не было камуністаў. Яшчэ ў 1933 г. аўтар адной з газетных публікацый скардзіўся, што сярод выкладчыкаў мовазнаўства ва ўсіх ВНУ Беларусі быў толькі адзін член партыі.

У пачатку сваёй дзейнасці ў БССР са спецыфічнымі праблемамі сутыкнуўся найперш выкладчык БДУ, член Інстытута беларускай культуры з дня яго заснавання Я. Лёсік.

У верасні 1922 г. другое выданне яго падручніка «Практычная граматыка» зазнала рэзкую крытыку на старонках газеты «Звезда» з боку члена Цэнтральнага бюро (ЦБ) КП(б)Б Р. Пікеля і будучага першага старшыні Галоўнага ўпраўлення па справах літаратуры і выдавецтваў БССР (Галоўлітбела, Галоўліта) Р. Шукевіча-Траццякова. Р. Пікель палічыў падручнік Я. Лёсіка непатрэбным для партыйнай работы і зрабіў вывад, што ў дадзеным выпадку пад шыльдай выдавецтва вялася контррэвалюцыйная прапаганда. Кіраўнік цэнзурнага ведамства Р. Шукевіч-Траццякоў сцвердзіў, што ў сваіх нядаўна апублікаваных артыкулах Я. Лёсік заклікаў да абароны буржуазна-дэмакратычных заваёў, пры гэтым перабольшваў значэнне беларускай мовы. Гэтыя публікацыі былі водгукам на пастанову ЦБ КП(б)Б «Аб высылцы прафесараў і грамадскіх работнікаў за межы Беларусі» ад 7 верасня 1922 г., у якой сярод іншага прадугледжвалася «падняць у прэсе кампанію супраць антысавецкіх беларусаў – грамадскіх работнікаў з такім разлікам, каб праз месяц выселіць гр. Лёсіка». У рамках серыі акцый органаў Дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (ДПУ) Беларусі ў пачатку лістапада 1922 г. Я. Лёсік быў арыштаваны, але ў сярэдзіне снежня яго вызвалілі. Калі ён знаходзіўся пад арыштам, 9 лістапада 1922 г. граматыка была дазволена да друку, аднак выдавецтва абавязвалася зазначыць у прадмове і пасляслоўі, што «прынцыпова не згодна з ідэямі, якія праводзіць аўтар».

Калі такога тыпу рэкамендацыю можна разглядаць як ліберальную, то пазнейшай дзейнасці цэнзурнага ведамства былі больш уласцівы дыктат і забароны. Падрыхтаваная Лёсікам у 1921 г. чытанка «Наша крыніца» ў лютым 1923 г. трапіла ў спіс недазволенай літаратуры як «рэлігійна-шавіністычная». У рукапісе падручніка «Беларуская мова. Правапіс» у ліпені 1923 г. зроблена больш за 60 цэнзурных правак; другое выданне дазволілі пасля яшчэ 140 правак. Рукапіс падручніка па сінтаксісе быў падпісаны да друку пасля ўчынення ў ім 80 правак.

Верагодна, кантроль з боку Галоўлітбела за падручнікамі Я. Лёсіка пашыраўся найперш на ўключаныя ў іх моўныя ілюстрацыі. Некаторыя сказы былі забракаваны цэнзурай таксама ў кнізе для чытання «Наша сіла – ніва ды машына», падрыхтаванай М. Байковым і С. Некрашэвічам.

Пункты, якія мелі дачыненне да ацэнкі тагачаснага стану беларускага мовазнаўства і літаратурнай мовы, а таксама падыходаў да яе фарміравання, у студзені 1925 г. фіксаваліся ў рэзалюцыі «Чарговыя задачы КП(б)Б у

нацыянальнай палітыцы» пленума ЦК КП(б)Б. У прыватнасці, канстатавалася «стракатасць» і «незавершанасць літаратурнай мовы і папулярна-літаратурнай». У рэзалюцыі прызнавалася, што работа над літаратурнай беларускай мовай у асноўным была праведзена, аднак сцвярджалася, што «надзвычайна адстала работа па палітычнай, навуковай, юрыдычнай і марксісцкай тэрміналогіі <...> амаль нічога не зроблена для выпрацоўкі, на аснове вывучэння народнай мовы, уніфікаванай і папулярнай беларускай мовы. Пры гэтым нельга процістаўляць беларускую літаратурную мову папулярнай, якая па меры культурнага росту вёскі будзе абагачацца, ачышчацца, набліжацца да літаратурнай беларускай мовы».

Што датычыць крытычнай ацэнкі адставання дзейнасці ў галіне грамадазнаўчай тэрміналогіі, то, з аднаго боку, такая ацэнка адлюстроўвала тагачасную зацікаўленасць улад у стварэнні беларускай тэрміналогіі ўвогуле. З другога боку, гэты акцэнт у рэзалюцыі, магчыма, неяк паўплываў на паскарэнне выдання юрыдычнага і грамадазнаўчага слоўнікаў, здзейсненага ў 1926 г. у серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія».

Важнае для эфектыўнасці агітацыйнай і партыйнай работы палажэнне аб выпрацоўцы блізкай да народнай літаратурнай мовы не было арыгінальнай ідэяй, народжанай у беларускіх партыйных колах у сярэдзіне 1920-х гг. Яно адпавядала падыходам цэнтральных (маскоўскіх) партыйных органаў адносна неабходнасці карыстацца ў практычнай рабоце з насельніцтвам простай, даступнай мовай і, між іншага, супадала з практыкай ранейшых беларускіх партыйных дзеячаў сацыял-дэмакратычнага напрамку. Супадала яно і з меркаваннямі на гэты конт кадыфікатараў беларускай літаратурнай мовы.

Мовазнаўчыя пытанні абмяркоўваліся ў Беларусі таксама ў рамках дыскусіі аб нацыянальнай палітыцы на кастрычніцкім (1925 г.) пленуме ЦК КП(б)Б. У прыватнасці, было паўторна канстатавана, што ў палітычнай, навуковай і прававой сферах пытанні беларускай мовы знаходзіліся яшчэ толькі ў пачатковай стадыі развіцця. Пленум адзначыў «незасваенне і марруднасць» выканання дырэктывы папярэдняга пленума аб папулярнай беларускай мове, нагадаў аб неабходнасці карыстацца ў газетах простай мовай і паскорыць тэрміналагічную работу. «Непераадолены» погляд на беларускую мову як на выдуманую і штучную кваліфікаваўся ў рэзалюцыі як шавіністычны. У пастанове была таксама зафіксавана неабходнасць дабівацца, каб работа па выпрацоўцы тэрміналогіі «ў максімальнай ступені абапіралася на жывую размоўную мову беларускай вёскі». Гэтыя пастановы партыйных пленумаў у частцы спосабу фарміравання беларускай літаратурнай мовы маглі мець толькі дарадчае значэнне для лінгвістаў. Тагачасныя мовазнаўцы мелі ўласныя погляды на фарміраванне беларускай літаратурнай мовы незалежна ад пастаноў партыйных органаў; у лінгвістычных працах гэтага часу не сустракаюцца спасылкі на такога тыпу рэзалюцыі.

Інтарэсы палітыкаў і лінгвістаў непасрэдна перасекліся таксама ў сярэдзіне 1926 г., калі першым трэба было нейтралізаваць скліканне за мяжой Усебеларускага з’езда з удзелам В. Ластоўскага, а другім – абмеркаваць праблемы правапіснага і графічнага рэфармавання беларускай мовы. (Падрабязней на гэты конт гл. у раздзеле 5.)

З 1928 г. у Беларусі стала завяршацца афармленне такой сістэмы кіравання культурай, якая прадугледжвала прамое ўмяшанне партыйных і дзяржаўных органаў у творчыя працэсы. Вялікае значэнне для розных навук мелі ідэалагічныя кампаніі, якія разгортваліся літаральна ў кожнай навуковай галіне. У БССР паварот у культурнай палітыцы замацаваў XII з’езд КП(б)Б (люты 1929 г.) і кастрычніцкі пленум ЦК КП(б)Б 1930 г. Гэтыя зрухі адлюстроўваліся на ўмовах працы, дзейнасці і лёсах беларускіх лінгвістаў. Першымі ад новай палітыкі пацярпелі С. Некрашэвіч, В. Ластоўскі, М. Байкоў, Л. Цвяткоў, М. Дурнаво, І. Воўк-Левановіч.

11 верасня 1929 г. на сходзе актыву Мінскай гарадской партыйнай арганізацыі сакратар партыйнай ячэйкі газеты «Звязда» Я. Чалядзінскі гаварыў пра выяўленне ў апублікаваных пяці кнігах «Запісак аддзела гуманітарных навук» (выдаваліся пад агульнай рэдакцыяй С. Некрашэвіча) «буржуазнай скарынінскай тэорыі». «Савецкасць» С. Некрашэвіча Я. Чалядзінскім ахарактарызавана як «амаль не марксісцкая», кіраўніку акадэмічнай лінгвістыкі ставілася ў віну публікацыя ў «Запісках» уласнага артыкула «Мова кнігі Касьяна Рымляніна Ераміты “О уставах манастирских”». Прамоўца не разумеў, для якіх мэт праца С. Некрашэвіча была выпушчана «ў сэнсе марксізму». Крытыцы ў выступленні быў паддадзены таксама намеснік дырэктара Інстытута мовазнаўства Я. Лёсік, які, «уводзячы паланафільскія, польскія словы, усюды стараецца перавесці, каб не было расійскіх слоў, а былі паланафільскія і славянафільскія».

27 верасня 1929 г. у маскоўскай газеце «Комсомольская правда» надрукаваны артыкул аб правапартуністычных і нацыяналістычных скажэннях у дзейнасці Наркамасветы БССР, перадрукаваны 29 верасня мінскай газетай «Рабочий». У гэтым артыкуле крытыкавалася дзейнасць нядаўна звольненага наркама асветы БССР А. Баліцкага, значная ўвага ў публікацыі ўдзелена колішнім лідарам беларускага нацыянальнага руху, якія ступілі на шлях супрацоўніцтва з савецкай уладай і займалі пэўныя пасады ў навуковай, культурнай ці адміністрацыйнай сферах. Так, С. Некрашэвіч у гэтым артыкуле быў названы «сябрам Луцкевіча, Астроўскага і іншых агентаў Пілсудскага ў Заходняй Беларусі» (А. Луцкевіч у гэты час у савецкім друку характарызаваўся выключна як «фашыст»). Сярод людзей, якія займалі кіраўнічыя пасады ў Акадэміі навук, названы «нацыянал-дэмакрат, паланізатар беларускай мовы» Я. Лёсік, В. Ластоўскі, М. Байкоў і інш. Схаваны за крыптанімам «А. И.» аўтар артыкула сцвярджаў, што пералічаныя «чужыя і варожыя» асобы не маюць нічога агульнага з пралетарыятам і «прынеслі Савецкай Беларусі толькі шкоду».

20 кастрычніка 1929 г. была абнародавана пастанова СНК БССР, згодна з якой за публікацыю ў адным з тамоў «Запісак аддзела гуманітарных навук» артыкула «Дыспалаталізацыя *l* у беларускай мове» заходнебеларускага мовазнаўца і культурніцкага дзеяча Я. Станкевіча рэдактар тома С. Некрашэвіч быў звольнены з пасады віцэ-прэзідэнта БАН, а В. Ластоўскі – з пасады неадменнага сакратара.

У лістападзе 1929 г. з працы ў Акадэміі навук звольнены сакратар Інстытута навуковай мовы Л. Цвяткоў і член камісіі па складанні слоўніка жывой беларускай мовы М. Байкоў – апошні як «скампраметаваны ў друку і чужы па свайму сацыяльнаму паходжанню».

Імёны С. Некрашэвіча і В. Ластоўскага фігуравалі 10 снежня 1929 г. у матэрыяле газеты «Звязда», апублікаваным пад загалоўкам «Буржуазна-рэакцыйным ідэолагам даць рашучы адпор». С. Некрашэвіч крытычна згадваўся ў гэтай публікацыі як аўтар артыкула «Мова кнігі Касьяна Рымляніна Ераміты...». У артыкуле ў крытычным святле ўпаміналася публікацыя ў выданнях акадэміі працы «аб евангеллі XIX в.», пад якой, відаць, падразумяваўся артыкул «Кароткія ўвагі на некаторыя помнікі беларускай мовы ў Ленінградзе» І. Ваўка-Левановіча.

У снежні 1929 г. абвастрылася і за некалькі дзён прыйшла да вырашэння сітуацыя вакол запрошанага ў 1928 г. у Беларусь расійскага навукоўца М. Дурнаво. Пасля паведамленняў маскоўскага друку, што М. Дурнаво быў вылучаны ў члены АН СССР, 15 снежня фракцыя КП(б)Б Цэнтральнага бюро секцыі навуковых работнікаў БССР правяла пасяджэнне, на якім разглядала гэта пытанне і ў выніку заявіла пратэст супраць такога вылучэння. У газеце «Звязда» быў надрукаваны артыкул з назвай «Рэакцыянеру Дурнаво – не месца ў Акадэміі навук». 18–19 снежня прэзідыум Акадэміі навук пастанавіў падаць дакладную запіску ў СНК БССР аб пазбаўленні М. Дурнаво годнасці акадэміка і звальненні яго з работы.

Пастановы ўрада і акадэмічных структур у справе названых навукоўцаў былі абумоўлены актывізацыяй ідэалагічнай дзейнасці партыйных органаў у Беларусі ў 1929 г., асабліва ў другой яго палове. XII з’езд КП(б)Б, які адбыўся 5–14 лютага 1929 г., спрыяў пашырэнню адміністрацыйна-сілавых метадаў уздзеяння ў ідэалагічна-партыйнай барацьбе ўвогуле і перагляду пазіцыі ў дачыненні да інтэлігенцыі ў прыватнасці. З 9 мая па 27 чэрвеня 1929 г. у Беларусі з мэтай абследавання практыкі нацыянальнай работы працавала камісія Цэнтральнай кантрольнай камісіі (ЦКК) ВКП(б) пад кіраўніцтвам старшыні ЦКК кампартыі Украіны У. Затонскага. 27 ліпеня 1929 г. газета «Звязда» надрукавала рэдакцыйны артыкул «Аб правым ухіле ў КП(б)Б па нацыянальным пытанні». У жніўні 1929 г. за подпісам «А. И.» шэсць вялікіх артыкулаў аб палітычным становішчы ў Беларусі надрукавала газета «Комсомольская правда». 5–8 верасня пленум ЦК КП(б)Б абмяркоўваў пы-

танне неабходнасці ўцягвання інтэлігенцыі ў класавую барацьбу і выкрыцця «кулацка-нэпманаўскіх ідэолагаў». 2 лістапада 1929 г. газета «Звязда» надрукавала рэдакцыйны артыкул «Актыўней павядзём барацьбу з нацыянал-дэмакратызмам, ачысцім партыю ад нацыянал-дэмакратычных агентаў, дамо адпор прымірэнчым адносінам да нацыянал-дэмакратызму!». 19 верасня з партыі былі выключаны наркам земляробства Д. Прышчэпаў і яго намеснік А. Адамовіч. На працягу восені 1929 г. разгортвалася справа наркама асветы А. Баліцкага, у пастанове прэзідыума ЦКК КП(б)Б «Аб выніках чысткі ячэйкі наркамасветы» выступленні некаторых удзельнікаў падчас чысткі З. Жылуновіча былі кваліфікаваны як «наглая нацыянал-дэмакратычная вылазка». 10 лістапада 1929 г. у газеце «Известия» надрукаваны артыкул У. Затонскага «На франтах нацыянальнай культуры, або Правы, левы дзе бок», прысвечаны «мастацтвам нацыянал-дэмакратызму» ў Беларусі. У артыкуле сцвярджалася, што «замазваецца класавы змест нацыяналізму», абвастрэнне якога ў Беларусі «непасрэдна, груба-прымітыўна, выразна і відавочна» звязана з умацаваннем «кулака», крытыкавалася практыка «запабягання перад акадэмікамі».

Прыцягненне ўвагі партыйных органаў да навукоўцаў у гэты час, магчыма, таксама было неяк звязана з выкананнем прынятай 26 чэрвеня 1929 г. пастановы ЦК ВКП(б) «Аб навуковых кадрах ВКП(б)» і «пралетарызацыяй» акадэміі, якая пачынала набіраць сілу. У прысвечаным праблеме навуковых кадраў артыкуле, апублікаваным у газеце «Правда» 21 лістапада, паведамлялася, што больш за палову навуковых работнікаў сталі займацца навукай да 1918 г., а камуністы сярод навукоўцаў складалі толькі 7–8 %. У артыкуле канстатавалася «ажыўленне актыўнасці прадстаўнікоў чужой ідэалогіі» і лічылася патрэбным «увесці ў дзеянне каталізатары, здольныя паскорыць працэс дыферэнцыяцыі сіл унутры навуковых кадраў». 4 снежня 1929 г. у апублікаваным у газеце «Правда» інфармацыйным матэрыяле паведамлялася, што Маскоўская абласная канферэнцыя навуковых работнікаў палічыла «цалкам своечасовым перагледзець склад старых акадэмікаў з мэтай выдалення з акадэміі адсталых у навуковых адносінах і шкодных у грамадскім сэнсе элементаў». У згаданым артыкуле газеты «Звязда» ад 10 снежня гаворка ішла ў тым ліку пра серыю адкрытых сходаў ячэйкі майстэрань малога рамонту, на якіх абмяркоўвалася дзейнасць ячэйкі КП(б)Б БАН. На сходах гаварылася пра тое, што «акадэмікі баяцца рабочай крытыкі <...> замкнуліся ў сваіх кабінетах», супрацоўнікі акадэміі былі заклікауспаны «выйсці ў рабочыя раёны з дакладамі аб рабоце акадэміі».

Да актывізацыі ідэалагічнай дзейнасці ў 1929 г. непасрэдна спрычынілася Дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне. Так, том з артыкулам Я. Станкевіча прайшоў неабходную праверку ў цэнзурным ведамстве, але яго рух далей не прапусціла ДПУ. След ДПУ прасочваецца і ў сувязі з палемічным дакладам І. Ваўка-Левановіча «Пра некаторыя важнейшыя недахопы беларускай

літаратурнай мовы», прачытаным у Акадэміі навук 16 снежня 1929 г. Паводле адных ацэнак поруч з правільнымі палажэннямі гэты даклад меў «шэраг памылковых»; сярод іншага І. Воўк-Левановіч назваў кіраўніцтва мовазнаўчымі ўстановамі Беларусі «нацыяналістычным засценкам». Згодна з іншымі ацэнкамі даклад змяшчаў «зусім абгрунтаванае ў навуковым плане сцверджанне аб фарміраванні літаратурных моў на інавацыйнай базе». Дыскусія па дакладзе на пасяджэнні не паспела разгарнуцца, дакладчык толькі атрымаў некалькі вострых пытанняў. Пасля пазнейшых публічных палітычных абвінавачванняў у сувязі з гэтым дакладам у 1930 г. І. Воўк-Левановіч пакінуў Беларусь.

Незвычайным у акалічнасцях падрыхтоўкі і ўспрыняцця дадзенага даклада з'яўляецца тое, што выступіць з ім І. Ваўка-Левановіча падгаварыў невядомы сакрэтны супрацоўнік ДПУ, які добра ведаў «вялікадзяржаўныя шавіністычныя», паводле яго слоў, погляды навукоўца. У выніку інтрыг навуковая дыскусія па дакладзе І. Ваўка-Левановіча не адбылася. 24 снежня 1929 г. у палітычным кантэксце даклад быў згаданы З. Жылуновічам на агульным сходзе супрацоўнікаў акадэміі. Даведаўшыся пра гэта, І. Воўк-Левановіч напісаў заяву ў камісію па чыстцы ячэйкі КП(б)Б, сцвердзіўшы, што яго апаненты ў справе нармавання беларускай літаратурнай мовы маюць «ідэалістычна-нацыяналістычныя антымарксісцкія ўстаноўкі». Асоба навукоўца і яго перакананні разглядаліся ў палітычным ракурсе ў газетных публікацыях супрацоўніка кафедры марксізму-ленінізму А. Валабрынскага і загадчыка аддзела друку, культуры і прапаганды ЦК КП(б)Б А. Сянкевіча. У маі 1930 г. даклад І. Ваўка-Левановіча даў падставу ідэнтыфікаваць «антыпралетарскія», «шавіністычныя» ўстаноўкі ў мовазнаўстве, зафіксаваныя ў рэзалюцыі бюро ЦК КП(Б)Б «Вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве». Усё гэта стварае выключна спецыфічны кантэкст у працэсе ацэнкі гэтага даклада.

Аднак звальненні з пасад, траўля і пазбаўленне ад працы на пераломе 1920–30-х гг. яшчэ не былі для беларускіх мовазнаўцаў самымі неспрыяльнымі выклікамі. У 1930 г. адбыўся сапраўдны крах беларускай лінгвістыкі. 17 лютага 1930 г. быў арыштаваны спецыяліст слоўнікавай камісіі, член правапіснай камісіі Інстытута мовазнаўства І. Бялькевіч. 28 чэрвеня 1930 г. арыштаваны яшчэ адзін член правапіснай камісіі – У. Чаржынскі, 29 чэрвеня 1930 г. – укладальнік «Віцебскага краёвага слоўніка» М. Каспяровіч. У ліпені адзін за адным былі арыштаваны ўкладальнік некалькіх перакладных слоўнікаў М. Гарэцкі, укладальнік геалагічнага слоўніка М. Грамыка, укладальнік руска-беларускага слоўніка, былы неадменны сакратар БАН В. Ластоўскі, аўтар шматлікіх правапісаў і граматык, намеснік дырэктара Інстытута мовазнаўства акадэмік Я. Лёсік, дырэктар Інстытута мовазнаўства акадэмік С. Некрашэвіч, член камісіі па складанні слоўніка жывой беларускай мовы Б. Эпімах-Шыпіла. З 6 жніўня 1930 г. месяц пад арыштам знаходзіўся вучоны сакратар Інстытута мовазнаўства П. Бузук, пазней – аж да пачатку лютага 1931 г. – ён хварэў

цяжкім псіханеўрастэнічным расстройствам. Да большасці названых вучоных былі прад'яўлены абвінавачванні ва ўдзеле ў контррэвалюцыйнай арганізацыі. Усё гэта цалкам змяніла навуковы клімат у Беларусі.

Пытанні для самакантролю

1. Ці існавала магчымасць у беларускіх лінгвістаў 1920-х гг. дзейнічаць зусім незалежна ад палітычных структур і ідэалагічных дактрын свайго часу?
2. Чаму прысвечаныя сцвярджэнню і фарміраванню літаратурнай мовы лінгвістычныя працы могуць у большай або меншай ступені быць насычаны ідэалагічным зместам?
3. З якімі перашкодамі сутыкаўся Я. Лёсік у пачатку 1920-х гг. у працэсе выдання сваіх падручнікаў па беларускай мове?
4. Ці разглядаліся мовазнаўчыя пытанні на сходах вышэйшых партыйных органаў у сярэдзіне 1920-х гг.?
5. Якія беларускія лінгвісты першымі пацярпелі ад змены палітычнага курсу ў 1928-м і наступных гадах? У чым выявіліся гэтыя рэпрэсіі?

Рэкамендаваная літаратура

Алпатов, *В. М.* История одного мифа. Марр и марризм / В. М. Алпатов. М., 2004.

Алпатов, *В. М.* Волошинов, Бахтин и лингвистика / В. М. Алпатов. М. : Языки славян. культур, 2005. (Studia philologica).

На крутым павароце. Ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929–1931 гг.: дакументы, матэрыялы, аналіз. Мінск, 1999.

Перед крутым поворотом. Тенденции в политической и духовной жизни Беларуси (1925–1928 гг.). Минск, 2001.

Платонаў, *Р. П.* Кіруючыя кадры і беларуская мова (1920-я гады) / Р. П. Платонаў // Беларускі археаграфічны штогоднік. Мінск, 2001. Вып. 2. С. 243–251.

Чарнякевіч, *Ц.* Спрэчка дзвюх культур: абмеркаванне даклада Восіпа Ваўка-Левановіча 1 лютага 1924 г. у кантэксце філалагічнай навукі Беларусі 1920-х гадоў / Ц. Чарнякевіч // Асоба і час. Мінск, 2011. Вып. 4. С. 346–364.

Шаўчук, *І. І.* Гуманітарныя навукі ў сацыяльнай гісторыі Беларусі (20–30-я гады XX ст.) / І. І. Шаўчук. Брэст, 2007.

Woolhiser, *C.* Discours sur langue, idéologie et 'édification linguistique' dans la RSS de Biélorussie, 1920–1939 / C. Woolhiser // Cahiers de l'Institut de Linguistique et des Sciences du Langage. 2003. № 14. P. 299–337.

4. АБМЕРКАВАННЕ ПРАВАПІСНАЙ ПРАБЛЕМАТЫКІ Ў 1920–1925 гг.

Пасля публікацыі ў 1918 г. у Вільні «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча і яе трыумфальнага прыняцця (у 1918–1920 гг. яна выдадзена тры разы) попыт на нармалізацыйныя працы ў галіне беларускага правапісу быў задаволены. Сітуацыя ў арфаграфіі стабілізавалася. Як сцвярджаў у канцы 1922 г. З. Бядуля, граматыка Б. Тарашкевіча «зрабіла вялікую ўдзячную работу і беларускім пісьменнікам, і беларускаму друкаванаму слову. У часопісах і кніжках скончылася пестрата і размаітасць формаў і правіл». Гэтай стабільнасці спрыяла і тая акалічнасць, што чацвёртае выданне граматыкі 1921 г. ужо не было толькі заходнебеларускім: яно было надрукавана немалым тыражом з падтрымкай Наркамата асветы БССР (у якасці месца выдання пазначаны Вільня, Берлін і Мінск).

З 1921 г. у Мінску сталі друкавацца і граматычныя дапаможнікі Я. Лёсіка, якія былі падрыхтаваны з апорай на падручнік Б. Тарашкевіча: «Практычная граматыка беларускае мовы. Курс першы» (1921), «Практычная граматыка. Частка I» (1922), «Практычная граматыка. Частка II» (1922), «Беларуская мова. Пачатковая граматыка» (1924), «Беларуская мова. Правапіс» (1924) і інш. Да 1924 г. правапіс Б. Тарашкевіча папулярызаваўся ў падручніках Я. Лёсіка без змен.

Б. Тарашкевіч лічыў, што ў працэсе падрыхтоўкі граматыкі трэба зафіксаваць тыя з’явы, якія аформіліся ў мове: «Граматыка павінна толькі замацаваць і падраўняць тыя лініі, якія сама мова ўжо назначыла». Арыентацыя на шырокую дыялектную базу, увага да тагачаснай моўнай практыкі ў спалучэнні з нежаданнем Б. Тарашкевіча займацца моўным «праектаваннем» абумовілі адсутнасць крытычных водгукаў пасля выхаду яго пра-

цы. Такім чынам, у абедзвюх частках Беларусі ў першай палове 1920-х гг. былі ва ўжытку створаныя на аднолькавай аснове правапісна-граматычныя падручнікі Я. Лёсіка і Б. Тарашкевіча, што спрыяла пашырэнню і замацаванню ўніфікаванай моўнай практыкі.

Нармалізацыі беларускай мовы ў гэты час садзейнічала і актыўнае развіццё кнігадрукавання і перыядычных беларускамоўных выданняў.

Пры тым, што граматыка Б. Тарашкевіча надзвычай удала зафіксавала тагачасныя правапісныя нормы беларускай мовы, якія ў значнай ступені былі заснаваны на фанетычным прынцыпе правапісу, арфаграфія Б. Тарашкевіча тым не менш мела асобныя недахопы. Так, напрыклад, з пункту гледжання механізацыі пісьма нязручным магло лічыцца перанятае з дапаможнікаў яго папярэднікаў А. Луцкевіча і Я. Станкевіча правіла аб правапісе ненаціскнога [э] пасля мяккіх зычных у другім складзе перад націскам. У той час як у першым складзе перад націскам (як і ў сучасным правапісе) прапаноўвалася заўсёды пісаць *я* (*няма, вяду, невядомы*), правапісная рэалізацыя гука [э] пасля мяккіх зычных у другім складзе перад націскам магла вар'іраваць у залежнасці ад таго, які галосны гук знаходзіўся ў першым складзе перад націскам. Літара *я* тут павінна была пісацца толькі тады, калі ў першым пераднаціскным складзе былі гукі іншыя, чым [а]: *лясуна, нявучоны*. Калі ж у першым пераднаціскным складзе знаходзіўся гук [а], то тады ў другім пераднаціскным складзе на месцы ненаціскнога гука [э] пасля мяккіх зычных павінна была пісацца літара *е*: *цецярук, лесавік*. Гэта правіла ахоплівала і напісанне часціцы *не* і прыназоўніка *без*: *ня была, бяз дзіцяці*, але *не знайшла, не магу, не хачу, без мяне*.

Гэтаксама пры педантычным стаўленні да арфаграфіі складанасці выклікала правіла аб правапісе запазычаных слоў, асабліва ненаціскнога [о] у іх. Рэгулюючы напісанне гэтага разраду лексікі, Б. Тарашкевіч выдзеліў у беларускай мове, з аднаго боку, «словы, узятыя з чужое мовы даўно», а з другога – «словы, што ўжываюцца ў кніжках і ў кніжнай мове і да народу не дайшлі або дайшлі нядаўна». Першая катэгорыя слоў павінна была прымаць правілы беларускай фанетыкі, а другая – захоўваць у сваім правапісе рысы, якія супярэчылі асаблівасцям беларускай фанетыкі. Апошні падыход назіраўся на прыкладах падпарадкавання правілу «акання» напісання ненаціскных [о] і [э], відаць, таксама пазначэння пры дапамозе спецыяльнай літары *ґ* выбухнога гука [ґ], напісання або ненапісання літары *ф* (гук [ф] у цэлым лічыўся неўласцівым беларускай мове). Так, лічылася, што словы тыпу *арганісты, камісія, калідор, літара, пратакол* вядомы ў беларускай мове даўно і падпарадкоўваюцца аканню, а словы тыпу *колёквіум, літэратура, монолёг, эволюцыя* – не. Прапаноўваліся напісанні *гара*, але *аґрэст; хунт, кахля, хваля* – але *форма, фронт, маніфэст*. У той жа час у правапісе запазычаных слоў не дапускалася дзеканне і цеканне (*аптэка, дынаміт, дэпо, студэнт,*

тыран, тэатр), абавязковае ў правапісе ўласных слоў. Агульны падзел запазычаных слоў, з аднаго боку, на старыя, засвоеныя і, з другога боку, новыя, незасвоеныя ў пэўным сэнсе быў матываваны, паколькі ён адлюстроўваў рэальна існуючую ў мове дыферэнцыяцыю. У нямецкамоўнай лінгвістыцы адпаведныя катэгорыі лексікі адрозніваюцца пры дапамозе пазначэння іх рознымі словамі – *Lehnwörter* (ад ням. *lehnen* 'запазычваць' і *Wörter* 'словы') і *Fremdwörter* (ад ням. *fremd* 'чужы' і *Wörter* 'словы'). Аднак на практыцы пры ўзнікненні патрэбы адрозніваць гэтыя разрады слоў існавалі цяжкасці ў аднясенні тых або іншых канкрэтных слоў да таго або іншага разраду, паколькі дакладных крытэрыяў такога размежавання не было.

У правапісе Б. Тарашкевіча існавалі таксама пункты, выкладзеныя пераважна паслядоўна, якія, аднак, пазней выклікалі крытыку. Сюды трэба залічыць правіла Б. Тарашкевіча аб пазначэнні на пісьме скарачэння (з асобнымі выключэннямі) гукаў [у] і [і] (прыназоўніка *у* і злучніка *і*, у прыватнасці) у пазіцыі пасля галосных гукаў: *зайшоў у лес*, але *прыйшла ў лес*; *брат і сястра*, але *баба й дзед*.

Акрамя падручнікаў Б. Тарашкевіча і Я. Лёсіка ў пачатку 1920-х гг. вядомы нешматлікія працы, прысвечаныя правапісу або графіцы. Да іх ліку належаць «Беларуская правапісь з практыкаваннямі» Я. Станкевіча (Вільня, 1921), яго ж чатырохстаронкавая брашура «Правапісь чужых словаў» (Вільня, 1921), а таксама артыкул Я. Лёсіка 1923 г. «У справе рэформы нашае азбукі».

У «Беларускай правапісі з практыкаваннямі» Я. Станкевіча не было ніякіх адхіленняў ад правапісных нормаў, выкладзеных у «Беларускай граматыцы для школ».

Зыходзячы з закладзеных Б. Тарашкевічам асноў правапісу запазычаных слоў у другой сваёй брашуры – «Правапісь чужых словаў» – Я. Станкевіч развіў некаторыя пункты, вельмі сцісла выкладзеныя ў Б. Тарашкевіча. Усе гэтыя пункты датычыліся магчымасці пашырэння кола запазычаных слоў, якія лічыліся засвоенымі. Кіруючыся агульным падзелам Б. Тарашкевіча запазычаных слоў на засвоеныя і менш засвоеныя, прынятым пераважна ў працэсе рэгулявання правапісу слоў з ненаціскным [о], Я. Станкевіч замацаваў аналагічны падыход і для вызначэння правапісу запазычаных слоў з гукамі [ф], выбухным [ґ], а таксама лексем са складамі [пэ], [бэ], [сэ], [мэ], [нэ], [вэ], [гэ]. Калі адпаведныя словы лічыліся добра засвоенымі беларускай мовай, то ў іх маглі пісацца спалучэнне *хв*, літары *х* або *п* (*хвабрыка, хварба, хунт, Піліп, Панас*), выбухны [ґ] на пісьме мог не пазначацца пры дапамозе спецыяльнай літары, маглі пісацца спалучэнні *пе, бе, се, ме, не, ве, ге*.

Зыходзячы з таго, што некаторыя літары беларускага алфавіта нібыта «зусім не адпавядалі» гукам беларускай мовы і сам алфавіт меў «няправільны, грубы, а часам і брыдкі выгляд», у артыкуле «У справе рэформы нашае азбукі», надрукаваным у газеце «Савецкая Беларусь», Я. Лёсік рэкамендаваў

выкарыстоўваць замест літары *э* знак *є*, а замест *ы* – *и*. Літару *й* аўтар артыкула прапаноўваў замяніць знакам «ёт» (*j*), а таксама спецыяльнымі літарамі ʒ і ǯ або д̆ і ӂ дыграфы *дз* і *дж*.

Выказаныя ў артыкуле Я. Лёсіка прапановы былі разгледжаны на спецыяльным пасяджэнні ў Інбелкульце, дзе не былі падтрыманы. У друку не з'явілася ніякай рэакцыі на прапановы змяніць алфавіт. Сам Я. Лёсік пазней справядліва меркаваў, што прычынай непрыхільнасці да яго прапаноў была сфарміраваная к 1923 г. прывычка да ўжыванага тады алфавіта.

З 1924 г. Я. Лёсік пачаў уводзіць у свае падручнікі некаторыя змены. Напрыклад, у выданне дапаможніка «Беларуская мова. Правапіс» у якасці самастойнага раздзела быў уключаны параграф «Правапіс чужаземных слоў». У параўнанні з граматыкай Б. Тарашкевіча ён, аднак, меў толькі мінімальныя дапаўненні; сур'ёзнай зменай у ім можна лічыць толькі спецыяльны пункт аб выкарыстанні ў беларускай мове прыметнікавых назоўнікаў на *-істы / -ысты* тыпу *арганісты, алтарысты, комуністы, капіталісты*. (Гэта прадпісанне аказалася даволі паспяховым: аж да 1930 г. ці часам нават пазней прыметнікавыя назоўнікі фактычна выцеснілі ў беларускай літаратурнай мове назоўнікі тыпу *арганіст, алтарыст, комуніст, капіталіст*.) Увогуле ж, у прадмове да гэтай кнігі Я. Лёсік сцвярджаў, што Б. Тарашкевіч у сваёй граматыцы прапанаваў «стала й дакладна апрацаваны правапіс <...> Можна з пэўнасцю сказаць, што правапіс гэты, паступова выправіўшы некаторыя драбніцы, у аснове сваёй застанецца нязменным».

Асобныя заўвагі наконт тых або іншых правіл выказвалі ў гэты час аўтары рэцэнзій на розныя падручнікі Я. Лёсіка. Напрыклад, у 1924 г. рэцэнзент дапаможніка «Беларуская мова. Правапіс» раскрытыкаваў аўтара за прыватныя моманты правіла, датычнага магчымасці скарачаць гук [і]. Падобна да Б. Тарашкевіча ў Я. Лёсіка сцвярджалася, што ў розных пазіцыях гук [і] скарачаецца «не заўсёды і толькі дзеля складнасці», аднак аўтар рэцэнзіі напісаў, што ў выпадку такой фармулёўкі можна лічыць, што правіла адносна напісання гэтага гука ўвогуле не існуе. Усумніўся рэцэнзент таксама ў магчымасці аб'ектыўна размежаваць засвоеныя і незасвоеныя беларускай мовай запазычаныя словы: «...дзе больш-менш аб'ектыўны крытэрый ужывальнасці або неўжывальнасці слова ў масах народу?». Аўтар рэцэнзіі залічыў да нелітаратурнай пададзеную Я. Лёсікам форму *левальвэр*, пакрытыкаваў адсутнасць крытэрыяў пры рэгуляванні напісання ў запазычаных словах літар *ф, п, т* і зрабіў дакор у сувязі з тым, што ў падручніку зусім абмінуты правапіс складаных слоў. Нягледзячы на ў цэлым вельмі прыхільную ацэнку падручніка, рэцэнзент тым не менш сцвярджаў, што гэты дапаможнік не можа лічыцца абавязковым для выкарыстання.

У 1925 г. у часопісе «Полымя» Я. Лёсік надрукаваў артыкул «Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу». Гэта была першая публікацыя ў тагачасным

друку, у якой на больш ці менш сістэматычнай аснове рабілася спроба асэнсаваць недахопы правапісу. У сваім артыкуле Я. Лёсік займаўся пошукам больш рацыянальнага, на яго думку, спосабу перадачы на пісьме гукаў [і] і [у], а таксама распрацоўкай правапісу складаных і чужаземных слоў. З'яўленне гэтай публікацыі было ў значнай ступені адказам на прыведзеныя вышэй заўвагі на адрас аднаго з яго дапаможнікаў: у артыкуле разглядаліся фактычна толькі тыя з'явы, якія выклікалі крытыку.

У дачыненні да правапісу гукаў [і] і [у] агульным падыходам у Я. Лёсіка была патрэба ўгрунтаваць іх напісанне на лепш адрозных прынцыпах у параўнанні з тым, што было зафіксавана ў граматыцы Б. Тарашкевіча. Адносна правапісу [у] Я. Лёсік меркаваў, што трэба ў асноўным захаваць ранейшую рэдакцыю гэтага правіла, аднак прапанаваў зрабіць выключэнні аб нескарачэнні пачатковага *у* пасля канцавых галосных у словах *увага, уважліва, умова, угода, урад, урадовы, упадак, уклад, уціск, ухвала, устава*, а таксама ў запазычаных словах тыпу *універсітэт, універсал, узурпатар*. У дачыненні да правапісу *і* Я. Лёсік прапанаваў неаднолькавыя і, згодна з уласнай ацэнкай, «труднейшыя» ў параўнанні з правапісам *у* падыходы ў залежнасці ад таго, ці быў *і* злучнікам або часціцай. Акрамя таго, што ў такім выпадку пры вызначэнні напісання трэба было адрозніваць злучнікі і часціцы, у абодвух выпадках у якасці альтэрнатыўных прапаноўваліся як «поўныя», так і «скарочаныя» напісанні. Напрыклад, аднародныя члены сказа, першы з якіх заканчваўся на галосную літару, павінны былі злучацца пры дапамозе злучніка *й*: *бацька й маці вярнуліся з поля*. Калі ж паміж аднароднымі членамі стаяў нейкі іншы член сказа (Я. Лёсік называў яго «паясняльным словам») або калі пры пералічэнні рабіўся «перапынак у голасе», тады меў пісацца злучнік *і*: *Яны разам вучыліся і разам пасвілі скацінку; Тут былі – і старыя, і малыя, і бабы, і дзеці*. Але не толькі злучнік *і*, але і ўзмацняльная часціца *і*, згодна з Я. Лёсікам, магла пісацца як у «поўным», так і ў «скарочаным» выглядзе: *Вот табе й на!*, але *Аднаму і ў кашы не спорна*. Прыведзеныя ў артыкуле ілюстрацыі паказваюць, што адрозніць часціцу *і* ад злучніка *і* часам бывае няпроста. Праектаваныя прадпісанні Я. Лёсіка наконт правапісу *і* былі занадта складанымі.

Удасканальваючы правапіс складаных слоў, Я. Лёсік зыходзіў з таго, што існуе патрэба пашырыць выпрацаваны Б. Тарашкевічам прынцып напісання складаных лічэбнікаў на ўсе складаныя словы.

Калі з закідамі колішняга рэцэнзента наконт нераспрацаванасці правапісу *і* і складаных слоў Я. Лёсік згадзіўся, то ранейшую крытыку адносна невыразнасці крытэрыю размежавання адаптаваных і неадаптаваных запазычаных слоў ён адхіліў. Правіла, згодна з якім галосны *о* ў запазычаных словах у значнай меры не павінен быў падпарадкоўвацца заканамернасцям беларускай мовы, у канцы 1910-х – першай палове 1920-х гг. было не толькі

меркаваннем Б. Тарашкевіча і Я. Лёсіка, яго трымаліся і іншыя тагачасныя кадыфікатары беларускай мовы, А. Луцкевіч і Я. Станкевіч. Грунтуючыся на выпрацаваных Б. Тарашкевічам падыходах, а таксама выкарыстоўваючы правілы напісання запазычаных слоў ва ўкраінскім правапісе, Я. Лёсік прапанаваў шэраг уласных правіл, якія ўдала разбудоўвалі сістэму напісання запазычаных слоў, вельмі коратка выкладзеную ў Б. Тарашкевіча і толькі нязначна ўдакладненую Я. Станкевічам. Асобныя словы і арфаграмы, якія ў Б. Тарашкевіча лічыліся неадаптаванымі (*дырэктар* і *літэратура*) або наконт якіх аўтар «Беларускай граматыкі для школ» непасрэдна не выказваўся, Я. Лёсік перавёў у разрад «абеларушаных» (*дарэктар* і *літаратура*; напісанне *е* пасля *г* і *к* у запазычаных словах – *агент, евангелія, генерал, геніяльны, анкета, банкет* і інш.).

Акрамя крытыкі суб'ектыўнасці крытэрыю выдзялення абеларушаных і неабеларушаных слоў, Я. Лёсік аспрэчыў і крытыку ў сувязі з залічэннем у літаратурныя слова *левальвэр*. Як адаптаваная падобная форма (*леварвэр*) фігуравала яшчэ ў Б. Тарашкевіча. У сваім артыкуле Я. Лёсік растлумачыў, што словы з перастаноўкамі складоў (тыпу рус. *тарелка* і *ладонь*) могуць станавіцца літаратурнымі. Аднак, адхіліўшы падыход свайго крытыка падчас напісання артыкула, трохі пазней, рыхтуючы новае выданне свайго правапісу, Я. Лёсік улічыў гэтую заўвагу. На ўзор свайго рэцэнзента некаторыя фанетычна трансфармаваныя замежныя словы ён кваліфікаваў як «вульгарызаваныя формы» і папярэдзіў чытачоў, што замест іх (верагодна, падразумяваліся формы *дохтар, аблакат, фэршал* або *хвэршал, лісапэт*) трэба пісаць *доктар, адвакат, фэльдшар, аэроплян, вэлёсыпэд*.

У новым выданні правапісу 1925 г. Я. Лёсіка знайшлі адлюстраванне некаторыя яго погляды, выказаныя ў артыкуле «Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу». Так, у падручнік былі ўключаны апошнія меркаванні наконт правапісу запазычаных слоў, а таксама спецыяльны параграф, прысвечаны правапісу складаных слоў. Згодна з поглядамі на правапіс *у* і *і* ў «Беларускім правапісе» 1925 г. Я. Лёсіка з'явіліся таксама некаторыя змены і ў параграфах, прысвечаных перадачы на пісьме адпаведных гукаў. Напрыклад, было ўнесена выключэнне адносна немагчымасці скарачаць пачатковае *у* ў словах *увага, уважны, угода, умова, урад, упадак, уціск, уклад, ухвала*, а таксама ў запазычаных словах *універсітэт, універсал, узурпатар* і інш. Былі ўведзены некаторыя правілы, якія абмяжоўвалі магчымасць скарачаць злучнік *і* ў пазіцыі пасля галосных. Тая акалічнасць, што праектаваныя змены ў правапісе не толькі абмяркоўваліся ў часопісных артыкулах, але і – явачным парадкам – уводзіліся ў падручнік, стварыла новую сітуацыю ў працэсе рэгулявання правапісу і яго грамадскай ацэнцы.

У канцы зімы 1925 г. у Інбелкульце пачала працаваць правапісна-тэрміналагічная камісія, старшынёй якой быў зацверджаны Я. Лёсік. Камісія

пастанавіла «прыступіць да ўстанаўлення прынцыпаў правапісу чужаземных слоў і адначасна весці работу па ўкладанню слоўніка гэтых слоў».

На адрозненне ад публікацыі 1923 г. аб рэформе алфавіта беларускай мовы артыкул «Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу» быў неабыякава сустрэты лінгвістычнай грамадскасцю. Крытычны водгук на яго пад загалоўкам «Аб неўстаноўленых выпадках нашага правапісу (Адказ на артыкул Я. Лёсіка)» у 7-м нумары часопіса «Полымя» за 1925 г. надрукаваў Анатоль Багдановіч, у якім ён аспрэчыў шэраг палажэнняў і прапаноў Я. Лёсіка.

Так, А. Багдановіч выказаў заўвагу адносна мэтазгоднасці ўводзіць выключэнні для правіла аб напісанні *у* ў часціцы, датычнай спецыяльнага статусу слоў *увага, уважліва, умова, угода, урад* і інш. Не згадзіўся аўтар артыкула «Аб неўстаноўленых выпадках нашага правапісу...» і са спробай размежаваць правапіс *й* і *ў*; перапрацоўка Я. Лёсікам правіла аб правапісе гукаў [у] і [і], на думку А. Багдановіча, «нікольκі не палепшыла» яго. А. Багдановіч перасцярог ад дэклараванага Я. Лёсікам імкнення будаваць правілы на строга навуковых падставах, бо такі падыход, паводле яго справядлівага меркавання, мог занадта ўскладніць правапіс. На яго думку, недахопам прапаноў Я. Лёсіка быў якраз недастатковы ўлік практычнага боку выкарыстання арфаграфіі.

Пярэчанні з боку А. Багдановіча выклікала таксама пазіцыя, згодна з якой пры напісанні запазычаных слоў захоўвала сілу размежаванне замежных слоў на адаптаваныя і неадаптаваныя. А. Багдановіч адзначыў няпэўнасць гэтага падзелу і сцвердзіў, што больш правільным быў бы «шлях абеларушвання патрэбных для шырокіх мас чужаземных слоў у літаратурнай мове».

Не згадзіўся А. Багдановіч і з адвольным, на яго думку, вылучэннем сярод запазычаных слоў «вульгарызаваных» формаў тыпу *фэршал* (або *хвэршал), дохтар, левальвэр* і процістаўленнем іх літаратурным формам *фэльчар*, *доктар*, *рэвальвэр*. Крытык лічыў, што ў беларускай сітуацыі трэба вельмі асцярожна карыстацца тэрмінам «вульгарызм», бо раней у рускай літаратурнай мове вульгарызмам лічылася кожнае беларускае слова; тады тэрмін *вульгарызм* фактычна азначаў ‘слова, якое ўжывае «просты народ»’.

У цэлым артыкул А. Багдановіча можна характарызаваць як кансерватыўны: аўтар лічыў непажаданым уводзіць змены ў выдадзены ў 1925 г. «Беларускі правапіс» Я. Лёсіка, які ён лічыў зусім аўтарытэтным кодэксам. Сваёй публікацыяй А. Багдановіч імкнуўся знізіць крытычны пафас у дачыненні да дзейнага правапісу, які выразна прысутнічаў у артыкуле Я. Лёсіка.

Іншыя беларускія мовазнаўцы ў гэты час таксама імкнуліся абмежаваць спробы рэфармаваць правапіс. Некаторыя лінгвісты не толькі пярэчылі супраць прапаноў Я. Лёсіка, але і не падтрымлівалі саму ініцыятыву рэфармаваць правапіс, карыстаючыся інструментам грамадскай дыскусіі.

Між тым правіла аб аканні ў замежных словах у версіі Б. Тарашкевіча пачало ўсё часцей ігнаравацца на практыцы. Калі ў 1926 г. выйшла з друку другое выданне «Практычнага расійска-беларускага слоўніка» М. Байкова і М. Гарэцкага, у ім, на адрозненне ад першага выдання 1924 г., было адлюстравана пашырэнне акання на ўсе запазычаныя словы. Спасылаючыся на гэтую акалічнасць, у пачатку 1926 г. рэдакцыя часопіса «Асвета» ў спецыяльнай заяве абвясціла, што ў сваёй практыцы яна адмаўляецца праводзіць размежаванне запазычаных слоў на абеларушаныя і неабеларушаныя і любы ненаціскны *о* ў запазычаных словах будзе перадаваць праз *а*.

Усё ж па меры пашырэння грамадскай дыскусіі ў канцы 1925 г. у асяроддзі лінгвістаў паступова пачала фарміравацца думка аб магчымасці ўвядзення некаторых зменаў у правапіс. Калі ў 1926 г. Л. Цвяткоў падрыхтаваў справаздачу са сходу мовазнаўча-літаратурнай секцыі Інбелкульта (адбыўся 12 красавіка 1926 г.), то аб патрэбе «рэвізаваць» правапіс і графіку ў ёй гаварылася ўжо як аб вырашанай справе. Згодна з Л. Цвятковым, пытанне рэформы правапісу ў гэты час мела вялікае сацыяльнае значэнне, паколькі нескладаны ў засваенні правапіс значна аблягчаў бы доступ да культуры шырокім народным масам. У Беларусі, паводле аўтара справаздачы, сітуацыя для правядзення такой рэформы была спрыяльная, паколькі арфаграфічная традыцыя была непрацяглай. Праблемнымі пунктамі тагачаснай графікі і правапісу прызнаваліся выкарыстанне дыграфаў для афрыкат [дз] і [дж], залежнасць напісання літар *е* або *я* ў другім складзе перад націскам ад якасці першага пераднаціскнога галоснага і інш. На гэтым сходзе Я. Лёсік прапанаваў адмовіцца ад выключэння аб непазначэнні асіміляцыі свісцячых перад заднеязычнымі *г, к, х* (пісаць: *зьгінуць, ськінуць, сьхіліцца*, як і *сьліва, зьмена, дзьверы*) або, наадварот, адмовіцца ад напісання мяккага знака ў гэтай пазіцыі ўвогуле (пісаць: *згінуць, скінуць, сліва, змена, дзверы* і да т. п.).

Аднак галоўным пунктам сутыкнення на гэтым сходзе было пытанне аб аканні ў запазычаных словах. На сходзе быў заслуханы даклад С. Некрашэвіча аб неабходнасці пашырыць прынцып акання на замежныя словы, а таксама судаклад Я. Лёсіка аб захаванні існуючага парадку рэчаў. Галасаванне паказала, што большасць супрацоўнікаў секцыі, а таксама пабочных удзельнікаў сходу падтрымлівалі пазіцыю С. Некрашэвіча.

Тым не менш неўзабаве пасля гэтага сходу навуковая рада Інбелкульта прыняла пастанову аб захаванні напісання *о* ў ненаціскных складах малапашыраных замежных слоў і даручыла Правапісна-тэрміналагічнай камісіі Інбелкульта на чале з Я. Лёсікам падрыхтаваць пералік адаптаваных запазычаных слоў. Паводле С. Некрашэвіча, пастанова рады Інбелкульта была прынята ў яго адсутнасць пасля заслухоўвання даклада Я. Лёсіка; іншыя меркаванні, згодна са сведчаннем С. Некрашэвіча, на пасяджэнні рады не разглядаліся.

У падобных кроках можна бачыць у тым ліку вынік нейкіх пазанавуковых меркаванняў і дзеянняў, барацьбу паміж канкрэтнымі асобамі. Дзейнасць Правапісна-тэрміналагічнай камісіі аднавілася ў канцы зімы 1925 г., на сваім пасяджэнні 26 лютага 1925 г. камісія ўжо пастанаўляла заняцца правапісам чужаземных слоў і рыхтаваць правапісны слоўнік такіх слоў. Сам факт таго, што з лютага 1925 г. па красавік 1926 г. камісія не склала слоўніка адаптаваных запазычаных слоў, сведчыў пра тое, што пастаўленая ў лютым 1925 г. задача была не выканана. У красавіку 1926 г. Правапісна-тэрміналагічнай камісіі было даручана таксама падрыхтаваць пытанне рэформы правапісу ў цэлым. Адказваючы на гэту пастанову, камісія папярэдне рэкамендавала ўсім карыстальнікам беларускай мовы ўстрымацца ад зменаў правапісу да той пары, пакуль гэта пытанне не будзе вырашана аўтарытэтным навуковым органам.

У 1926 г. С. Некрашэвіч апублікаваў артыкул «Аб пашырэнні акання на чужаземныя словы», у аснове якога ляжаў яго ранейшы даклад. Згодна з аўтарам, вылучэнне сярод арфаграфічных правіл пункта аб неадаптаванні запазычаных слоў да агульных правіл правапісу азначала б падзел беларускай мовы на дзве: народную і літаратурную. У народнай мове такая дыферэнцыяцыя не праводзіцца, а ў літаратурнай праводзілася б. Між тым, на яго думку, такі падзел пры фарміраванні беларускай літаратурнай мовы быў бы вельмі непажаданым: «Мы павінны імкнуцца, каб простая мужыцкая мова разам з тым была і мовай кніжнай (літаратурнай) <...> Адзінства народнай і кніжнай мовы павінна быць ідэалам пры развіцці нашай мовы». Паколькі захаванне ненаціскнога *о* пры напісанні запазычаных слоў, паводле С. Некрашэвіча, падрывала такое адзінства, то ад яго патрэбна было б адмовіцца. С. Некрашэвіч адхіліў розныя довады прыхільнікаў захавання ненаціскнога *о* і прыйшоў да высновы, што «оканне супярэчыць законам нармальнага развіцця нашай мовы». Адначасова С. Некрашэвіч выказаў сваё меркаванне і адносна правіла перадачы ненаціскнога [э] пасля мяккіх зычных, сцвердзіўшы, што яно «патрабуе хуткага перагляду ў бок яго большай праўдзівасці жывому вымаўленню і, галоўным чынам, прастаты».

Пасля пастановы навуковай рады Інбелкульта вясной 1926 г., датычнай працы Правапіснай камісіі, у дзейнасці ў напрамку рэфармавання арфаграфіі ўсё больш стаў нарастаць яе грамадска-прапагандысцкі характар. Каб задаволіць патрэбу ўліку грамадскай думкі – «голасу настаўніцтва, беларускага студэнцтва і ўсяго грамадскага актыву», – у Інбелкульце штотыдзень сталі адбывацца пашыраныя сходы секцыі мовы і літаратуры, на якіх абмяркоўваліся пытанні правапісу. Як сведчыў пазней Я. Лёсік, гэтыя сходы былі самымі шматлюднымі з тых, якія адбываліся ў Інбелкульце. На адным з першых такіх сходаў Я. Лёсік прачытаў даклад, у якім адстойваў прапанову аб забароне перадаваць злучнік *і* ў выглядзе *й*. На гэтых сходах паступова былі

вызначаны некаторыя змены, якія меркавалася рэалізаваць. У прыватнасці, была падтрымана ініцыятыва Я. Лёсіка (забараняліся напісанні тыпу *баба й дзед*). Таксама было прынята рашэнне аб перадачы ненаціскнога [э] пасля мяккіх зычных у выглядзе *я* толькі ў першым складзе перад націскам. На адным са сходаў была прынята пастанова аб патрэбе адмяніць уведзенае Я. Лёсікам выключэнне аб немагчымасці скарачаць пачатковае *у* ў словах *урад, установа* і інш.

З прапановамі на гэтых сходах неаднойчы выступалі настаўнікі; пры гэтым, згодна з Л. Цвятковым, асаблівасцю іх поглядаў быў «надзвычайны радыкалізм». Напрыклад, частка настаўнікаў лічыла, што правапіс гукаў у замежных словах не павінен быў адрозніваецца ад правапісу гукаў у беларускіх словах. Такі падыход быў у значнай меры ўтапічным, бо ў шэрагу выпадкаў захаваць арыгінальнае вымаўленне было немагчыма.

Іншым (і, паводле Л. Цвяткова, найбольш пашыраным) падыходам у пытанні правапісу галосных у замежных словах было імкненне захаваць падзел на засвоеныя і незасвоеныя запазычанні. У чэрвені 1926 г. гэты падыход быў кваліфікаваны Л. Цвятковым як напрамак «Лёсіка, Чаржынскага, Круталевіча, а магчыма, і большасці іншых навуковых працаўнікоў». Найбольш шанцаў, на думку Л. Цвяткова, меў «напрамак Некрашэвіча і Байкова – кампраміс паміж этымалогіяй і фанетыкаю: аканню ў чужаземных словах падлягае толькі *о*».

У правапісе запазычаных слоў дыскутанты найбольшую ўвагу звярталі на перадачу на пісьме ненаціскнога *о* (*социяльны – сацыяльны*), многа менш – на ненаціскное *е* (*аканом – эканом, аргумэнтаваць – аргумантаваць, тэстамэнт – тастамант, рэдакцыя – радакцыя* і пад.) і фактычна зусім не абмяркоўвалі правапісу слоў з [ф], хоць розныя даведнікі супярэчліва трактавалі канкрэтныя словы. Напрыклад, у дапаможніку «Граматыка беларускае мовы. Фанетыка» 1926 г. Я. Лёсіка зазначалася, што гук [ф] у звычайных беларускіх словах вымаўляюць «толькі людзі, граматныя па-расійску або па-польску» (*Філіп, фурманка, фунт, фарба, фэст, фасоля, картофля*), аднак у «чужаземна-кніжных» і некаторых новых словах гук [ф] выступае як заканамернасць*: географія, морфолёгія, філёзофія, фотографія, фігура, форма, фронт, фабрыка, француз, афіцэр, фэльчар, торф*. «Ува ўсіх іншых чужаземных словах», згодна з Я. Лёсікам, выступаюць гукі *п, х, хв*: *картопля, пантопля, шупляда, кухэрак – купэрак* ‘куфэрак’*, портка – хвортка* ‘фортка’*, хунт, хурман, хурманка, кахля, хвартух, хвабрыка, ахвіцэр, хвамілія, хвігура*. (У дачыненні да чатырох апошніх слоў адзначалася, што яны нелітаратурныя.) Правапіс слоў *фунт, фурманка, картофля* быў пададзены тут і з літарай *ф*, і без яе. З такога выкладання было няясна, напрыклад, ці з’яўляліся прымальнымі пашыраныя ў тагачасным друку напісанні *фарба, фэст, фасоля*, якія формы былі нарматыўнымі ў выпадку існавання варыянтаў

кухэрак / купэрак, портка / хвортка і які дакладна статус мелі словы *хвабрыка, ахвіцэр, хвамілія, хвігура.* У «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. М. Байкова і С. Некрашэвіча таксама адны словы былі пададзены з заменай гука [ф] (*грап* 'граф'*, грапіня* 'графіня', *картопля, кахля* 'кафля', *кухаль, пляха* 'фляга', *пранцуз* 'француз'*, хвалда, хвальварак, хвортка, хутровы*), іншыя – з гэтым гукам (*гарфа* 'веялка для зерня', *гафтаваць* 'вышываць', *куфар, парфума, парафіна, фабрыка, фарбаваць, фартух, фэльчар*); частка лексем была прадстаўлена ў варыянтным выглядзе (*кухва* і *куфа* 'чан'*, парафія* і *парахвія, хванабэрыя* і *фанабэрыя, хвіга* і *фіга, хутра* і *футра*). К часу выдання гэтымі ж аўтарамі ў 1928 г. руска-беларускага слоўніка гук [ф] стаў адзначацца больш паслядоўна: *граф – граф*, *грап*; *калитка – фортка*; *фига – фіга*; *хутор – фальварак*; *чан – куфа*; *чванство – фанабэрыя*.

У сярэдзіне 1926 г. Я. Лёсік стаў узмацняць сваю крытыку правапісу Б. Тарашкевіча. Як сведчыў адзін з назіральнікаў у нататцы, апублікаванай у часопісе «Асвета», у канцы мая – пачатку чэрвеня 1926 г. Я. Лёсік рашуча прадэманстраваў сваю «безумоўную варожасць» да прынцыпаў існуючага правапісу. У гэты час Я. Лёсік сумесна з братам Антонам надрукаваў у часопісах «Асвета» і «Полымя» праект рэфармаванага правапісу. Згодна з адным з сучаснікаў, публікацыя праекта выклікала «шырокую дыскусію, якою зацікавілася ўсё беларускае грамадзянства». На думку гэтага ж назіральніка, пазіцыя Я. Лёсіка поруч з пазіцыяй С. Некрашэвіча мела найбольшае значэнне для настрою грамадскасці. Аўтар нататкі паведамляў аб будучай канферэнцыі з нагоды правапісу і прадказваў, што будучая рэформа «будзе мець усё-ткі больш-менш характар кампрамісу».

Між тым некаторыя мовазнаўцы з-за межаў Беларусі зацікавіліся пытаннем «рэвізіі» беларускага алфавіта. Прафесар Маскоўскага ўніверсітэта П. Растаргуеў летам 1926 г. меў зрабіць у Інбелкульце даклад аб рэформе графікі. Пытанне неабходнасці рэфармаваць беларускі правапіс паступова авалодвала даволі шырокімі коламі гуманітарнай інтэлігенцыі; у адной з публікацый сцвярджалася, што «патрабуе рэвізіі правапісу ўсё грамадзянства».

Кіруючыся патрэбай пры рэфармаванні правапісу «ўжыць некаторую рэвалюцыйнасць», у свой сумесны з братам Антонам праект Я. Лёсік уключыў пункты аб нязменным напісанні прыназоўніка *у* (напісанні тыпу *зайсці ў ваду* забараняліся), скасаванні пазначэння на пісьме асіміляцыйнага змякчэння свісцячых перад наступнымі мяккімі зычнымі (*звер, снег, цвет* замест *зьвер, сьнег. цьвет*), напісанні канчатка *-і* ў формах меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў тыпу *на дубі, на беразі, на парозі, на балоці*, неабходнасці перадаваць любое ненаціскное *е* пасля мяккіх зычных праз літару *я* і інш. Паколькі некаторыя прапановы братоў Лёсікаў былі даволі радыкальнымі, а агітацыя за іх – вельмі актыўнай, 1 ліпеня 1926 г. «у мэтах адзінства правапісу» навуковая рада Інбелкульта пастанавіла стварыць для разгляду праекта спецыяльную

камісію пад старшынствам навуковага сакратара Інбелкульта А. Цвікевіча. У камісію ўвайшлі А. Цвікевіч, Я. Лёсік, С. Некрашэвіч, Б. Эпімах-Шыпіла, У. Чаржынскі, А. Багдановіч і П. Бузук. Камісія ацаніла праект братоў Лёсікаў адмоўна, аднак адносна пытання, як канкрэтна трэба было рэфармаваць правапіс, да згоды не прыйшла. Нарэшце, «паколькі пытанне аб рэформе беларускага правапісу пашырылася ў самыя шырокія масы нашага настаўніцтва і такім чынам параджала непатрэбныя і шкадлівыя аб правапісе спрэчкі», а таксама па іншых прычынах, пра якія гаворка будзе ісці ніжэй (гл. раздзел 5), прэзідыум Інбелкульта прыняў рашэнне аб скліканні міжнароднай канферэнцыі па пытаннях беларускага правапісу і азбукі.

У верасні 1926 г. у шасці нумарах газеты «Савецкая Беларусь» быў надрукаваны чарговы артыкул Я. Лёсіка аб урэгуляванні правапісу. У публікацыі выказваліся некаторыя прапановы, з якімі аўтар выступаў і раней: абмежаваць выкарыстанне нескладовага *у* і *й*, «выходзячы з эканоміі ў часе і паперы», адмовіцца ад пазначэння асіміляцыйнага змякчэння свісцячых, перадаваць любое ненаціскное *е* ў беларускіх словах літарай *я*. Аднак у артыкуле былі сфармуляваны і некаторыя новыя прапановы, напрыклад вымога кіравацца фанетычным прынцыпам пры напісанні зычных (пісаць *баісься, турбуесься; люцкі, гарацкі, швэцкі; мёт, хлеп, ношка, калотка*).

Пытанне аб правапісе разглядалася на Усебеларускай літаратурна-лінгвістычнай канферэнцыі (адбылася 20–24 верасня 1926 г. у Мінску), на якой прысутнічала больш за 100 настаўнікаў. Заслухаўшы даклад Я. Лёсіка аб рэформе правапісу і судаклад І. Ваўка-Левановіча, канферэнцыя пераважнай большасцю галасоў прыняла пастанову, заснаваную пераважна на прапановах Я. Лёсіка. У ёй былі зафіксаваны наступныя пункты:

– прызнана «канечная і безадкладная» неабходнасць у рэформе правапісу;

– прызнана патрэбным правесці поўнасцю фанетычны прынцып у напісанні галосных гукаў і пашырыць фанетычны прынцып у напісанні зычных;

– пастаноўлена не пісаць нескладовае *у* і *й* у пачатку слова, а таксама тады, калі *у* з'яўляецца прыназоўнікам, а *і* – злучнікам;

– пастаноўлена не разглядаць правапіс запазычаных слоў і перадаць яго на вырашэнне Акадэмічнай канферэнцыі.

Такім чынам, летам – у пачатку восені 1926 г. Я. Лёсік працягваў прасоўваць некаторыя свае ранейшыя (у тым ліку непадтрыманыя ў працэсе папярэдняй дыскусіі) прапановы і вылучаў новыя ініцыятывы.

15 кастрычніка 1926 г. рэзалюцыю аб патрэбе правесці рэформу правапісу прыняў таксама агульны сход студэнтаў Вышэйшых курсаў беларусазнаўства. Сход далучыўся да рэзалюцыі літаратурна-лінгвістычнай канферэнцыі, дадаўшы да пералічаных вышэй пунктаў неабходнасць абазначаць афрыкаты [дз] і [дж] спецыяльна створанымі новымі літарамі.

Апанент Я. Лёсіка на літаратурна-лінгвістычнай канферэнцыі І. Воўк-Левановіч аспрэчыў у друку погляды, засведчаныя ў прынятай на гэтым форуме рэзалюцыі. У сваім водгуку ён звярнуў увагу на тое, што прыхільнікі перадачы любога ненаціскнога *е* пасля мяккіх зычных праз літару *я* зусім забыліся аб тым «фанетычным прынцыпе», які яны нібыта самі абаранялі. І. Воўк-Левановіч назваў Я. Лёсіка «правадыром крайніх спрашчэнцаў», зазначыўшы, што ў выпадку поўнага правядзення на пісьме фанетычнага прынцыпу аблягчэння ў напісанні не адбылося б. Згодна з І. Ваўком-Левановічам, у беларускім правапісе кожнае ненаціскное *о* ў запазычаных словах трэба было перадаваць праз *а*, ненаціскное *е* пасля мяккіх зычных пазначаць толькі ў першым складзе перад націскам, нязменна пісаць адмоўную часціцу *не*.

Як відаць, разгортванне дыскусіі аб правапісе ў 1925–1926 гг. пастаянна падштурхоўвалася фактычна адным чалавекам – Я. Лёсікам. Ён лічыў патрэбным замяніць у беларускім алфавіце літары *э, ы, й*, рэвізаваць перадачу на пісьме злучніка *і* і прыназоўніка *у*, распрацоўваў правапіс складаных і чужаземных слоў, прапаноўваў адмовіцца ад пазначэння асіміляцыйнай мяккасці на пісьме. У 1925 г. асобныя з вылучаных ім зменаў Я. Лёсік увёў у свой правапісны падручнік, летам 1926 г. ініцыяваў таксама патрэбу рэалізаваць на пісьме прынцып «поўнага акання» і пашырыць фанетычны прынцып на напісанне зычных. С. Некрашэвіч паставіў пытанне аб неабходнасці любое ненаціскное *о* ў замежных словах перадаваць пры дапамозе *а*, а таксама спрасціць правіла аб правапісе *е* ненаціскнога. Салідарным меркаваннем многіх мовазнаўцаў гэтага часу была патрэба ўвесці ў беларускі алфавіт спецыяльныя літары для пазначэння афрыкат [дз] і [дж]. На першым этапе разгортвання дыскусіі некаторыя лінгвісты не хацелі надаваць ёй шырокага грамадскага характару. Пасля правядзення ў Інбелкульце некалькіх пашыраных пасяджэнняў секцыі мовы і літаратуры, публікацыі Я. Лёсікам летам 1926 г. спецыяльнага праекта і пастановы прэзідыума Інбелкульта аб скліканні канферэнцыі па правапісе арфаграфічная праблема набыла выразны грамадскі характар.

Пытанні для самакантролю

1. Якія недахопы былі ўласцівы правапіснаму рэгуляванню, засведчанаму ў «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча 1918 г.?

2. Якое палажэнне «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча палічыў асабліва важным Я. Станкевіч падчас падрыхтоўкі сваёй брашуры 1921 г. «Правапісь чужых слоў»?

3. Якія правілы беларускага правапісу палічыў неадрэгуляванымі Я. Лёсік у артыкуле 1925 г. «Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу»?

4. Чаму А. Багдановіч і іншыя мовазнаўцы не лічылі патрэбным уносіць істотныя змены ў існуючы правапіс?

5. Якія акалічнасці спрыялі выразнай пастаноўцы пытання аб рэфармаванні падыходу Б. Тарашкевіча, згодна з якім запазычаныя словы дзяліліся на больш і менш засвоеныя беларускай мовай?

6. Чаму Правапісна-тэрміналагічная камісія Інстытута беларускай культуры не змагла ўкласці правапісны слоўнік запазычаных слоў?

7. Якое значэнне для засваення грамадствам правапіснай тэматыкі мелі рэгулярныя пашыраныя сходы секцыі мовы і літаратуры Інбелкульта?

8. Хто найбольш актыўна ініцыяваў змены ў правапісе ў 1925–1926 гг.?

9. К якому часу дыскусія аб правапісных зменах разгарнулася належным чынам?

Рэкамендаваная літаратура

Ад рэдакцыі // Асвета. 1926. № 1, 2 ; Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 189.

Багдановіч, *А.* Аб неўстаноўленых выпадках нашага правапісу / А. Багдановіч // Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 178–188.

Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча. Мінск, 2004. С. 23–40.

Лёсік, *Я.* 1921–1930. Збор твораў / Я. Лёсік. Мінск, 2003. С. 100–106, 177–192, 211–216.

Цвяткоў, *Л.* Аб некаторых спрэчных пытаннях беларускага правапісу і аб яго рэвізіі / Л. Цвяткоў // Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 190–194.

Цвяткоў, *Л.* Да пытання аб рэвізіі правапісу (*Programma minitum* настаўніка сямёхгодкі) / Л. Цвяткоў // Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 195–197.

5. АКАДЭМІЧНАЯ КАНФЕРЭНЦЫЯ ПА РЭФОРМЕ ПРАВАПІСУ І АЗБУКІ 1926 г.

У Мінску 14–19 лістапада 1926 г. была праведзена Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі, якая па сённяшні дзень застаецца самым змястоўным навуковым форумам у гісторыі беларускай лінгвістыкі, пэўным узорам арганізацыі навуковых з’ездаў. Такая ацэнка канферэнцыі абумоўлена некалькімі прычынамі.

У другой палове 1926 г. тэма правапісу і азбукі абмяркоўвалася некаторымі беларускімі мовазнаўцамі і ўспрымалася тагачасным грамадствам як важная навукова-практычная праблема, паспяховае вырашэнне якой здольна ўплываць на ўзровень граматнасці насельніцтва. У верасні і кастрычніку 1926 г. рэзалюцыі з нагоды правапісу прынялі літаратурна-лінгвістычная канферэнцыя і сход студэнтаў Вышэйшых курсаў беларусазнаўства. Цікавасць да рэформы беларускай мовы была ўзбуджана некалькімі публікацыямі ў друку, правядзеннем шэрагу пашыраных сходаў секцыі мовы і літаратуры Інбелкульта, падрыхтоўкай Я. Лёсікам сумесна з братам Антонам спецыяльнага рэфарматарскага праекта.

Канферэнцыя ўяўляла сабой першы міжнародны навуковы форум, праведзены ў Беларусі, пытанні беларускай мовы на міжнародным узроўні таксама абмяркоўваліся ўпершыню. Канферэнцыя была праведзена ў маладой рэспубліцы праз некалькі гадоў пасля ўсталявання савецкай улады і, сімвалізуючы сабой вяршыннае дасягненне дзяржаўнай палітыкі беларусізацыі, мела выразныя палітычныя аспекты. Акрамя правапісна-графічных на форуме былі заслуханы іншыя мовазнаўчыя даклады, а таксама некалькі літаратуразнаўчых. Напярэдадні канферэнцыі выйшлі з друку дзевяць брашур па правапіснай тэме, некаторыя з іх рассылаліся дэлегатам канферэнцыі для папярэдняга азнаямлення. Рабочая частка канферэнцыі пра-

цягвалася чатыры дні, што дало магчымасць грунтоўна абмеркаваць асноўныя пытанні. У 1927 г. матэрыялы форуму былі надрукаваны, прычым у кнігу ўвайшлі не толькі даклады, але і вельмі падрабязная дыскусія, а таксама разнастайныя спадарожныя матэрыялы. Канферэнцыя была дэмакратычным і «празрыстым» мерапрыемствам: усе дэлегаты мелі магчымасць выказваць свае думкі па любым з дыскутуемых пытанняў, пастановы прымаліся шляхам галасавання, вынікі якога ўключна з персанальнымі схільнасцямі па канкрэтных пунктах былі апублікаваны ў зборніку матэрыялаў.

У канферэнцыі ўдзельнічалі найлепшыя навуковыя сілы Беларусі і, часткова, іншых краін. У форуме бралі ўдзел усе вядучыя супрацоўнікі Інбелкульта на чале з яго старшынёй У. Ігнатоўскім, прафесар БДУ П. Бузук, дацэнты А. Багдановіч, І. Воўк-Левановіч і Л. Цвяткоў. Дэлегатамі форуму былі настаўнікі дзевяці педагагічных тэхнікумаў, выкладчыкі Беларускага камуністычнага ўніверсітэта, Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі, пісьменнікі (А. Бабарэка, У. Дубоўка, Ц. Гартны, М. Гарэцкі, Я. Купала, Я. Колас, З. Бядуля). У форуме таксама ўдзельнічалі прафесар Маскоўскага ўніверсітэта П. Растаргуеў, рэктар Літоўскага ўніверсітэта ў Коўне М. Біржышка, дацэнт Латвійскага ўніверсітэта ў Рызе Э. Блесэ, дацэнт Ленінградскага ўніверсітэта П. Гарчынскі, дацэнт Варшаўскага ўніверсітэта Ю. Галомбэк, дацэнт Харкаўскага інстытута народнай асветы К. Німчынаў, прафесар Берлінскага ўніверсітэта М. Фасмер, рэдактар ковенскага часопіса «Крывіч» В. Ластоўскі і інш. Усяго ў рабоце канферэнцыі з правам вырашальнага голасу прынялі ўдзел 69 чалавек. Некаторыя навукоўцы ўдзельнічалі ў дыскусіях завочна: акадэмік Б. Ляпуноў (Ленінград), член Чэшскай акадэміі навук і мастацтваў А. Чэрны (Прага), Я. Тымчанка і А. Курыла (Кіеў). Шэраг навукоўцаў (у тым ліку Я. Карскі, Л. Шчэрба, Я. Развадоўскі, М. Грушэўскі, Э. Бернекер, А. Беліч, Я. Бадуэн дэ Куртэнэ) на канферэнцыю былі запрошаны, аднак па розных прычынах у Мінск не прыехалі.

Паводле слоў У. Ігнатоўскага, арганізатары ставілі за мэту запрасіць на канферэнцыю «кітоў навукі» з-за мяжы і СССР, і гэту задачу яны выканалі. У форуме, аднак, не ўдзельнічалі дзеячы беларускага руху з Польшчы; усім ім, за выключэннем Я. Станкевіча, польскія ўлады адмовілі ў выдачы пашпартоў для паездкі ў Мінск. (Кіруючыся меркаваннямі салідарнасці, Я. Станкевіч не паехаў на канферэнцыю.) Мінскія камуністы прымалі ўдзел толькі ў арганізацыйнай (і зусім нязначна – у навуковай) частцы форуму. Ізраільскі даследчык П. Вэкслер лічыць знамянальным той факт, што навуковы форум па беларускай мове, якая яшчэ толькі некалькі гадоў назад не мела прызнання, змог выклікаць так шмат зацікаўлення сярод айчынных і замежных навукоўцаў. Канферэнцыя, папраўдзе, мела агульнаславістычны характар.

Яна адбылася ў час, калі грамадскія функцыі маладой беларускай літаратурнай мовы значна пашырыліся і сама яна інтэнсіўна развівалася, але

здабыткі лінгвістыкі ў яе вывучэнні былі яшчэ вельмі сціплымі. Акадэмік Я. Карскі толькі ў нязначнай меры цікавіўся праблемамі сучаснай мовы; увогуле ж, пэўныя імпульсы для разгортвання такіх даследаванняў узніклі толькі пасля з'яўлення ў 1918 г. граматыкі Б. Тарашкевіча, публікацыі перакладных слоўнікаў 1918 і наступных гадоў, заснавання Інбелкульта і БДУ. У Беларусі ў 1920-я гг. падрыхтоўка і публікацыя школьных граматык і практычных слоўнікаў лічылася больш надзённай задачай, чым правядзенне канферэнцый. Усё гэта сведчыла аб важнасці правядзення ў Беларусі такога навуковага форуму.

У беларускай лінгвістыцы лічыцца, што прычынамі склікання канферэнцыі былі недахопы правапісу Б. Тарашкевіча, узнікненне дыскусіі з гэтай нагоды, патрэбы ўзгадніць шматлікія супярэчлівыя прапановы, абагульніць дасягненні беларускага мовазнаўства і абмеркаваць далейшыя шляхі яго развіцця.

Аднак у розных працах прыводзіцца неаднолькавы набор недахопаў граматыкі Б. Тарашкевіча. Напрыклад, у акадэмічнай «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» 1968 г. пералік недасканалых момантаў кадыфікацыі Б. Тарашкевіча пачынаецца з указання на наступныя з'явы:

– наяўнасць дублетных граматычных формаў;

– правапіс запазычаных слоў і транслітарацыя на беларускае пісьмо іншамоўных імён і прозвішчаў;

– адсутнасць спецыяльных літар для абазначэння афрыкат [дз] і [дж];

– абазначэнне падоўжаных зычных праз падвойнае напісанне літар;

– рэалізацыя на пісьме ненацiскнога [э] пасля мяккіх зычных у беларускіх словах.

У падручніку па гісторыі беларускай літаратурнай мовы Л. М. Шакуна 1984 г. спачатку прыведзены недасканалыя моманты граматычнай кадыфікацыі Б. Тарашкевіча (выкарыстанне канчаткаў *-ом,-ох* у формах назоўнікаў дав. і месн. склонаў мн. л.; наяўнасць формаў лічэбнікаў тыпу *пяцёх, пяцём, пяцьма*; недастаткова выразнае размежаванне канчатка *-е (-а)* у 3-й асобе адз. л. дзеясловаў I спражэння і канчатка *-іць (-ыць)* у дзеясловах II спражэння; канчатак *-ом (-ём)* у форме дзеясловаў 1-й асобы мн. л.; збыткоўныя канчаткі *-эма (-ема)* у формах дзеясловаў 1-й асобы мн. л. загаднага ладу) і потым – правапісныя («штучнае» вымаўленне слоў іншамоўнага паходжання накшталт *кляса, галёша, сэзон, сыстэма, арытмэтыка* і перадача на пісьме [э] ненацiскнога).

У падручніку па гісторыі беларускага мовазнаўства 1995 г. Л. М. Шакуна на першае месца вынесены недахопы ў правапісе і істотна ўдакладнены рэпертуар недасканала ўрэгуляваных граматычных формаў (парны лік назоўнікаў тыпу *дзве хаце*, раўнапраўнасць такіх формаў, як *касцьмі* і *касцьма*, *дзвюх* і *дзвёх*, *гэты* і *гэны*, *крычым* і *крычом*).

У адной са сваіх публікацый Л. І. Сямешка вылучала як асабліва непрымальныя ў тагачаснай кадыфікацыі канчаткі назоўнікаў у формах дав. і месн. склонаў тыпу *-ом/-ём, -ох/-ёх*, якія, на яе думку, абапіраліся на вузкую дыялектную базу.

Падобная неаднастайнасць у вызначэнні рознымі мовазнаўцамі недахопаў кадыфікацыі Б. Тарашкевіча сведчыць аб тым, што навукоўцы часта не імкнуліся акрэсліць рэальныя недахопы граматыкі Б. Тарашкевіча дакладна і пунктуальна. Звычайна мы маем не асабліва сістэматычныя пералікі такіх недахопаў з выразнай залежнасцю ад сучаснай кадыфікацыі. Гэта значыць, што безумоўна «недасканалымі» маглі лічыцца акурат тыя правілы Б. Тарашкевіча, якія ў ходзе далейшай кадыфікацыі былі зменены. Пад праведзеныя змены была падведзена навуковая база. Неаднастайнасць у вызначэнні рознымі лінгвістамі галоўных недахопаў граматыкі Б. Тарашкевіча можа параджаць сумненне ў тым, што ў яго кадыфікацыі ўвогуле былі выразныя і відавочныя для ўсіх недахопы.

Папраўдзе, у беларускім правапісе 1920-х гг. існавалі недахопы, але яны не былі настолькі шматлікімі і значнымі, каб іх ліквідацыя не магла быць праведзена без склікання спецыяльнага навуковага з’езда. Здаецца, асобныя арфаграфічныя правілы таго часу, якія звычайна разглядаюцца як асабліва недасканалыя і з навуковага пункту гледжання такімі з’яўляюцца, у рэальнасці складалі невялікую праблему для многіх тагачасных носьбітаў беларускай мовы. Гэта датычыцца найбольш праблемнага (з сучаснага пункту гледжання) правіла аб перадачы *о* ў запазычаных словах. У адной з метадычных прац 1920-х гг. памылкі вучняў пры напісанні запазычаных слоў для ацэнкі пісьменнасці лічыліся менш важнымі ў параўнанні з памылкамі ў каранях слоў, канчатках, у сувязі слоў, у пунктуацыі, у пабудове складаных сказаў. У адным з пунктаў рэзалюцыі Усебеларускай літаратурна-лінгвістычнай канферэнцыі пастанаўлялася ўвогуле не разглядаць на ёй пытанне правапісу запазычаных слоў, паколькі яно «стаіць не так востра для школы і працоўных мас». Важная для тагачасных і сучасных навуковых спрэчак праблема (яе важнасць асабліва добра заўважная ў нашы дні дзякуючы вялікаму назапашванню ведаў у гэтай галіне) на самай справе ў свой час знаходзілася толькі на перыферыі абмеркаванняў звычайных карыстальнікаў беларускай мовы.

Што датычыцца ўзбуджаных Я. Лёсікам спрэчак, які фактычна быў ледзь не адзіным прыхільнікам рэформы беларускай мовы, то да канферэнцыі яны не паспелі належным чынам разгарнуцца. Іншыя мовазнаўцы намагаліся гэту дыскусію ўтаймаваць. Паспяховаму разгортванню абмеркавання не спрыяла і тое, што першая дыскусійная публікацыя Я. Лёсіка была даволі «нятрапная» і часткова выводзіла на аблудны шлях: у яго артыкуле «Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу» толькі часткова былі вызначаны сапраўдныя праблемы тагачаснага правапісу, пры гэтым самыя важныя пункты былі абмінуты або патрактаваны неналежным чынам.

У значнай ступені іншы погляд на прычыны правядзення канферэнцыі выказваецца некаторымі аўтарамі-гісторыкамі. Згодна з ім форум быў скліканы з-за палітычных меркаванняў і, увогуле, меў пераважна палітычны характар. У пацвярджэнне прыводзяцца доказы таго, што ўлады трактавалі канферэнцыю не столькі як навуковае мерапрыемства, колькі як палітычна-прапагандысцкую акцыю. Напрыклад, звяртаецца ўвага на тое, што падчас падрыхтоўкі і правядзення форуму працавала створаная з высокіх партыйных чыноўнікаў «партпяцёрка» (кіраваў ёй старшыня Інбелкульта У. Ігнатоўскі), што канферэнцыя была своеасаблівым «папераджальным» мерапрыемствам у дачыненні да рыхтаванага за мяжой з удзелам В. Ластоўскага Усебеларускага з'езда. На думку партыйных арганізатараў форуму, ён павінен быў сімвалізаваць адзінства камуністычнай партыі Беларусі з заходнебеларускім нацыянальна-вызваленчым рухам і беларускай палітычнай эміграцыяй, пераканаць сусветную грамадскасць у паспяховасці культурна-нацыянальнай палітыкі ў БССР, замацаваць пазіцыі партыі сярод розных груп інтэлігенцыі і г. д. Усе гэтыя мэты ў значнай ступені былі дасягнуты. У працах аўтараў-гісторыкаў падрабязна апісваецца антураж канферэнцыі. У дні з'езда Мінск быў святочна ўпрыгожаны, па горадзе курсіравалі агітацыйныя машыны, на прадпрыемствах і ва ўстановах праходзілі ўрачыстыя мітынгі, у газеце «Савецкая Беларусь» друкаваліся беспрэцэдэнтна падрабязныя матэрыялы аб канферэнцыі, для дэлегатаў была прадугледжана багатая сацыяльна-культурная праграма і інш. Між тым значная частка гэтых захадаў уяўляе сабой не столькі (прынамсі, не толькі) элемент палітычнага маніпулявання, колькі звычайны фактар правядзення любых значных міжнародных форумаў. У апублікаваным у «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» артыкуле пра Акадэмічную канферэнцыю ўвогуле не названа ніводнай правапіснай або графічнай рэфарматарскай прапановы яе ўдзельнікаў, уключна з прапановамі асноўных дакладчыкаў.

На факт склікання канферэнцыі ў рознай ступені паўплывалі ўсе названыя чыннікі: асобныя недахопы тагачаснага правапісу, гучная пастаноўка пытання рэформы правапісу і алфавіта ў грамадстве, жаданне беларускіх улад правесці ў маладой савецкай рэспубліцы міжнародную канферэнцыю. Акадэмічная канферэнцыя была адначасова значнай і навуковай, і палітычнай падзеяй. Палітычныя фактары, аднак, у нязначнай ступені ўплывалі на ход абмеркавання на форуме графічных і правапісных праблем (калі ўплывалі ўвогуле).

Згодна са сцвярджэннем аднаго з арганізатараў канферэнцыі У. Ігнатоўскага ідэя склікаць яе ўзнікла вясной 1926 г., але папраўдзе такая думка з'явілася раней. Яшчэ ў жніўні 1925 г. у пастанове сакратарыята ЦК КП(б)Б аб мэтазгоднасці склікання другой Усебеларускай палітычнай канферэнцыі ў Берліне згадваўся «сусветны з'езд беларусаведаў». У канцы 1926 г. У. Ігнатоўскі сцвярджаў, што наркамат замежных спраў СССР па прычынах палітычнага характару даўно лічыў неабходным правесці ў Беларусі навуковую канфе-

рэнцыю, першапачаткова яна планавалася на зіму 1926/27 г. Ужо ў пачатку кастрычніка 1925 г. на пасяджэнні прэзідыума Інбелкульта членам Правапісна-тэрміналагічнай камісіі было прапанавана прыступіць да перагляду правапісу і граматычнай тэрміналогіі з тым, каб у далейшым падаць даклад на «навуковы кангрэс беларусазнаўцаў». Такім чынам, спачатку ў палітычным асяроддзі ўзнікла ідэя правесці міжнародны форум беларусазнаўцаў, і толькі пазней вызначылася, што яго галоўнай тэмай стане правапісна-графічная. Трэба прызнаць, што для склікання канферэнцыі вялікае значэнне мелі палітычныя складнікі.

Аднак навукова-лінгвістычныя стымулы склікання канферэнцыі не былі падначалены бягучай палітычнай кан'юнктуры. Хоць сувязь арганізацыі канферэнцыі з палітычнымі падзеямі прадугледжвала дакладныя тэрміны яе правядзення, мовазнаўцы не бралі пад увагу палітычную кан'юнктуру. Прынамсі, некаторыя з іх (С. Некрашэвіч) лічылі, што склікаць навуковы сход увосень 1926 г. было занадта рана, паколькі спрэчныя пытанні правапісу к гэтаму часу яшчэ не былі належным чынам распрацаваны. Нягледзячы на палітычныя матывы склікання канферэнцыі, у працэсе яе падрыхтоўкі вырашылі надаць рабоце форуму строга акадэмічны характар. Для ўдзельнікаў канферэнцыі і староннiх назіральнікаў палітычныя падставы яе склікання былі зусім невідавочнымі. Напрыклад, Я. Бадуэн дэ Куртэнэ лічыў, што форум меў «чыста культурніцкі характар, і ніхто з тых, хто выступаў на ім, не меў намеру займацца палітычнымі гульнямі».

Сярод прычын склікання Акадэмічнай канферэнцыі можна пазначыць таксама вялікае значэнне суб'ектыўнага фактару. Складана сказаць, ці была б праведзена правапісная канферэнцыя ўвогуле, калі б Я. Лёсік не прадэманстраваў выразнае імкненне рэфармаваць правапіс Б. Тарашкевіча.

Ізраільскі даследчык П. Вэкслер лічыць правядзенне канферэнцыі «выдатным здзяйсненнем» у гісторыі савецкай лінгвістыкі ў цэлым: канферэнцыя стала першым вялікім міжнародным лінгвістычным форумам у СССР, прысвечаным адной з савецкіх моў.

Па беларускай мове ў праграму канферэнцыі былі ўключаны даклады «Сучасны стан вывучэння беларускай мовы» С. Некрашэвіча, «Становішча беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў» П. Бузука і «Беларускія элементы ў польскай мове» Л. Цвяткова. Аднак цэнтральнымі пунктамі на канферэнцыі былі праблемы рэфармавання правапісу і азбукі. Яны абмяркоўваліся як на пленарных пасяджэннях, так і на пасяджэннях графічнай і правапіснай камісій.

Аб рэформе алфавіта былі зроблены даклады Я. Лёсіка і П. Растаргуева. Я. Лёсік прапанаваў гукі [дз] і [дж] абазначаць літарамі д̆ і ӂ, выбухны [ґ] абазначаць літарай *ґ*, замест *й* увесці *j*, замест *э* – *є*, замест *ы* – *и*. П. Растаргуеў у сваім дакладзе выступіў за ўвядзенне ў беларускую графіку для пазначэння

афрыкат [дз] і [дж] сербскіх літар *ђ* і *ћ*, а таксама за замену літары *й* знакам *j*. Даклады наконт рэфармавання правапісу прачыталі Я. Лёсік (даклад быў падрыхтаваны сумесна з братам Антонам) і С. Некрашэвіч.

У сваім правапісным дакладзе Я. Лёсік сыходзіў з таго, што тагачасная беларуская арфаграфія знаходзілася ў «крызісе». Гэта, аднак, не адпавядала рэчаіснасці і сведчыла хутчэй аб наяўнасці ў дакладзе Я. Лёсіка выразных рытарычных прыёмаў, прапагандысцкіх элементаў.

У сферы арфаграфіі Я. Лёсік прапанаваў наступныя змены:

– пашырыць фанетычны прынцып правапісу галосных на пазначэнне ненаціскнога [э] пасля мяккіх зычных (пры гэтым пашыралася напісанне літары *я*), а таксама на зычныя (за выключэннем канцавых);

– пачатковыя *і* і *у*, а таксама злучнік *і* і прыназоўнік *у* заўсёды пісаць нязменна;

– не абазначаць пазіцыйную мяккасць свісцячых пры дапамозе мяккага знака;

– у назоўніках і прыметніках на канцы слова не пад націскам пісаць літару *і* (*у лесі, леваі рукі*).

Даклад С. Некрашэвіча ў значнай ступені меў крытычны ў адносінах да выступлення Я. Лёсіка характар. Ён не падзяляў думкі аб крызісным стане тагачаснага правапісу і зрабіў наступныя прапановы:

– у другім складзе перад націскам пісаць *е* і ніколі – *я* (*непрыхільна, непрыцямна*);

– не падпарадкоўваць правапіс часціцы *не* і прыназоўніка *без* правілу «якання» (пісаць іх заўсёды нязменна);

– словы *няма* і *няхай* пісаць як *німа* і *ніхай*;

– ненаціскное [о] у запазычаных словах заўсёды перадаваць праз *а*.

Нягледзячы на тое, што Я. Лёсік забяспечыў свой даклад падрабязнай аргументацыяй, а таксама на тое, што ён спасылаўся на падтрымку сваіх падыходаў удзельнікамі вераснёўскай настаўніцкай літаратурна-лінгвістычнай канферэнцыі, яго прапановы на форуме пераважна былі адхілены.

На Акадэмічнай канферэнцыі адбылося вострае сутыкненне думак паміж прыхільнікамі хуткай і даволі радыкальнай рэформы (Я. Лёсік) і паслядоўнікамі памяркоўнага вырашэння гэтай праблемы (С. Некрашэвіч, П. Растаргуеў, А. Багдановіч і інш.). Вылучаючы свае ініцыятывы, Я. Лёсік у значнай меры пераймаў практыку правядзення «рэвалюцыйнай» рэформы рускай мовы 1917–1918 гг. Такое суаднясенне было няўдалым з прычыны прынцыповай розніцы ў гісторыі графікі і правапісу ў рускай і беларускай мовах.

Іншай думкі на моўнае рэфармаванне ў параўнанні з Я. Лёсікам трымаліся прадстаўнікі памяркоўнага крыла, напрыклад П. Растаргуеў, які яшчэ ў сваім прывітальным слове на канферэнцыі зазначыў, што «справа рэформы правапісу і азбукі – складаная і трудная», таму пры рэфармаванні «патрэб-

на вялікая асцярожнасць, каб не адтаўхнуць народныя масы ад праведзенай рэформы». Прыехаўшы на канферэнцыю са спецыяльным дакладам, П. Растаргуеў тым не менш не залічыў практычныя заняткі правапісам і граматыкай да віду навуковай дзейнасці.

Паводле С. Некрашэвіча, у сярэдзіне 1920-х гг. важкіх падстаў для перагляду дзейных на той час правіл правапісу не існавала; вынесены Я. Лёсікам на абмеркаванне канферэнцыі правапісны праект ён ацаніў як «несур'ёзны». Увогуле, у «Беларускай граматыцы для школ» былі правільна вызначаны асноўныя законы беларускай літаратурнай мовы і, праз гэта, намечаны шляхі яе далейшага развіцця. Факт склікання спецыяльнай канферэнцыі, лічыў С. Некрашэвіч, трэба выкарыстаць не столькі для правядзення канкрэтных зменаў (з неабходнасцю правядзення некаторых з іх С. Некрашэвіч быў згодзен), колькі на скіраванне работы па рэформе правапісу на больш адпаведны шлях. Галоўным для вызначэння характару рэфармавання С. Некрашэвіч лічыў неабходнасць разгарнуць шырокае даследаванне народных гаворак. Такая пастаноўка пытання аказалася эфектыўнай у тактычным плане: на фоне пазіцыі прыхільніка хуткай рэформы Я. Лёсіка было асабліва відавочна, што шырока даследаваць беларускія гаворкі за кароткі час было немагчыма.

Можна, аднак, сумнявацца, што С. Некрашэвіч напраўдзе лічыў шлях вывучэння гаворак найбольш плённым для вырашэння праблемы рэфармавання правапісу. Раней аднадумца С. Некрашэвіча А. Багдановіч выказваў думку, што правілы неабавязкова павінны грунтавацца на строгіх лінгвістычных даследаваннях; апошнія, калі іх рэалізоўваць у практыцы, могуць моцна ўскладняць сітуацыю і правакаваць шматлікія выключэнні. Падобны скепсіс выказваў і І. Воўк-Левановіч. Адпаведна, недастатковая вывучанасць, напрыклад, беларускага дыялектнага вакалізму не была непераадольнай перашкодай для таго, каб нейкім чынам усталяваць правапіс ненаціскнога [э] пасля мяккіх зычных. Канферэнцыя была месцам адкрытага сутыкнення думак, і яе ўдзельнікі былі зацікаўлены не проста ў выкладанні сваіх пазіцый, але і ў прыцягненні на свой бок дэлегатаў канферэнцыі. У гэтым плане Некрашэвічаву тактыку вядзення дыскусіі можна ацаніць як удалую: прапанова рэфармаваць правапіс на аснове дыялекталагічных даследаванняў была не абстрактным «інтэлігенцкім» пажаданнем, а вырастала з непрыняцця Лёсікавага тэзіса аб тым, што ў гаворках «яканне» рэалізуецца паслядоўна і сістэматычна (і таму, маўляў, яно павінна паслядоўна адлюстроўвацца на пісьме). Гэты прынцыповы для пабудоў Я. Лёсіка пункт аспрэчвалі і многія іншыя ўдзельнікі канферэнцыі. Паколькі неразвітасць дыялекталагічных даследаванняў у Беларусі ў 1920-я гг. не давала магчымасці пацвердзіць справядлівасць тэзіса Я. Лёсіка, то адсылка да новых пошукаў была добра зразумелай. Абмеркаванне на канферэнцыі было добрай школай для маладой беларускай савецкай лінгвістыкі: яно паказала ўсю неадназначнасць любых,

часам, здавалася б, «бясспрэчных» канкрэтных арфаграфічных прапаноў і глыбіню праблемы правапіснага рэфармавання як грамадскага мерапрыемства ў цэлым.

Сутыкненне паміж прыхільнікамі хуткай рэформы і людзьмі, якія выказвалі стрыманасць, было на канферэнцыі прынцыповым. Рэалізаваная як супярэчнасць паміж неаднолькавымі падыходамі да «тэхналагічна» розных спосабаў рэфармавання (рабіць змены адразу ці пасля правядзення навуковых даследаванняў?), дадзеная калізія адлюстроўвала глыбокія разыходжанні ў меркаваннях адносна арганізацыі і развіцця беларускай лінгвістыкі ўвогуле. Калі, на думку Я. Лёсіка, у сярэдзіне 1920-х у Беларусі існавалі попыт і кан’юнктура на правядзенне хуткай арфаграфічнай рэформы (што толькі ўскосна было навуковай праблемай), то, паводле С. Некрашэвіча, П. Растаргуева і іншых, у Беларусі ў гэты час існавала патрэба разгортвання сапраўдных навуковых даследаванняў. У працэсе правядзення канферэнцыі ўлады хацелі «звесці вучоных на зямлю», паставіць пытанне рэформы правапісу «практычна», «спрасціць» яго (гэта лінія на канферэнцыі найлепш была прадстаўлена Я. Лёсікам). Аднак гэтага не адбылося. Дыскусія на канферэнцыі не абмежавалася арыентацыяй на практычныя змены ў правапісе і вылілася ў грунтоўнае абмеркаванне шматлікіх пытанняў з прыцягненнем разнастайных аргументаў. Гэта парушыла статус канферэнцыі як пераважна практычнага мерапрыемства, якое павінна было даць вынікам найперш канкрэтныя правапісныя змены.

Зрэшты, па шэрагу графічных і правапісных пунктаў на канферэнцыі былі прыняты канкрэтныя рашэнні. Так, у сферы алфавіта пастанавілі:

– афрыкаты [дз] і [дж] абазначаць літарамі сербскага алфавіта *ђ* і *ћ*;

– замяніць літару *й* лацінскай літарай *j*;

– увесці напісанні *ja, jэ, jу, jо* замест *я, е, ю, ё* ў пачатку складу перад галоснымі;

– літары *я, е, ю, ё* ў беларускім алфавіце захаваць для азначэння мяккасці зычных.

Цікавым эпізодам на канферэнцыі стала спроба надаць легітымны статус беларускай лацінцы. Падчас адкрыцця ў прэзідыум была пададзена падпісаная 40 удзельнікамі, у тым ліку М. Гарэцкім, У. Ігнатоўскім, Г. Гарэцкім, Я. Дылам, А. Смолічам, М. Грамыкам, А. Сянькевічам, П. Бузуком, Л. Цвятковым, Ю. Гаўруком, І. Самковічам, Я. Бялькевічам, З. Жылуновічам, К. Чорным, Я. Коласам, А. Гурло, А. Бабарэкам, С. Некрашэвічам, Я. Лёсікам і інш., запіска-прапанова аб неабходнасці ўвядзення ў БССР дадаткова да кірылічнага алфавіта «лацінкі, якая цяпер ужываецца ў Заходняй Беларусі». Тэкст быў напісаны М. Гарэцкім, які першым і падпісаў дакумент. У канцы тэксту У. Ігнатоўскі зрабіў прыпіску: «Умова – сувязь з усёй СССР». Некаторыя дэлегаты падпісалі запіску з агаворкамі тыпу «прынцыпіяльна лічу лацінку

патрэбнаю, але гэта пытанне цяпер яшчэ не на чарзе нашага дня» (Я. Колас), «прынцыпова за ўвядзенне лацінкі, але ў сучасны момант баюся, каб не адбілася на заходняй частцы Беларусі ў бок паланізацыі» (Я. Бялькевіч), «з вялікаю асцярожнасцю» (С. Некрашэвіч). Насуперак таму, што запіска, верагодна, была перададзена ў графічную камісію, яна на канферэнцыі не абмяркоўвалася. Відаць, гэта адбылося таму, што тэма ўзнікла, згодна з У. Ігнатоўскім, «выпадкова», людзі, якія падпісалі гэты дакумент, самі часткова лічылі яго не вельмі актуальным, а прэзідыум не палічыў патрэбным абмяркоўваць пытанне, якое не было абмеркавана папярэдне.

У сферы правапісу Акадэмічная канферэнцыя пастанавіла:

– пашырэнне фанетычнага прынцыпу правапісу на зычныя не разглядаць;

– напісанне кожнага ненаціскнога [е] праз *я* адхіліць;

– адносна напісання ненаціскнога [е]: а) у другім складзе перад націскам пісаць толькі *е*; б) часціцу *не* і прыназоўнік *без* пісаць нязменна;

– напісанне слоў *няма, няхай* як *німа, ніхай* адхіліць;

– пашырыць аканне на ўсе чужаземныя словы (правіла датычылася рэалізацыі замежнага [о], але не пашыралася на [э]);

– літару *і*, калі яна стаіць у сярэдзіне або пачатку слова, ніколі не перадаваць праз *й*;

– правапіс *у* пакінуць у рэдакцыі Б. Тарашкевіча.

С. Некрашэвіч пазней кваліфікаваў правапісныя пастановы канферэнцыі як «жыццёвыя», такія, якія «безбалесна могуць быць прыняты нашай арфаграфіяй». Рэалізацыя як мінімум некаторых пунктаў пастановы (напісанне ненаціскнога [э], пашырэнне акання на ўсе запазычаныя словы) аблегчыла б пісьмо.

Тым не менш было пастаноўлена не праводзіць прынятыя рэзалюцыі ў жыццё. Верагодна, дырэктыўныя інстанцыі, ад якіх залежала вырашэнне гэтага пытання, пабачылі, што сітуацыя з рэфармаваннем беларускай мовы напраўдзе з’яўляецца не такой простай, як гэта выглядала ў даканферэнцыйных публікацыях Я. Лёсіка. Можна меркаваць, што пастановы канферэнцыі не былі прыняты ў якасці абавязковых у тым ліку таму, што яны змяшчалі даволі радыкальную графічную частку (увядзенне літар *ђ, ћ* і *j*).

У цэлым можна гаварыць пра недапрацаванасць пададзеных на разгляд канферэнцыі праектаў Я. Лёсіка. Што да графічных прапаноў П. Растаргуева, то, цікава, іх аўтар скептычна ставіўся да магчымасці рэфармаваць алфавіт і, больш за тое, фактычна не шукаў падтрымкі для свайго праекта з боку дэлегатаў канферэнцыі.

Яна не апраўдала чаканняў тых людзей, якія хацелі нешта змяніць у правапісе. Насуперак выразным ініцыятывам рэфармаваць правапіс некаторыя беларускія лінгвісты не лічылі патрэбным праводзіць такое рэфармаванне і яшчэ да канферэнцыі прадказвалі немагчымасць здзяйснення радыкальнай рэформы.

Напрыклад, І. Воўк-Левановіч сцвярджаў, што звычай, традыцыі і настроі могуць аказацца больш важкімі, чым усе добрыя намеры рацыяналізаваць правапіс.

Паводле ацэнкі М. Байкова, работа канферэнцыі «не дала рашучых вынікаў для развязання пытанняў рэформы правапісу і азбукі». У практычным плане яна аказала нязначнае ўздзеянне на развіццё тагачаснай беларускай мовы, усе яе канкрэтныя пастановы (у тым ліку і «бясспрэчныя») маглі ігнаравацца карыстальнікамі беларускай мовы. Гэтая акалічнасць ускосна пацвярджае станоўчыя характарыстыкі тагачаснага правапісу: значыць, ён быў не настолькі недасканалы, як гэта хацелі паказаць ініцыятары яго рэформы. Галоўным дасягненнем форуму было наданне – дзякуючы яго правядзенню – выразнага імпульсу разгортванню лінгвістычных даследаванняў у Беларусі. Толькі з 1926 г. Інбелкульт прыкметна пайшоў па шляху навукова-даследчай работы.

У лінгвістыцы 1930-х гг. і ў асобных працах замежных беларусістаў звяртаецца ўвага на тое, што беларускія мовазнаўцы на канферэнцыі імкнуліся рэфармаваць беларускую мову, кіруючыся ў значнай меры нацыянальнымі памкненнямі (прымалі пастановы, накіраваныя на аддаленне беларускай мовы ад рускай). Папраўдзе, сітуацыя была даволі неадназначная. Напрыклад, В. Ластоўскі і Я. Лёсік на канферэнцыі стаялі за тое, каб у беларускай мове звузіць выкарыстанне нескладовага *у* (В. Ластоўскі ўвогуле прапаноўваў яе скасаваць). Я. Лёсік прапанаваў увесці ў алфавіт літару *и*, скасаваць абазначэнне асіміляцыйнай мяккасці свісцячых, а В. Ластоўскі – замест *э* пісаць *е* (*рекі*). У прапановах двух гэтых лінгвістаў (асабліва Я. Лёсіка) выразна праглядаўся рацыяналістычны (у іх разуменні) аспект: найбольш важна падчас рэформы, лічыў Я. Лёсік, была патрэба зрабіць алфавіт і правапіс лагічнымі і «навуковымі».

Правядзенне канферэнцыі выклікала неадназначную рэакцыю ў найвышэйшых партыйных колах. 26 лістапада 1926 г. было праведзена закрытае пасяджэнне бюро ЦК КП(б)Б, на якім некаторыя члены рэзка крытыкавалі старшыню камісіі па падрыхтоўцы канферэнцыі У. Ігнатоўскага. Агульная ацэнка канферэнцыі, аднак, была станоўчай. У сувязі з тым, што неўзабаве ў ЦК ВКП(б) паступіла інфармацыя аб нацыяналістычных праяўленнях на Акадэмічнай канферэнцыі, у снежні 1926 г. першы сакратар ЦК КП(б)Б А. Крыніцкі ездзіў у Маскву даваць тлумачэнні на гэты конт. У новай рэзалюцыі бюро ЦК ад 17 снежня поруч са станоўчымі момантамі адзначаліся і адмоўныя: «нацыяналістычныя захапленні ў сувязі з канферэнцыяй <...> ажыўленне ў некаторай частцы інтэлігенцыі нацыянал-дэмакратычных тэндэнцый», незнаёмства партыйных работнікаў з беларускім рухам. Канферэнцыя крытыкавалася і за тое, што на ёй у прэзідыум была пададзена падпісаная ў тым ліку камуністамі прапанова аб разглядзе пытання аб выкарыстанні для беларускай мовы лацінскай графікі ў дадатак да кірылічнай (у тэрміналогіі крытыкаў: «пераходу» на лацінскую графіку). У рэзалюцыі даваліся вывады аб тым, што сярод

часткі камуністаў няма належнай ацэнкі небяспекі мясцовага нацыяналізму, што кадры, якія вядуць работу на культурным фронце, – недастатковыя. У рэзалюцыі прызнавалася памылка ў тым, што бюро ЦК КП(б)Б не паставіла пытанне аб арганізацыі канферэнцыі на разгляд у ЦК ВКП(б).

Пытанне правядзення Акадэмічнай канферэнцыі абмяркоўвалася і ў палітычнай справаздачы ЦК КП(б)Б X з'езду КП(б)Б 3 студзеня 1927 г. (раздзел «Аб беларускім нацыяналізме»). Поруч са станоўчымі момантамі было адзначана, што правядзенне канферэнцыі сведчыла аб адсутнасці ў шэрагу камуністаў «дастаткова пільнага разумення небяспекі нацыянал-дэмакратычных настрояў з боку часткі інтэлігенцыі».

Пазней канферэнцыя была выключна адмоўна ацэнена ў дакладзе камісіі ЦКК ВКП(б) пад кіраўніцтвам У. Затонскага. 27 снежня 1929 г. у газеце «Звязда» быў апублікаваны артыкул, у якім пісалася пра тое, што «...канферэнцыя была некаторым чынам тым месцам, дзе нацыянал-дэмакраты прабавалі прадэманстраваць свае жывыя сілы ўнутры Савецкай Беларусі». На кастрычніцкім пленуме ЦК КП(б)Б 1930 г. старшыня ДПУ Г. Рапапорт сцвярджаў, што пад выглядам навуковай «была фактычна склікана канферэнцыя нацыянал-дэмакратаў і нацыянал-фашыстаў». У друку пачатку 1930-х гг. канферэнцыя называлася таксама «генеральным злётам нацдэмаўскіх контррэвалюцыянераў», а пазней – «сусветным контррэвалюцыйным кангрэсам беларусаў». У сувязі з наяўнасцю гэтых палітычных ацэнак беларускай навуцы доўгі час было складана даць Акадэмічнай канферэнцыі адэкватную ацэнку.

Пытанні для самакантролю

1. Чаму Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі лічыцца самым важным навуковым форумам у гісторыі беларускай лінгвістыкі?
2. Якімі прычынамі было абумоўлена скліканне Акадэмічнай канферэнцыі?
3. Якія праблемы моўнага рэфармавання абмяркоўваліся на ёй?
4. Чаму прапановы галоўнага ініцыятара моўнага рэфармавання Я. Лёсіка не знайшлі падтрымкі сярод дэлегатаў канферэнцыі?
5. Чаму ў лінгвістычных артыкулах і ў «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» Акадэмічная канферэнцыя асвятляецца па-рознаму?
6. Якімі былі навуковыя і практычныя вынікі правядзення Акадэмічнай канферэнцыі?

Рэкамендаваная літаратура

Беларусізацыя. 1920-я гады. Дакументы і матэрыялы. Мінск, 2001.

Германовіч, І. К. Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі / І. К. Германовіч // Беларуская мова : энцыкл. Мінск, 1994. С. 19–21.

Запрудскі, *С. М.* Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі 1926 г. / С. М. Запрудскі // Весн. БДУ. Сер. 4. 2004. № 3. С. 21–26.

Іваноў, *М. Л.* Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі / М. Л. Іваноў // Энцыкл. гіст. Беларусі. Мінск, 1993. Т. 1. С. 78–79.

Карский, *Е.* Труды Академической конференции по реформе белорусского правописания и азбуки / Е. Карский // Slavia. R. 6. 1928. Seš. 4. С. 828–835 ; Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 248–257.

Некрашэвіч, *С.* Акадэмічная канферэнцыя па рэформе правапісу і графікі і вынікі яе працы / С. Некрашэвіч // Наш край. 1927. № 1. С. 3–9 ; Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 198–205.

Платонаў, *Р.* Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі / Р. Платонаў // Роднае слова. 1996. № 11. С. 82–92.

Распрацоўка правапісу ў 1920-я гг. // Гісторыя беларускага мовазнаўства. 1918–1941 : хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2005. Ч. 1. С. 80–128.

6. РАСПРАЦОЎКА ПРАВАПІСУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў КАНЦЫ 1920-х гг.

Акадэмічная канферэнцыя па рэформе правапісу і азбукі ў значнай меры задаволіла імкненне беларускага грамадства сярэдзіны 1920-х гг. да асэнсавання правапіснай праблематыкі. Тым не менш у беларускай арфаграфіі яшчэ заставаліся пытанні, якія маглі выклікаць непаразуменні або прыцягваць увагу дапытлівых людзей. Скіраваныя на змены ў правапісе публікацыі эпізадычна працягвалі з'яўляцца ў друку, аднак грамадская цікавасць да арфаграфіі была ў гэты час на спадзе. На фоне заяў аб «крызісе» правапісу беларускае грамадства асэнсоўвала той факт, што насуперак чаканням правапіс Б. Тарашкевіча вытрымаў даволі жорсткую крытыку і ў яго не ўнеслі ніякіх зменаў. Тыя ж рэкамендацыі, якія былі прапанаваны на канферэнцыі, можна лічыць памяркоўнымі.

У кастрычніку 1927 г. пры кафедры жывой беларускай мовы Інбелкульта была створана Правапісная камісія, якой даручылі апрацоўку матэрыялаў канферэнцыі і падрыхтоўку канчатковага праекта правапісу. У камісію ўвайшлі С. Некрашэвіч (старшыня), А. Багдановіч (сакратар), Я. Лёсік, В. Ластоўскі, П. Бузук, Я. Бялькевіч, Я. Купала і У. Чаржынскі. Камісія пачала работу 7 снежня 1927 г. і да 17 красавіка 1929 г. правяла 33 пасяджэнні. На першым пасяджэнні, праведзеным з удзелам прадстаўнікоў Наркамата асветы, а таксама членаў прэзідыума і аддзела мовы і літаратуры Інбелкульта, былі вызначаны агульныя прынцыпы работы камісіі. Згодна з гэтымі прынцыпамі вырашылі спачатку засяродзіцца на рэформе правапісу і не займацца рэформай графікі, матэрыялы Акадэмічнай канферэнцыі лічыць аўтарытэтнымі, але неабавязковымі дакументамі. Прымаючы пад увагу «дастатковую навуковую вартасць» правапісу Б. Тарашкевіча і амаль дзесяцігадовую практыку яго ўжывання, было вырашана зрабіць у ім толькі некаторыя папраўкі і дапаўненні.

Першапачаткова камісія мела намер падрыхтаваць праект правапісу да 1 ліпеня 1928 г. Ён павінен быў уключаць у сябе раздзелы, прысвечаныя правапісу: 1) галосных; 2) зычных; 3) марфалагічных формаў; 4) складаных слоў; 5) чужаземных слоў і 6) уласных назваў. На першых пасяджэннях распрацавалі першы і часткова другі раздзелы. Падрыхтаваць праект да 1 ліпеня 1928 г. не атрымалася, тым не менш вядома, што ў сярэдзіне восені 1928 г. камісія ўжо працавала над заключнымі раздзеламі праекта. Найбольш спрэчным пунктам для членаў камісіі на першым этапе аказаўся правапіс ненаціскнога [э] у пазіцыі пасля мяккіх зычных, адносна якога поўнай згоды не дасягнулі. Па гэтым пункце акрэсліліся некалькі падыходаў.

Згодна з першым прапаноўвалася кожнае ненаціскное [э] пазначаць літарай *е*, а націскное –літарай *é*. Згодна з другім для абазначэння ненаціскнога [э] прапаноўвалася выкарыстоўваць грэчаскую літару эпсілан (*ε*). Я. Лёсік заставаўся пры сваім ранейшым меркаванні: ён лічыў патрэбным любы ненаціскны [э] абазначаць літарай *я*. Як відаць, у першых двух выпадках насуперак дэкларацыі аб уніканні графічных праблем рабілася спроба перанесці праблему перадачы на пісьме націскнога і ненаціскнога [э] са сферы правапісу ў сферу графікі.

Аўтар адной з інфармацыйных нататак пра дзейнасць Правапіснай камісіі, апублікаванай у сакавіку 1928 г. у газеце «Звязда», заклікаў выказвацца наконт спосабаў правапіснага ўрэгулявання ненаціскнога [э] іншых зацікаўленых асоб, аднак абмеркаванне гэтай тэмы працягу не атрымала.

У іншым інфармацыйным матэрыяле, апублікаваным у газеце «Савецкая Беларусь» у кастрычніку 1928 г. пад загалоўкам «Праект рэформы беларускага правапісу хутка будзе закончаны», паведамлялася, што канчатковы тэрмін падрыхтоўкі праекта – 1 студзеня 1929 г. і што ў аснову праекта арфаграфіі будзе пакладзены правапіс, якім тады карысталася газета «Савецкая Беларусь». Верагодна, к кастрычніку 1928 г. ідэя ўвесці ў алфавіт літары *ε* або *é* была адхілена і ў правапісе мелі быць захаванымі ўсе асноўныя ўжывальныя да гэтага часу арфаграмы.

У лютым 1928 г. на старонках газеты «Савецкая Беларусь» адбылася дыскусія паміж Я. Лёсікам і І. Ваўком-Левановічам з нагоды выдання апошнім «Лекцый па гісторыі беларускае мовы». «Лекцыі...» былі надрукаваны ў аўтарскай арфаграфічнай версіі, што выклікала выключна рэзкую рэакцыю Я. Лёсіка.

Аўтар правапісных падручнікаў катэгарычна пратэставаў супраць здзейсненых у кнізе І. Ваўка-Левановіча адхіленняў ад усталяванага правапісу запазычаных слоў. Гаворка ішла пра змякчэнне зубных [д], [т], [з], [с] у чужаземных словах (*фанэцікі, сісцемацізуе, пракцічных, дзіалектаў, сціль, дзісцыплін*), непаслядоўнасць у напісанні ненаціскнога [о] (*марфалогіі – морфологічных, фанэцічных – фонэтычных, хронологічную – храналагічна*)

і незмякчэнне [л] (*церміналогіі, дыялекталогіі, філалагічнай, аналагічнай*). Я. Лёсік аспрэчыў меркаванне І. Ваўка-Левановіча адносна ўплыву ў справе прыняцця ў беларускім правапісе незмякчэння [д] і [т] у запазычаных словах з боку польскага вымаўлення. На думку палеміста, вымаўленне тыпу *дыплёмат, тэорыя, соцыал-дэмократ* не пераймалася беларускай мовай з польскай, а было засвоена прадстаўнікамі беларускай інтэлігенцыі непасрэдна ў Заходняй Еўропе. Я. Лёсік кваліфікаваў дзеянні І. Ваўка-Левановіча як «свядомае і наўмыснае перакручванне агульнапрынятага правапісу».

У сваім адказе І. Воўк-Левановіч сцвердзіў, што рукапіс яго кнігі быў падрыхтаваны з апорай на асабісты пункт гледжання ў галіне перадачы чужаземных слоў, які ён неаднаразова адстойваў у Інбелкульце і ў навуковым таварыстве пры БДУ. Навуковец звяртаў увагу на тое, што сяляне пераважна вымаўляюць не так, як прынята пісаць: *дзісцыпліна, арыхмеціка, капярацыя, пазіцыя, інсьпектар*. На думку І. Ваўка-Левановіча, цвёрдае вымаўленне зубных гукаў, а таксама мяккае вымаўленне [л] у замежных словах для многіх беларусаў вельмі складанае; такое вымаўленне сустракаецца толькі ў вельмі старых людзей. У сувязі з гэтым навуковец лічыў магчымым прыняць напісанні тыпу *дісьціпліна* (або нават *дісьтіпліна*)*, консьтітутія, діалект, морфологія, філологія* і да т. п.

Публікацыя І. Ваўка-Левановіча з’явілася першым выступленнем у Беларусі супраць даволі добра ўсталяваных падыходаў правапісу *д, т, з* і *л* у чужаземных словах. Увогуле, з пункту гледжання арфаграфіі запазычаныя словы складаюць спецыфічную катэгорыю лексікі ў розных мовах, працэдура іх правапіснай адаптацыі звычайна не цалкам супадае з прыёмамі, прынятымі для правапісу ўласных слоў. Арфаграмы, пра якія спрачаліся І. Воўк-Левановіч і Я. Лёсік, не абмяркоўваліся падчас вельмі падрабязнай дыскусіі на Акадэмічнай канферэнцыі; большасць яе ўдзельнікаў не лічыла іх праблемнымі.

Погляд І. Ваўка-Левановіча на правапіс запазычаных слоў з *с* (*сісцемацізуе*), здаецца, быў у нечым падобны да пазіцыі Я. Станкевіча, які дапускаў напісанне ў замежных словах спалучэння *се* (раздзел 4). Аднак Я. Станкевіч абмяжоўваў магчымасць змякчэння *с* у запазычаных словах у выпадку спалучэння яго толькі з галосным [э] і, па-другое, прадугледжваў магчымасць, але не абавязковасць такога змякчэння. Заўвага наконт неабгрунтаванасці правіла аб перадачы на пісьме мяккага [л] у запазычаннях сустракаецца ў 1928 г. таксама ў іншага аўтара, празаіка і перакладчыка Р. Бахты. З нагоды непаслядоўнасці ў напісанні запазычаных слоў з *л* у «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г. (*галёп,* але *галун*; *Плятон*, але *Алах*) Р. Бахта выказаўся на карысць напісанняў з цвёрдым *л*. У гэтым пункце правапісу, а таксама ў напісанні *е* замест *э* ў замежных словах тыпу *бестыя* (арфаграму *бэ* ў словах тыпу *бэстыя* крытык называў «непатраўнай гаркавасцю»), на думку Р. Бахты, трэба было «пайсці насустрач народнай фанетыцы».

У 1928 г. выйшла з друку шостае выданне падручніка «Беларускі правапіс» Я. Лёсіка, першае дапрацаванае выданне гэтай кнігі пасля Акадэмічнай канферэнцыі. У параўнанні з чацвёртым і пятым выданнямі ў ім у прадмове былі зроблены некаторыя змены. Так, Я. Лёсік апусціў сваю ранейшую станоўчую характарыстыку правапісу Б. Тарашкевіча, якая адкрывала прадмову ў выданнях падручніка 1924–1927-х гг. Калі ў ранейшых выданнях пералічваліся фанетычны, этымалагічны, традыцыйны прынцыпы правапісу, а таксама «прынцып напісання чужаземных слоў», то ў новым выданні традыцыйны прынцып правапісу не згадваўся. Такая змена, верагодна, адлюстроўвала меркаванні Я. Лёсіка апошняга часу, які імкнуўся рэфармаваць некаторыя традыцыйныя, абумоўленыя практыкай выкарыстання правапісу спосабы напісанняў, якія, на яго думку, супярэчылі «навуковасці» прынятых арфаграфічных прынцыпаў. Таксама ў прадмове была зроблена ўстаўка з ілюстрацыямі адхіленняў ад дзейных у беларускай мове фанетычнага, этымалагічнага і «прынцыпу правапісу запазычаных слоў». Да адхіленняў ад фанетычнага прынцыпу аўтар залічыў напісанні тыпу *вецер, восень; далей, болей* (формы назоўнікаў *даль* і *боль* родн. скл. мн. л.); *гаем, роем; лялек, жнеек, песень*; *чытае, працуе* і да т. п. Адхіленнем ад прынцыпу правапісу запазычаных слоў было кваліфікавана падпарадкаванне правілам беларускай арфаграфіі напісання «вядомых шырокім народным масам як свае родныя» запазычаных слоў: *літара, дарэктар, аканом* або *аконам, калідор, камісія, камітэт, сакратар, камуністы*.

У дадзеным выпадку можна гаварыць як пра няпоўны ўлік Я. Лёсікам вынікаў дыскусій і пастаноў Акадэмічнай канферэнцыі, так і пра тэндэнцыйную трактоўку ім некаторых з’яў. Так, развагі Я. Лёсіка аб «адхіленнях» ад «прынцыпу правапісу чужаземных слоў» недастаткова бралі пад увагу тую акалічнасць, што вылучэнне ў беларускім правапісе катэгорыі засвоеных запазычаных слоў было засведчана яшчэ ў граматыцы Б. Тарашкевіча і нават раней. Яшчэ да Акадэмічнай канферэнцыі правапіснае засваенне запазычаных слоў рэалізавана ў некаторых аўтарытэтных выданнях (у другім выданні слоўніка М. Байкова і М. Гарэцкага, у часопісе «Асвета», газеце «Савецкая Беларусь» і інш.), а на самой канферэнцыі гэта «адхіленне» фактычна ўжо пераводзілася ў разрад правіла. Не зусім карэктна было сцвярджаць, што ў выпадку напісанняў *вецер, восень* назіраецца «адхіленне» ад фанетычнага прынцыпу правапісу, паколькі ў беларускіх гаворках магчымы, прынамсі, тры варыянты рэалізацыі гука [э] у пазіцыі пасля мяккіх зычных пасля націску: *вецер, восень / вецір, восінь / вецяр, восянь*. Варыянт напісання *вецер, восень*, такім чынам, можа разглядацца як адна з магчымых рэалізацый застасавання фанетычнага прынцыпу правапісу. Гэтаксама формы тыпу *гаем, роем; лялек, жнеек, песень* і інш. не абавязкова трэба трактаваць у кантэксце дзеяння фанетычнага прынцыпу. Яшчэ на Акадэмічнай канферэнцыі Я. Бялькевіч указваў,

што напісанні тыпу *доляй, воляй* трэба разглядаць у рамках марфалогіі, а не як арфаграфічную з’яву.

У 1927–1929 гг. з артыкуламі аб рэформе алфавіта і правапісу некалькі разоў выступіў паэт У. Дубоўка.

У галіне правапісу У. Дубоўка прапаноўваў скасаваць выключэнне аб магчымасці не скарачаць *у* пасля галосных у паэтычнай мове. Ён лічыў патрэбным удакладніць кадыфікацыю *у* і *ў, і* і *й* у пачатку слова, дзе прымальным лічыў не скарачаць пачатковае *у*, калі за ім ішлі два і больш зычныя гукі (*павінна ўжывацца*, але *адна установа, хмара ускрыла*). У. Дубоўка неадабральна выказаўся з нагоды меркавання некаторых удзельнікаў дыскусіі, якое праявілася яшчэ да Акадэмічнай канферэнцыі, аб тым, што *і* ў пачатку слова скарачаць не трэба. З гэтай пазіцыяй У. Дубоўкі салідарызавалася рэдакцыя часопіса «Узвышша», якая ў спецыяльнай зносцы пры артыкуле У. Дубоўкі «Некаторыя прыватныя выпадкі мілагучнасці нашай мовы» з нагоды пастановы Акадэмічнай канферэнцыі аб забароне скарачэння *і* ў пачатку слова выказалася наступным чынам: «...пытанне наконт *і*, трэба спадзявацца, пад вымогамі жыцця ўсё ж будзе перагледжана, бо згаданая пастанова не вырашае пытання ў належнай меры».

Увагу У. Дубоўкі прыцягвалі таксама прыстаўныя галосныя і зычныя. На думку паэта, для ўхілення немілагучнасці перад збегамі зычных у беларускай мове павінны ўжывацца прыстаўныя галосныя *і* і *а*, аднак для некаторых выпадкаў іх выкарыстанне трэба было абмяжоўваць (*шмат істужак*, але *белая стужка*). Прыстаўны зычны *в* павінен быў ужывацца перад пачатковым *а* тады, калі папярэдняе слова мела «адкрыты канчатак»: *вялікія вазёры, на вялікіх азёрах; ночкаю васенняй, спраўляў асяніны*.

У галіне графікі У. Дубоўка прапанаваў увесці літары для пазначэння афрыкат [дз’] і [дж]. Для іх У. Дубоўка прыдумаў спецыяльныя знакі, створаныя на аснове іншых алфавітаў; яны пэўны час выкарыстоўваліся ў часопісе «Узвышша». Таксама ён выказаўся за выключэнне з беларускага алфавіта літары *ё*, прапанаваўшы яе замяніць знакам *ö*. Нягледзячы на тое што пытанне ўвядзення спецыяльных літар у беларускі алфавіт для абазначэння афрыкат у сярэдзіне 1920-х гг. многімі ўспрымалася як важная практычная задача, далейшага развіцця гэта тэма фактычна не мела. Здаецца, не мелі асаблівага рэзанансу і іншыя прапановы У. Дубоўкі, якія ў значнай ступені лажылі ў аснову меркаванні мілагучнасці беларускай мовы.

З 1927 г. у часопісе «Асвета» сталі рэгулярна з’яўляцца публікацыі метадыстаў, прысвечаныя навучанню пісьму ў школе.

У першым нумары часопіса за 1927 г. А. Лёсік прааналізаваў вынікі ўступных іспытаў па беларускай мове ў 1926 г. на Мінскіх двухгадовых педагагічных курсах. Аўтар выявіў у пісьмовых працах абітурыентаў

наступныя адхіленні ад правапісу і граматыкі беларускай мовы, якія ён тлумачыў уплывам дыялектнага маўлення:

– напісанне *я* замест *е* ў розных граматычных формах: *існуя, працуя, тоя ці іншая пытаньне*;

– ужыванне канчатка *-а* (*-я*) замест канчатка *-ыць* (*-іць*) у формах дзеясловаў II спражэння 3-й асобы адз. л. цяп. часу абвеснага ладу*: прыводзя, знача*;

– ужыванне ненарматыўных канчаткаў прыметнікаў і назоўнікаў: *у цёмнум кутку, лепшаю светлаю будучыну, у першаю чаргу, сельскаю гаспадарку; у вёсца, на вёсцэ* і інш.;

– ужыванне часціцы *ні* замест *не* (*ні адзін, ні раз, ні буду, ні думалі, ні адукованы*) і наогул напісанне *і* замест *е: прыдзіцца, прыдзім, будзім, пірастаюць* і інш.;

– непазначэнне мяккасці зычных: *весці* (замест *весьці*), *вязці* (замест *вязьці*), *барацбу* (замест *барацьбу*) і інш.

Частымі былі і іншыя памылкі: напісанне пасля зацвярдзелых літары *і* (*карісьць, адукацію, гледзячі*), марфалагічны ўплыў рускай мовы (*чырвоные настаўнікі, гэтые, пэдагогічные курсы, к праце, настаўніцей, у жыццёвом шляху*).

Зыходзячы з гэтага агляду ў працэсе школьнага выкладання для настаўнікаў маглі быць актуальнымі адрозныя праблемы моўнага ўрэгулявання ў параўнанні з тымі, якія абмяркоўваліся лінгвістамі; правапісныя праблемы пры гэтым выразна саступалі марфалагічным.

Аўтар артыкула «Да пытання аб арфаграфіі ў школе», апублікаваным у трэцім нумары часопіса за 1927 г., С. Замбржыцкі звярнуў увагу на сацыяльныя ўмовы бытавання правапісу ў тагачасным грамадстве. На яго думку, арфаграфічныя навыкі ў школе таго часу ўяўлялі сабой «адно з самых хворых месц», а ў школах укаранілася арфаграфічная непісьменнасць.

С. Замбржыцкі тлумачыў шматлікія правапісныя памылкі вучняў «спадчынай завірушнага часу, калі наша школа перажывала поўную разруху. У час рэвалюцыйных завірух некалі было займацца правапісам. Пісалі абы-як. На напісанне не зварочвалі ніякай увагі, і памылкі набылі ўсе правы грамадзянства». Набыццю правапісных навыкаў у тагачаснай школе выдзялялася мала часу. Частка настаўніцтва да пісьма адносілася без належнай увагі. Паводле сведчання аўтара, пішучы заявы, многія тагачасныя настаўнікі рабілі памылкі «ў кожным слове». Згодна з С. Замбржыцкім, патрэбна было спрасціць тагачасны беларускі правапіс. Аўтар заўважаў, што на правапісную граматнасць адмоўна ўплывала тая акалічнасць, што ў друку нярэдка сустракалася неаднастайнае напісанне – *пэрыод, пярыяд, пэрыад, нягледзячы, ня гледзячы*. Адначасова С. Замбржыцкі зазначаў, што ведання правіл правапісу для набыцця ўстойлівых арфаграфічных навыкаў недастаткова: «Правільнае напісанне

набываецца практыкай, гэта ёсць больш тэхнічнай звыкласцю, чым веданнем правіл напісання». З такой думкай быў салідарны і іншы аўтар часопіса «Асвета», які сцвярджаў, што граматнае пісьмо засвойваецца «не дзякуючы завучванню правіл правапісу, а дзякуючы шматлікім практыкаваннем зрокавага, рука-рухавага характару, а часткова – і слыхавога».

Пра стан навучання пісьму ў тагачасных школах, якое, паводле аднаго з назіральнікаў, «дайшло да немагчымасці», могуць сведчыць наступныя заўвагі: «Вучань як папала і чым папала панура, без зацікаўленасці мазаў па паперы, спадзеючыся стаць пісьменным чалавекам <...> Настаўнікі ж у значнай большасці на гэта не зварачалі ўвагі». У адным з артыкулаў прыводзіліся прыклады падпісвання вучнямі сваіх сшыткаў (тыпу: *для испісавання зкнігі, па пісані беларуські, пісані клясні, матыматыкі, для Гіяметрый* і інш.), якія сведчылі не толькі пра невысокі ўзровень правапіснай граматнасці, але і пра нізкі ўзровень культуры пісьма ўвогуле.

У артыкуле «Правапісная пісьменнасць у нашых сямёхгадовых школах» (пяты нумар часопіса за 1928 г.) метадыста В. Самцэвіча звярталася ўвага на «велічэзную непісьменнасць», уласцівую школьнікам і ў нейкай меры настаўнікам. На яго думку, «правапісная непісьменнасць яшчэ досыць шырока пануе не толькі ў школах першай ступені, а і ў сямёхгодках, тэхнікумах і нават у ВНУ». Аўтар канстатаваў адсутнасць сістэматычнай працы ў набыцці арфаграфічных навыкаў. Паводле В. Самцэвіча, здаючы сшыткі пасля выканання пісьмовых заданняў, многія вучні нават не лічылі патрэбным уважліва правяраць напісанае. Адсутнасць знакаў прыпынку або іх няправільную расстаноўку вучні ўвогуле не лічылі за памылку. На думку аўтара, існавала патрэба «рашуча паставіць пытанне аб карыстанні літаратурнай беларускай мовай ва ўсёй вучэбна-выхаваўчай працы школы і дамагацца ўсім настаўнікам правільных адказаў, бо справа развіцця мовы не ёсць толькі справа выкладчыка мовы».

Аўтар артыкула «Правапісная пісьменнасць...» лічыў, што тагачасны беларускі правапіс быў занадта складаны, не меў цвёрда ўстаноўленых прынцыпаў: «...інбелкультаўскія выданні, напрыклад, маюць адзін правапіс (слоў чужаземнага пахаджэння), “Савецкая Беларусь”, “Асвета” і інш. маюць свой правапіс. Гэта ўносіць блытаніну і ў школы. Школы фактычна аднолькавага правапісу не маюць». Сярод найбольш характэрных вучнёўскіх памылак аўтар артыкула вылучыў наступныя:

– напісанне запазычаных слоў (*сьпектакль, белятрысьціка, імпірылістычная, імпэралістычная, контэр-рэвалюцыя, інтэсыўнасьць, у театрэ* і інш.);

– напісанне ненаціскных галосных і некаторых зычных гукаў (*я добра правела вакацыі, селяне, серпамі, хочыцца, кавалычак, прыдмет, разпусьцілі, здзекі, збіраліся* і інш.);

– недастатковая ўвага да неабходнасці напісання літар *ё* і *ў* (замест іх часта пісаліся *е* і *у*);

– правапіс часціцы і прыстаўкі *не/ня*.

З прыцягненнем большай увагі да фарміравання арфаграфічных навыкаў пісьменнасць вучняў паляпшалася. З аднаго боку, некаторыя аўтары 1920-х гг. асцярожна пісалі аб нездавальняючым узроўні засваення вучнямі арфаграфічных правіл. З другога боку, у пазнейшай працы А. Лёсіка, які раней пісаў пра нездавальняючы стан фарміравання правапісных навыкаў, паведамлялася, што памылкі арфаграфічнага характару ў пісьмовых працах вучняў сямігодак выпуску 1928 г. на адрозненне ад прац навучэнцаў выпуску 1926 г. «з’яўляюцца выключэннем». Увогуле, А. Лёсік лічыў, што «з боку правапісу літар сямігодкі за два гады маюць значны прагрэс». Важна падкрэсліць, што пісьменнасць вучняў паляпшалася, нягледзячы на тое што з 1926 па 1928 г. у правапіс не было ўнесена ніякіх зменаў. Гэтыя паляпшэнні, відавочна, былі абумоўлены агульным павелічэннем увагі да авалодання правапісам у працэсе школьнага навучання.

Сярод галоўных сфер і відаў памылак у сваім пазнейшым артыкуле А. Лёсік вылучыў правапіс звонкіх і глухіх зычных (*бліскім, што-небуць, махчымасьць, найхудчэй* і інш.), злітнае і асобнае напісанне, правапіс *е – я* (*вывялі, трэцега, Алесява, Аляксеявіч, павясялела, жнівянь, ня ў сябе, уселяк, вывясяць, няцярпеньнем* і інш.).

Няма магчымасці адназначна сказаць, у якой меры тыя або іншыя асаблівасці правапісу ўплывалі на пісьменнасць вучняў. Тым не менш звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што абсалютна ўсе аўтары, якія хоць колькі дэталёва пісалі пра канкрэтныя арфаграфічныя пункты, канстатавалі наяўнасць памылак на правапіс ненаціскнога [э] пасля мяккіх зычных.

Авалоданне арфаграфічна бездакорным пісьмом у школе 1920-х гг. яшчэ не з’яўлялася важнай задачай, патрэба граматнага пісьма нярэдка не ўсведамлялася не толькі вучнямі, але і настаўнікамі. У вучнёўскіх працах таго часу звычайнымі былі памылкі на лагічную і граматычна правільную пабудову словазлучэнняў і сказаў, дакладнае словаўжыванне і інш. (тыпу: *мне есьць жадання, вучыцца настаўніцай, вялікая роля ляжыць на настаўнікаў; весьці актыўны ўдзел з тым, чаго яшчэ не зразумела для нашых беларусаў*). Верагодна, менавіта такія, вельмі грубыя і найбольш заўважныя, памылкі, як і ўвогуле агульная патрэба навучання чытаць і пісаць, найперш займалі ўвагу тагачасных настаўнікаў.

Правапісная камісія Інбелкульта падрыхтавала праект, які быў апублікаваны ў першай палове 1930 г. На адрозненне ад першапачатковых планаў у структуры праекта не вылучаўся раздзел, прысвечаны правапісу складаных слоў, затое быў уключаны раздзел «Паасобныя заўвагі аб слоўных формах». У напісанай С. Некрашэвічам прадмове да кнігі выкладаліся звесткі

пра фарміраванне правапісу ў папярэдні перыяд, ахарактарызоўваліся прынцыпы дзейнасці камісіі.

За аснову ў сваёй рабоце камісія ўзяла наяўную арфаграфію, аднак, сцвярджалася, жыццё паказала, што патрабуюцца дапаўненні, у сувязі з чым камісія нанова распрацавала правапіс замежных слоў і ўласных назваў. Практыка ўжывання наяўнай арфаграфіі абумовіла захаванне ў некаторых выпадках традыцыйных напісанняў.

Пэўная частка правіл у праекце была падрыхтавана ў адпаведнасці з фармулёўкамі «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча. Некаторыя выразы камісія значна перапрацавала. У працэсе гэтай пераробкі камісія выкарыстала некаторыя фармулёўкі «Праекта рэформы і стабілізацыі беларускага правапісу» Я. Лёсіка.

У праекце было пастаноўлена ў словах замежнага паходжання пісаць *о (ё)* толькі пад націскам; ненаціскное [о] перадаваць праз *а (я)*. У якасці кампрамісу праект, аднак, прадпісваў пісаць *о, ё* на канцы запазычаных слоў (*бруто, какао, радыё, трыё*) і дапускаў перадачу ненаціскнога [о] у пачатку і ў сярэдзіне слоў «у спецыяльнай навуковай літаратуры ў чужаземных малапашыраных словах».

Асобныя правілы праекта 1930 г. (напрыклад, правапіс ненаціскнога [э] пасля мяккіх зычных) былі ўкладзены ў адпаведнасці з пастановай Акадэмічнай канферэнцыі.

У дачыненні да ўсталявання правапісу запазычаных слоў і ўласных беларускіх імёнаў камісія імкнулася аддаваць перавагу падыходам, выпрацаваным для беларускай лексікі. Пры падрыхтоўцы раздзела «Правапіс чужаземных слоў» таксама ўлічвалася практыка кадыфікацыі гэтага разраду лексікі ў падручніках Я. Лёсіка.

Некаторыя правілы ў працэсе іх фармулявання выклікалі вялікі роскід меркаванняў і былі прыняты толькі пры нязначнай перавазе пададзеных «за» галасоў, адно з іх – «кардынальнае пытанне беларускага правапісу» – правапіс ненаціскнога [э] пасля мяккіх зычных. Паводле прадмовы да кнігі пры распрацоўцы гэтага правіла пад увагу прымаліся аж шэсць падыходаў; у выніку падтрымалі апошні, згодна з якім прынялі рэдакцыю гэтага правіла, сфармуляваную на Акадэмічнай канферэнцыі. Гэтаксама вялікія спрэчкі выклікалі правілы аб напісанні пачатковых *у* і *і*. У частцы правапісу *у* насуперак пастанове Акадэмічнай канферэнцыі ў праекце была падтрымана Лёсікава пазіцыя, згодна з якой у пачатку слоў у пазіцыі пасля галосных *у* скарачацца не мог; не адбывалася і скарачэння прыназоўніка *у*: *звярні увагу, казалі усе, была у нас, была у іх*. Вельмі актыўна дыскутавалася таксама правіла аб непазначэнні асіміляцыйнага змякчэння свісцячых перад наступнымі мяккімі зычнымі (у праекце былі прыняты напісанні: *звер, сляза, цвісці, дзве, дзверы*). Зафіксаваныя ў праекце рэдакцыі правіл аб напісанні

пачатковых *у* і *і*, а таксама рэдакцыя правіла аб непазначэнні на пісьме асіміляцыйнага змякчэння свісцячых былі прыняты ў самы апошні момант, калі члены камісіі чыталі карэктурныя адбіткі праекта.

У цэлым у праекце 1930 г. былі захаваны асноўныя правілы, сфармуляваныя ў 1918 г. Б. Тарашкевічам. У сувязі з тым, што ў 1928 г. споўнілася дзесяць гадоў з часу выхаду ў свет «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча (гэта акалічнасць была адзначана спецыяльнай публікацыяй Я. Лёсіка ў папулярным друку), а ў Вільні адбыўся судовы працэс над дзеячамі заснаванай Б. Тарашкевічам Беларускай сялянска-работніцкай грамады, які актыўна асвятляўся ў друку савецкай Беларусі, у БССР у гэты час адбывалася своеасаблівая ідэалагічна-палітычная «кананізацыя» Б. Тарашкевіча, якая міжволі паўплывала і на абмеркаванне моўных пытанняў. Так, нягледзячы на шырокую ўжывальнасць у савецкай Беларусі правапісных падручнікаў Я. Лёсіка, з 1928 г. асабліва часта пісалі пра існуючую арфаграфію як пра «тарашкевічаўскі правапіс», «правапіс Б. Тарашкевіча». Факт узвышэння ў савецкай Беларусі Б. Тарашкевіча ў якасці палітычнай фігуры аўтаматычна паніжаў шанцы любога з савецкіх рэфарматараў гэтага часу ўнесці радыкальныя змены ў існуючы правапіс.

Частка правіл Б. Тарашкевіча ў праекце 1930 г. зазнала рэдакцыйныя змены, асобныя правілы былі зменены істотна, а частка правіл не мела аналагаў у правапісе Б. Тарашкевіча. Верагодна, меў рацыю адзін з пазнейшых крытыкаў гэтага кампраміснага праекта, калі сцвярджаў, што «ўся рэформа звялася да надзвычайна абмежаванай колькасці змяненняў. Праект мы можам назваць толькі ўдакладненай зводкай таго, што мелася раней».

Цікавая асаблівасць праекта – разам з агульным тэкстам у дадатку змешчаны прыватныя меркаванні асобных членаў камісіі. Так, напрыклад, С. Некрашэвіч выказваў нязгоду з тым, што некаторыя прынятыя камісіяй папраўкі да праекта супярэчылі генеральнаму фанетычнаму прынцыпу правапісу, і прапаноўваў адпаведныя рэдакцыі правіл. З шэрагам прапаноў С. Некрашэвіча згаджаўся Я. Купала. Асобна сфармулявалі свае змены Я. Лёсік і Я. Колас, якія, у прыватнасці, лічылі патрэбным звузіць дзеянне фанетычнага прынцыпу пры напісанні спалучэнняў зычных (прапаноўвалі напісанні *чэшскі, таварышскі, таварышства, множства, парыжскі, кіргізскі, братскі, студэнтскі* замест *чэскі, таварыскі, таварыства, мноства, парыскі, кіргіскі, брацкі, студэнцкі*). Шэраг падобных зменаў прапанаваў і В. Ластоўскі, які лічыў патрэбным ужываць напісанні *таварышскі, пражскі, братскі, студэнтскі*. Акрамя таго, В. Ластоўскі прапаноўваў замест мяккага знака над літарамі *з, с* і *ц* «пісаць рыску». У. Чаржынскі прапаноўваў не ўжываць на пісьме падвойных зычных (пісаць: *вяселе, раля, здарэне, калосе*), пры перадачы спалучэнняў *сч* і *зч* адлюстроўваць на пісьме асіміляцыю па шыпячасці і глухасці (пісаць: *перапішчык, прыкашчык, аб'ешчык*) і інш.

Шляхам дакладнага прадстаўлення поглядаў розных навукоўцаў у правапісным праекце 1930 г. была падтрымана традыцыя, заснаваная падчас падрыхтоўкі выніковага тома матэрыялаў Акадэмічнай канферэнцыі.

Актыўнае грамадскае абмеркаванне правапісных праблем у Беларусі ў другой палове 1920-х гг. было звязана не толькі (магчыма, і не столькі) з тым, што тагачаснай арфаграфіі былі ўласцівы пэўныя недахопы, але і (колькі) з некаторымі знешнімі фактарамі:

– маладым узростам беларускай літаратурнай мовы, якая не абапіралася на старажытную літаратурна-пісьмовую традыцыю і, адпаведна, дапускала магчымасць пэўных інтэрвенцый у правапіс;

– («рэвалюцыйна»-адраджэнчым) этапам, на якім знаходзілася ў гэты час беларускае грамадства;

– існаваннем сярод некаторых мовазнаўцаў рэшткаў перажыткаў, звязаных з наданнем графіцы і правапісу неўласціва вялікага значэння як элементаў моўнай сістэмы, празмернай увагі да літар і правапісу як знешніх праяўленняў мовы і віду навуковай рэфлексіі.

Пытанні для самакантролю

1. Якімі падыходамі кіравалася Правапісная камісія Інбелкульта на пачатковым этапе сваёй дзейнасці?

2. З якімі момантамі правапіснай кадыфікацыі беларускай мовы быў не згодзен І. Воўк-Левановіч?

3. Чаму можна сказаць, што ў шостым выданні падручніка «Беларускі правапіс» Я. Лёсіка былі не ўлічаны вынікі Акадэмічнай канферэнцыі?

4. Якія праблемныя пытанні бытавання правапісу ў грамадстве вылучалі аўтары часопіса «Асвета»?

5. Што ўяўляў сабой падрыхтаваны ў выніку дзейнасці Правапіснай камісіі Інбелкульта «Беларускі правапіс (праект)» 1930 г.?

Рэкамендаваная літаратура

Замбржыцкі, *С.* Да пытання аб арфаграфіі ў школе / С. Замбржыцкі // Асвета. 1927. № 3. С. 38–42 ; Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 213–218.

Лёсік, *А.* Ступень пісьменнасці вучняў 7-годак выпуску 1928 г. / А. Лёсік // Асвета. 1928. № 8. С. 86–94 ; Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 239–247.

Лёсік, *Я.* Праект рэформы і стабілізацыі беларускага правапісу / Я. Лёсік // Асвета. 1929. № 3. С. 23–35 ; Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 275–287.

Самцэвіч, В. Правапісная пісьменнасць у нашых сямёхгадовых школах / В. Самцэвіч // Асвета. 1928. № 5–6. С. 80–91 ; Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 227–238.

Цвяткоў, *Л.* Увагі аб правапісе і скланенні чужаземных уласных іменняў у беларускай мове / Л. Цвяткоў // Полымя. 1928. № 9. С. 199–216 ; Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 258–274.

7. ВЫПРАЦОЎКА Ў 1920-я гг. КАНЦЭПЦЫІ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Падзеі рэвалюцыі і грамадзянскай вайны хоць і нязмерна ўскладнілі і абцяжарылі штодзённае жыццё беларускага народа, тым не менш садзейнічалі інтэнсіфікацыі яго грамадскага і нацыянальнага самаўсведамлення. У 1918–1920-я гг. адбылося абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР) і БССР, былі прапанаваны важныя навукова-грамадскія ініцыятывы (заснаваны Беларускае навуковае таварыства ў Вільні, Бюро па ўкладанні і перакладзе падручнікаў у Мінску, Мінскі беларускі педагагічны інстытут, у якім была створана Камісія па выпрацоўцы навуковай тэрміналогіі, і інш.). У гэты час у Вільні, Мінску, Петраградзе і іншых гарадах друкаваліся разнастайныя газеты і часопісы (газета «Дзянніца» ў Петраградзе і інш.), была выдадзена вялікая колькасць важных для беларускай грамадскай думкі, адукацыі і культуры беларускамоўных кніг («Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча, «Геаграфія Беларусі» А. Смоліча, «Павадыр па Менскай краёвай выстаўцы. Старасветчына. Мастацтва» А. Іпеля, «Вайсковая стылістыка» Зніча, «Праграма сістэматычнага курса арыфметыкі і тэрміналогія», «Праграмы беларускай пачатковай школы», «Пяхота. Часць 1. Фармальная муштра», «Зборнік “Нашай нівы”» і інш.). Абвяшчэнне беларускай мовы дзяржаўнай спачатку ў БНР, а потым у БССР і звязанае з гэтым пашырэнне яе грамадска-культурных функцый, стварэнне ў першай палове 1920-х гг. сеткі школ і культурна-асветных устаноў, небывалы ўздым кнігадрукавання ставілі на парадак дня праблему фарміравання літаратурнай, нармаванай формы беларускай мовы. Змены ў грамадскім бытаванні беларускай мовы патрабавалі ад яе, паводле слоў С. Некрашэвіча, «надзвычайных высілкаў»: зрабіўшыся дзяржаўнай, яна павінна была вельмі хутка адлюстраваць «усе здабыткі агульначалавечай культуры, усе тыя ідэі, што ў іншыя мовы пранікалі паступова, на працягу,

можа, цэлых вякоў». Пашырэнне грамадскіх функцый беларускай мовы, назапашванне ўсё большай колькасці беларускамоўных тэкстаў і ўзнікненне іх масавага спажыўца, пэўная навізна беларускай мовы ў якасці інструмента грамадскай думкі, а таксама ўцягнутасць у грамадска-культурную дзейнасць вялікай колькасці людзей спрыялі разгортванню абмеркавання асноў беларускай літаратурнай мовы. Паколькі прафесійныя лінгвісты канца XIX – пачатку XX ст. засяроджваліся найперш на гісторыі і дыялекталогіі беларускай мовы і, увогуле, мала цікавіліся вывучэннем сучасных моў, асэнсаванне канцэпцыі беларускай літаратурнай мовы было новым напрамкам мовазнаўчай дзейнасці.

Як фактар грамадскага жыцця нацыянальная мова беларускага народа прабівала сабе дарогу ў пачатку XX ст. у канкурэнцыі з функцыянальна развітымі і структурна аформленымі рускай і польскай літаратурнымі мовамі. Пішучы пра фарміраванне беларускай літаратурнай мовы як будучай агульнанароднай, у 1911 г. сацыяльнай яе асновай А. Луцкевіч вызначаў сялянства і яшчэ называў яе «простай». Перад беларускай мовай стаяла задача пераадолець гэту грамадскую ізаляванасць. На першых этапах эмансіпацыі беларускай мовы ў некаторых грамадскіх слаях існавалі погляды, што яна не зможа быць разбудаванай да ўзроўню літаратурнай мовы і выконваць функцыі высокай стандартнай мовы.

Напрыклад, выключна адмоўна характарызаваў тагачасную беларускую мову ў 1918 г. на старонках петраградскага часопіса «Чырвоны шлях» загадчык Петраградскага аддзялення Беларускага нацыянальнага камітэта (Белнацкама) Р. Каўшыла, які для пераадолення культурнай адсталасці краю лічыў патрэбным здымаць усе «штучныя напластаванні», да якіх ён залічваў і так званую, паводле яго слоў, літаратурную беларускую мову. Р. Каўшыла меркаваў, што беларуская літаратурная мова створана «на задворках панска-шляхецкай кухні», а яе культываванне з’яўляецца «злачынствам».

Аўтары, якія пісалі ў канцы 1910-х – пачатку 1920-х гг. пра беларускую мову (усе яны атрымалі адукацыю на рускай або польскай мове), у той або іншай ступені суадносілі яе з гэтымі мовамі. Руская і польская мовы былі важнымі пунктамі параўнання падчас абмеркавання праблем беларускай літаратурнай мовы і таму, што ў працэсе сваёй разбудовы беларуская літаратурная мова ўбірала ў сябе тыя або іншыя сродкі гэтых моў або засвойвала нейкія мадэлі і правілы, прынятыя ў рускай або польскай мове. Гэта акалічнасць магла атрымліваць неаднолькавую рэакцыю сярод розных носьбітаў беларускай мовы.

Так, напрыклад, студэнт Ваенна-медыцынскай акадэміі ў Петраградзе, журналіст і грамадскі дзеяч Павел Любецкі ў сваім напісаным на рускай мове артыкуле «Аб беларускай літаратурнай мове» 1918 г. (апублікаваны ў часопісе «Чырвоны шлях») асэнсоўваў тую акалічнасць, што ў беларускай літаратурнай мове многа польскіх слоў і зваротаў. Значны ўплыў

на беларускую літаратурную мову з боку польскай мовы аўтар тлумачыў гістарычнымі абставінамі фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы. У выніку гістарычнага развіцця тагачасная беларуская літаратурная мова, на думку П. Любецкага, больш блізкая да гаворак Заходняй, чым Усходняй, Беларусі. Перашкодай для збалансаванага развіцця беларускай літаратурнай мовы аўтар лічыў тую акалічнасць, што ў яе стварэнні ў той час удзельнічалі нібыта толькі прадстаўнікі заходняй часткі Беларусі.

Важны артыкул «Думкі аб беларускай мове», у якім абмяркоўваліся розныя фактары прыняцця грамадствам беларускай літаратурнай мовы і яе ўнутранага развіцця, апублікаваў у 1918 г. на рускай мове ў петраградскай газеце «Дзянніца» загадчык навукова-статыстычнага аддзела Белнацкама, гісторык і палітычны дзеяч Яўсей Канчар. Адраджэнне беларускай літаратурнай мовы, якое адбывалася на яго вачах, было для яго, з аднаго боку, разнавіднасцю пэўнага «сацыяльнага цуду», з другога боку, стварала сабой гістарычную эпоху. Падобна да П. Любецкага Я. Канчар аддаваў належнае той акалічнасці, што на асаблівасці фарміравання беларускай літаратурнай мовы ўплывала тое, што многія тагачасныя беларусы былі выхаваны на рускай або польскай культуры. Беларускія інтэлігенты, якія засвоілі польскую або рускую мову ў выпадку іх удзелу ў будаванні беларускай культуры, паводле Я. Канчара, не маглі ў належнай меры абстрагавацца ад гэтых моў. Пераход або вяртанне русіфікаваных або паланізаваных беларусаў да беларускай мовы не мог даваць гэтым людзям тых сацыяльных выгод, якія яны мелі, пераходзячы ў свой час на рускую або польскую мову (магчымасць здабывання навуковых ведаў, а таксама задавальненне сваіх грамадзянскіх і прафесійных патрэб). Адзінай перавагай у засваенні беларускай мовы з боку такіх дзеячаў магла быць магчымасць спасцігаць праз беларускую мову «дух» беларускага народа, але катэгорыя зацікаўленых у такой патрэбе людзей абмяжоўвалася «сацыёлагамі», людзьмі, якія мелі ўнутраную патрэбу ў глыбокім вывучэнні грамадства. Паколькі ў параўнанні з рускай і польскай мовамі тагачасная беларуская літаратурная мова была яшчэ беднай, а яе «дзіцячыя сілы» адчуваліся, паводле Я. Канчара, «у кожным слове, у кожным радку», паколькі яна не выкарыстоўвалася ў навуцы, а беларуская літаратура яшчэ не адлюстравала ў належнай меры веліч беларускага народа, пастолькі, сцвярджаў Я. Канчар, было натуральна, што прадстаўнікі апалячанай або русіфікаванай беларускай інтэлігенцыі глядзелі на тагачасную беларускую літаратурную мову як на «нешта вельмі штучнае, адарванае ад жыцця». Зрэшты, і сам аўтар прызнаваў «значную штучнасць» тагачаснай беларускай літаратурнай мовы, якую ён тлумачыў яе маладосцю.

Каштоўнае ў артыкуле Я. Канчара тое, што ён падкрэсліў асаблівасць погляду на беларускую мову ў залежнасці ад таго, хто́ пра яе разважае, ад моўных біяграфій і сфарміраваных маўленчых навыкаў розных людзей, а

таксама грамадскага статусу і становішча беларускай мовы. Прыроджаныя носьбіты беларускай мовы нават сяляне і рабочыя, у тым выпадку, калі яны навучыліся чытаць і пісаць на польскай або на рускай мове, сцвярджаў Я. Канчар, будуць лепш успрымаць напісанае на гэтых мовах у параўнанні з успрыманнем тэкстаў на беларускай літаратурнай мове. Гэтаму парадоксу пазней аддавалі належную ўвагу і іншыя дзеячы. Напрыклад, наркам асветы А. В. Баліцкі ў 1925 г. заўважаў, што з прычыны кантактаў з панамі (раней) і чыноўнікамі беларускія сяляне чулі і чуюць рускую мову і нават імкнуцца на сходах гаварыць па-руску, у выніку чаго з'явілася прывычка да рускай мовы, яна для іх бліжэй, чым была раней. Тым не менш А. Баліцкі рабіў вывад, што руская мова селяніну мала зразумелая, на ёй ён мог азначыць не больш за дзясятак – два дзясяткі паняццяў, а беларускі лексікон селяніна налічваў больш за тысячу паняццяў. У такой сітуацыі, лічыў А. Баліцкі, руская мова «ніяк не можа замяніць селяніну "сваёй мужыцкае мовы"». Я. Канчар лічыў, што калі ў такіх малаадукаваных у беларускай мове мас знойдуцца свае правадыры, якія на беларускую мову будуць глядзець прадузята, то гэта можа даць вынікам яе «траўлю» і поўнае непрызнанне масамі як «шліфаванай роднай мовы». Галоўнымі праблемамі ў выпрацоўцы тагачаснай літаратурнай мовы Я. Канчар лічыў яе неўжывальнасць у сферах навукі, мастацтва і тэхнічных ведаў, а таксама неразвітасць мастацкай літаратуры. Сам факт вагання паміж рознымі літаратурнымі мовамі, сцвярджаў крытык, адмоўна ўплывае на выпрацоўку беларускай літаратурнай мовы.

Дыскусіі аб лёсе беларускай літаратурнай мовы ў 1920-я гг. адбываліся ва ўмовах, калі сцвердзілася беларуская дзяржаўнасць і быў юрыдычна аформлены статус беларускай мовы. Асэнсаванню гэтых пытанняў спрыяла агульнае функцыянальнае развіццё беларускай мовы, у тым ліку інтэнсіўнае пранікненне ў сферы, у якіх яна раней не ўжывалася або выкарыстоўвалася вельмі абмежавана (навука, справаводства). У залежнасці ад таго, якой уяўлялася кадыфікатарам і іншым дзеячам 1920-х гг. правільная літаратурная мова, і ад таго, як яны бачылі яе далейшае развіццё, тыя або іншыя моўныя сродкі маглі атрымліваць тую або іншую, станоўчую або адмоўную ацэнку. У гэты час у друку абмяркоўваліся шматлікія прыклады словаўжывання, зараджалася навукова-практычная дысцыпліна «Культура мовы» і г. д. (раздзел 11). Уласна, у гэты час найбольш выразна адбываўся пераход беларускай мовы ад мовы прыгожага пісьменства да поліфункцыянальнай літаратурнай мовы. Найбольш важнымі праблемамі гэтых гадоў у працэсе асэнсавання феномена беларускай літаратурнай мовы былі наступныя:

1. У якіх адносінах беларуская літаратурная мова знаходзіцца з народнай беларускай мовай?

2. У якіх адносінах беларуская літаратурная мова знаходзіцца з рускай і польскай мовамі?

3. У апоры на якія сродкі трэба разбудоўваць беларускую літаратурную мову (і, больш вузка, яе навуковую тэрміналогію)?

4. Што такое «ўзорная», «правільная» беларуская мова?

Кожнае з гэтых пытанняў у розных носьбітаў беларускай мовы (і па-за гэтым колам) магло атрымліваць неаднолькавыя адказы.

На адрозненне ад сітуацыі папярэдняга дзесяцігоддзя ў 1920-я гг. у Беларусі ўжо пераважна не абмяркоўвалася пытанне: ці з'яўляецца беларуская мова самастойнай і ці можа яна выконваць разнастайныя грамадскія функцыі? Тым не менш некаторыя кіраўнікі і частка інтэлігенцыі не хацелі прызнаваць беларускую мову ў якасці дзяржаўнай, лічылі яе беднай, грубай, штучна створанай з польскіх і рускіх элементаў. Нігілістычныя адносіны да беларускай мовы можна праілюстраваць на прыкладзе публікацыі ў газеце «Савецкая Беларусь» у 1926 г. рускамоўнага артыкула «Варожасць з-за мовы», у якім прапаноўвалася адмяніць «гвалтоўнае» ўвядзенне беларускай мовы ў школы і ўстановы. Аўтар артыкула абгрунтоўваў непрыдатнасць беларускай мовы ў тым ліку яе якасцю. Згодна з аўтарам, у розных рэгіёнах беларуская мова нібыта моцна адрознівалася. Яе літаратурная разнавіднасць нібыта ў значнай ступені наследавала мове «часоў цара Баторыя», на 40–50 % складалася з паланізмаў і моцна адрознівалася ад народнай. Будучы ўведзенай у школы і ўстановы Беларусі, беларуская мова, паводле аўтара публікацыі, «служыла толькі для таго, каб псаваць, перакручваць фанетыку, стыль, граматыку чыста рускай мовы». Цалкам «прыдуманай» у 1920-я гг. і пазней лічылі беларускую мову прадстаўнікі расійскай эміграцыі.

У спрэчках пра асаблівасці беларускай літаратурнай мовы надзвычай важным было пытанне пра сувязь беларускай літаратурнай мовы з народнай.

Неабходнасць абапірацца ў працэсе фарміравання літаратурнай мовы на народныя моўныя сродкі абгрунтавана ў артыкуле «Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы» Я. Лёсіка (1924–1925). Ён даволі крытычна паставіўся да культываванай тады версіі літаратурнай мовы, палемічна сцвярджаючы, што яна мала падобна да «сапраўднай жывой беларускай або крывічанскай ці крывіцкай мовы ды прыпадобнілася да адзежы з чужога пляча... Пераймаючы чужыя сінтаксічныя формы, чужыя фразеалагічныя звароты, наша літаратурная мова адрываецца ад народнага (дыялектычнага) грунту ды становіцца штучнай, нежывой, мёртвай». Для фарміравання найбольш пажаданай версіі літаратурнай мовы, лічыў Я. Лёсік, трэба «перш-наперш стаць на народны, дыялектычны грунт і ў сваім развіцці пайсці за развіццём живое разгаворнае мовы». Для авалодання гэтай версіяй мовы тымі людзьмі, якія дрэнна ведалі беларускую мову, рэкамендавалася «вучыцца ў самога народа», а пры адсутнасці такой магчымасці – «уважна чытаць народную вусную творчасць у форме песень, казак, загадак, прыказак, дзе мова шліфавалася соткі год». Падчас укладання сваіх падручнікаў Я. Лёсік надзвычай шырока выкарыстоўваў у якасці ўзорнага моўнага матэрыялу народную творчасць. І ў

тэрміналагічнай сферы Я. Лёсік – прыхільнік «этнаграфічнага падыходу» да яе фарміравання, згодна з якім у працэсе стварэння тэрміналогіі безумоўны прыярытэт павінен аддавацца моўным сродкам, пацверджаным у народнай мове; затое наватворы, якія мелі «штучнае», ненароднае паходжанне, прызнаваліся непажаданымі.

У адной са сваіх пазнейшых прац Я. Лёсік падкрэсліваў вялікае значэнне пісьменнікаў для фарміравання агульнанацыянальных моўных узораў мовы. У працэсе пераходу народнай мовы ў літаратурную моўныя факты «стылізуюцца або гарманізуюцца, як гарманізуюцца, напрыклад, народныя песні. Стылізацыя народных дыялектаў адбываецца праз пісьменнікаў... мова пісьменнікаў або літаратараў звычайна становіцца моваю літаратурнаю».

Выказанае ў 1924 г. меркаванне Я. Лёсіка аб неабходнасці культываваць літаратурную мову, як мага больш блізкую да народнай, – яго ўстойлівае перакананне. У 1917 г. Я. Лёсік выкладаў сваё разуменне літаратурнай мовы і месца ў ёй народных сродкаў наступным чынам: «Літаратурная мова – гэта мёд, што збіраецца пчоламі з розных кветак і раслін. Чым больш сокаў з усялякіх кветак уходзіць у склад мёду, тым ён прыемнейшы, салодшы, смачнейшы і пахучы. Літаратурная мова павінна, цвёрда трымаючыся агульнага нацыянальнага грунту, лучыць да сябе ўсе тыпічныя характэрныя словы, прыслоўі, выразы і іншыя асаблівасці тых мясцовасцяў, гаворак таго народа, моваю каторага яна ёсць... Кожнае адметнае слова, кожны асаблівы выраз нашых беларускіх гаворак мы павінны з пашанай страчаць і з вялікай любасцю, як надзвычайную вартасць, далучаць у агульную скарбніцу нашай літаратурнай мовы... Наша мова так багата, пекна і гучна, што часам, дапраўды, не ведаеш, якое слова, які выраз лепей ужыць, – ажно вочы разбягаюцца». Як у 1917 г., так і пазней Я. Лёсік разглядаў развітасць літаратурнай мовы ў залежнасці ад таго, наколькі поўна яна будзе выкарыстоўваць народныя моўныя сродкі. Ён раіў спецыяльную ўвагу звяртаць на адметныя словы, «усё асаблівае, цікавае, беларускае».

Народна-фальклорнае маўленне хоць на яго і спасылаліся як на выключна аўтарытэтную крыніцу, тым не менш не было аднародным і безумоўна прыдатным матэрыялам для будаўніцтва літаратурнай мовы. Сучасныя даследчыкі адзначаюць, што, напрыклад, мова беларускіх прыказак «стракаціць» лексікай, якая трапіла ў іх у працэсе зносін з іншымі народамі, а менавіта русізмамі, украінізмамі, паланізмамі, цюркізмамі, літуанізмамі, германізмамі, ідышызмамі. Адпаведна, фальклор пастаўляў для літаратурнай мовы не любыя, а пераважна толькі адборныя формы народнага маўлення, у працэсе фарміравання літаратурнай мовы некаторыя сродкі вуснай народнай творчасці і народнага маўлення павінны былі адсейвацца. Так, напрыклад, лічылася, што ў літаратурную мову не трэба дапускаць запазычанні новага часу, няхай і добра засвоеныя народнай мовай.

Друкуючы ў 1921 г. «Практычную граматыку беларускай мовы», Я. Лёсік не толькі прымаў ранейшае, абапёртае ў значнай ступені на фанетычны прынцып, арфаграфічнае ўрэгуляванне, але і бачыў важкія падставы яго выкарыстання ў беларускім правапісе. Фанетычны правапіс Я. Лёсік называў «найбольш педагагічным і дэмакратычным», указваў на з'яўленне яго прыкмет у пісьмовай беларускай мове яшчэ з XV стагоддзя і – як на непажаданым варыянце развіцця для беларускай мовы – спецыяльна спыняўся на недахопах «арыстакратычнага» гістарычнага правапісу. Адхіленне «арыстакратычных» з'яў у мове ён пашыраў таксама на граматыку і лексіку.

Цесная сувязь літаратурнай мовы з народнай была сцверджана і ў іншай важнай публікацыі сярэдзіны 1920-х гг. – артыкуле С. Некрашэвіча «Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы». Артыкул быў падрыхтаваны ў рамках выпрацоўкі канцэпцыі ўкладання слоўніка «жывой беларускай мовы». У працэсе падрыхтоўкі такога слоўніка, лічыў С. Некрашэвіч, патрэбна ўлічваць тры асноўныя крыніцы – народную мову, літаратурную мову і тэрміналогію. Тыя акалічнасці, што тагачасная літаратурная мова нязначна адрознівалася ад народнай і што літаратурная мова і тэрміналогія былі яшчэ «не апрацаваны», дазвалялі паспяхова аб'яднаць названыя крыніцы ў рамках падрыхтоўкі аднаго слоўніка. Значэнне народнай мовы, на думку аўтара, абавязкова трэба мець на ўвазе ў сітуацыі, калі працэс фарміравання літаратурнай мовы яшчэ не закончыўся і не «выліўся ў нешта канчатковае, сталае, абавязковае». Выступаючы ў лістападзе 1926 г. на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі, С. Некрашэвіч сцвердзіў, што асноўнае патрабаванне, якое ставілася ў той час у Інбелкульце пры апрацоўцы беларускай літаратурнай мовы, – крытэрый яе блізкасці да народнай мовы: «Нашым ідэалам з'яўляецца адзінства літаратурнай і народнай мовы, і мы спадзяемся, што гэтага адзінства дасягнем». Аднак, падобна да Я. Лёсіка, С. Некрашэвіч не меў ілюзій адносна народнага маўлення як цалкам прыдатнага матэрыялу для літаратурнай мовы і папярэджваў, што да кожнага слова, якое бытуе ў Беларусі, трэба ставіцца абачліва і не ўключаць у слоўнік непажаданых русізмаў ці паланізмаў.

Імкненне зрабіць беларускую літаратурную мову як мага больш «народнай» было ў 1920-я гг. «усеахопным», у той або іншай ступені яно сягала на ўсе моўныя ўзроўні. У галіне фанетыкі яно, напрыклад, праяўлялася ў абмежаванні гука [ф] у запазычаных словах, замест якога маглі ўжывацца формы з *хв, х* або *п* тыпу *хвабрыка, хунт, торп*. Такія формы не толькі былі звычайнымі ў літаратурна-мастацкай практыцы, але і непаслядоўна падаваліся ў граматыках і агульных слоўніках. Таксама яны сустракаліся ў афіцыйна-дзелавым і навуковым стылях (*атрымлівае лірычную ахварбоўку, царкоўная ахварбоўка, кахляны завод, кахляная прамысловасць, тарпяных распрацовак, скурана-хутравая прамысловасць*) і нават маглі прадпісвацца

ў тэрміналагічных слоўніках, параўн.: *звер хутровы* ‘пушны’ (слоўнік геаграфічнай тэрміналогіі), *ахварбоўка гуку* (слоўнік музычных тэрмінаў); *хурманка* (слоўнік юрыдычнай тэрміналогіі). Фіналь запазычаных слоў *-ment* звычайна перадавалася ў беларускіх словах як *-мант*, адпаведныя формы маглі служыць асновай для стварэння новых слоў; гэта тэндэнцыя назіралася нават у тэрміналагічных слоўніках: *дакумант, дакумантальны, струмант* (слоўнік юрыдычнай тэрміналогіі).

Арыентацыя літаратурнай мовы на мову народных твораў, скіраванасць на народныя моўныя сродкі мовы мастацкай літаратуры, фактычнае прыпісванне мове фальклорных твораў і народнай мове ў цэлым нарматыўнага характару давалі вынікам фарміраванне літаратурнай мовы, максімальна набліжанай да народнай. Такая арыентацыя падтрымлівалася і ў тэарэтычных пабудовах пісьменнікаў, якія выказваліся на моўныя тэмы. Напрыклад, У. Дубоўка лічыў, што беларускую літаратурную мову «нармальным парадкам» трэба развіваць на аснове вельмі багатай народнай мовы і запазычваць толькі міжнародныя словы тыпу *рэвалюцыя, пралетарыят, рэспубліка, саветы.* Змагаючыся з нівеліраваным стылем у літаратурнай творчасці, К. Чорны падкрэсліваў, што беларуская мова – гэта «мова беларускіх казак і песень», а яе самабытнасць і хараство змяшчаюцца ў «фразеалогіі народнае гутаркі»[1].

Разам з арыентацыяй літаратурнай мовы на народную існавала і разуменне той акалічнасці, што любая стандартная мова ў працэсе свайго развіцця непазбежна выкарыстоўвае таксама нейкія спецыяльныя спосабы фарміравання, адсутныя ў народнай мове, у сувязі з чым мае ў некаторай ступені штучны характар. Гэту яе асаблівасць тлумачылі ў сваіх артыкулах і падручніках Я. Лёсік, П. Бузук і І. Воўк-Леванович. Апошні звяртаў увагу на тое, што штучнасць літаратурнай мовы ўзнікае ўжо ў працэсе выкарыстання народнай мовы як інструмента мастацкай літаратуры, бо мастацкая творчасць па сваёй прыродзе патрабуе мастацкасці і, значыць, у пэўным сэнсе – «штучнасці». У беларускай сітуацыі першай паловы 1920-х гг. гэта тэндэнцыя тым больш мела сілу ў сувязі з выхадам беларускай мовы па-за сферы бытавога і мастацкага маўлення. Поруч з авалоданнем беларускай літаратурнай мовай інтэлектуальнай, навукова-тэхнічнай і справаводчай сферамі яна непазбежна паступова аддзялялася, аддалялася ад народнай мовы. У 1925 г. адзін з назіральнікаў пісаў, што існуе многа спрэчак і «частых нападак» на беларускія літаратурныя выданні за тое, што ў іх ужываецца мала «мужыцкіх слоў». У адказ на крытычную заўвагу аб тым, што беларуская народная мова моцна адрозніваецца ад літаратурнай, у 1926 г. П. Бузук спасылаўся на многа больш далёкую ад народнай рускую мову.

[1] Слова «фразеалогія» ў 1920-я гг. яшчэ не выкарыстоўвалася ў яго сучасным значэнні; тут яно ўжыта ў значэнні ‘сінтаксіс; спосаб спалучэння слоў і сказаў’.

Калі мець на ўвазе спецыфіку папярэдняга, нашаніўскага, перыяду развіцця беларускай літаратурнай мовы, то арыентацыю пры фарміраванні літаратурнай мовы на народныя сродкі ў 1920-я гг. можна лічыць найбольш чаканым, «натуральным» шляхам яе развіцця. Іншыя падыходы – скіраванасць у значнай ступені на нормы, прынятыя ў нейкай суседняй (рускай або польскай) мове; арыентацыя на старабеларускую пісьмовую мову – выглядалі б хутчэй дзіўнымі, нелагічнымі. Аднак арыентацыя ў фарміраванні і развіцці літаратурнай мовы на народныя сродкі не вырашала аўтаматычна ўсіх праблем нармалізацыі.

Па-першае, спецыфічны пункт напружання стварала тая акалічнасць, што скіраванасць на народныя моўныя рэсурсы ў параўнанні з альтэрнатыўнымі напрамкамі развіцця (выкарыстанне іншай ці старабеларускай мовы) у большай ступені прадугледжвала аспект стварэння літаратурнай мовы, што заўсёды не можа быць зусім простым. Многія, раней выключна вусныя, моўныя рэсурсы павінны былі стаць будаўнічым матэрыялам і для стварэння тых новых стыляў (навука, справаводства), для якіх вялікае значэнне мае пісьмовая практыка. Нават у тых выпадках, калі багатыя сродкі народнай мовы добра вядомы носьбітам і кадыфікатарам, у працэсе іх увядзення ў літаратурную мову яны яшчэ павінны былі перажыць этап іх прышчаплення ў мове, засваення як сродку літаратурнага выказвання. Сцвярджэнне многіх народных слоў у літаратурнай мове было вельмі хуткім, «імгненным», але так адбывалася не заўсёды. Часам нейкія звычайныя, фактычна «агульнанародныя» моўныя сродкі пры іх вывядзенні па-за бытавы ўжытак і ўключэнні ў літаратурны зварот маглі аспрэчвацца з прычыны непажаданых асацыяцый або на працягу пэўнага часу захоўваць адценне пэўнай навізны. Напрыклад, на падставе той акалічнасці, што ў народнай мове слова *прылеглы* значыла ‘затхлы; такі, які пачынае гніць’, А. Лёсік аспрэчваў яго выкарыстанне ў складзе геаметрычнага тэрміна *прылеглы адцінак* (*адрэзак*) і лічыў патрэбным выкарыстоўваць (ідавочна, недасканалую) форму *прыляжачы*. Адзін з крытыкаў «Расійска-беларускага слоўніка» 1928 г. крытычна выказваўся ў сувязі з прадстаўленнем у слоўніку ў якасці аднаго з эквівалентаў рус. *астма* слова *дыхавіца*: «*дыхавіца*, як вядома, у каня бывае». Пра навізну ўжывання ў літаратурнай мове нейкіх вядомых слоў ускосна можа сведчыць тая акалічнасць, што, быўшы ўведзенымі ў літаратурную практыку, яны, аднак, не адразу станавіліся «бясспрэчнымі» і яшчэ пэўны час ужываліся поруч з іншымі моўнымі рэсурсамі. Сам факт таго, што носьбіты былі сведкамі ўваходжання ў літаратурную мову пэўных моўных сродкаў, што літаратурная мова тварылася ў іх «на вачах», у шэрагу выпадкаў мог абумоўліваць негатыўную або асцярожную ацэнку тых або іншых моўных сродкаў. У сувязі з засваеннем новых сфер, бадай, яшчэ ніколі да таго беларуская літаратурная мова не сутыкалася з патрэбай засваення разнастайнай народнай лексікі ў такіх вялікіх аб’ёмах.

Па-другое, спрэчным магло быць стаўленне да новых запазычанняў з рускай мовы, якія ў нейкай меры ўвайшлі ў народнае маўленне і ў канцы XIX – пачатку XX ст. шырока выкарыстоўваліся ў беларускамоўных тэкстах (*гасударства, вучыцель, правіцельства, прыятны, январ* і інш.). Трэба было выпрацаваць пазіцыю да вялікай колькасці такіх слоў: або прызнаць іх засвоенымі народнай (а значыць, і літаратурнай) мовай, або трактаваць іх як непажаданыя часовыя запазычанні, выкліканыя няведаннем літаратурнай мовы (і ў гэтым выпадку не дапускаць іх у нарматыўны ўжытак). Калі ў нашаніўскі перыяд многія русізмы тыпу *правіцельства* або *гасударства* маглі разглядацца як прынятыя беларускай мовай (уласна, ужо як «народныя»), то пазней стаўленне да іх змянілася. Паступова ўмацоўваўся нарматыўны, эстэтычны аспект літаратурнай мовы. Кадыфікатары імкнуліся выпрацаваць для мовы пэўны ідэал; новым запазычанням з рускай мовы, якія маглі сведчыць аб кантактах беларускай мовы, яе «залежнасці» ад іншых моў, слабасці або «засмечанасці», у рамках гэтага ідэалу не павінна было знаходзіцца месца. Падобнай была сітуацыя і ў дачыненні да паланізмаў, аднак праблема іх адаптацыі ў беларускай літаратурнай мове стаяла менш востра.

Па-трэцяе, арыентацыя на народныя сродкі не абавязкова давала вынікам рэалізацыю гэтай тэндэнцыі прымяняльна да ўсіх з'яў і да ўсіх сфер бытавання мовы. Паколькі ў народнай мове існавала вялікая колькасць адаптаваных, «скажоных» формаў запазычаных слоў, а некаторыя з іх шырока ўжываліся ў друку і былі добра вядомы (*аканом, дакумант, дарэктар, зялеза* 'жалеза'*, калавур* 'каравул'*, леварвэр, лемантар* 'буквар'*, літара, паляруш* 'параліч'*, сакратар, струмант, штых* 'штык' і інш.), то спрэчным магло заставацца пытанне адносна ўстанаўлення дакладнага кола такіх слоў. Кадыфікацыя адных з такіх слоў магла ставіць пытанне адносна верагоднай кадыфікацыі іншых падобных слоў (напрыклад, *дохтар, лісапэт, аблакат* 'адвакат'). У шэрагу выпадкаў былі сумненні адносна пажаданай формы такіх слоў: *левальвэр* ці *леварвэр*, *паляруш* ці *паралюш*? Напрыклад, у «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. фіксаваліся як сінанімічныя словы *кайданы* і *залезы*, пры гэтым другое слова ўяўляла сабой пэўны вынік народнага асваення формы *жалеза*. Аднак у «Практычным беларуска-польскім слоўніку» (Вільня, 1929) адаптацыя слова *жалеза* сягнула яшчэ далей: у гэтым слоўніку былі дадзены сінонімы *кайданы* і *зялезы*. Нягледзячы на ўласцівае беларускай мове дзеканне/цеканне, гэта з'ява, аднак, не была прынята пры кадыфікацыі правапісу запазычанай лексікі (параўн.: *дынастыя, тэатр*). Нягледзячы на беларускае аканне, арфаграфічная рэалізацыя ў 1920-я гг. розных запазычаных слоў з ненаціскным *о* магла быць неаднолькавай, пры гэтым частка такіх слоў устойліва не падпарадкоўвалася дзеянню гэтай заканамернасці (былі папулярнымі напісанні тыпу *соцыялізм, сонэт* і да т. п.). Цікава, што пры гэтым захаванне неадаптаванай арфаграмы пэўны час мела сваіх настойлівых паслядоўнікаў, сярод якіх быў і такі перакананы прыхільнік

народнага «вобразу» беларускай літаратурнай мовы, як Я. Лёсік. Насуперак «ненароднаму» характару правапісу *ф* у запазычаных словах (*фабрыка, фальварак, торф, фасоля*) такое напісанне тым не менш сустракалася і, увогуле, пашырала сферу свайго прымянення. Разважаючы пра фарміраванне лексікі, Я. Лёсік услаўляў народную аснову беларускай літаратурнай мовы. З другога боку, сутыкнуўшыся з меркаваннем П. Бузука пра тое, што ўнясеннем дыялектных асаблівасцей пісьменнікі пашыраюць і ўзбагачаюць літаратурную мову, Я. Лёсік палемічна сцвердзіў, што разнастайнасць фанетычных і марфалагічных з'яў не складае багацця мовы, а яе развіццё выражаецца «не ў павелічэнні гэтых граматычных фактаў, а якраз наадварот – у іх спрашчэнні і скарачэнні... Толькі граматычна-правільная, нармаваная мова можа дасягнуць свайго вышэйшага развіцця, недаступнага народным дыялектам». Такім чынам, агульная дэкларацыя арыентавацца на народную мову магла ўступаць у супярэчнасць з патрэбай мець усталяваную нарматыўную мову.

Па-чацвёртае, моўныя рэсурсы народнай лексікі маглі ўступаць у канкурэнцыю паміж сабой: *млын* і *млін*; *галалёдзіца, галалёд* і *аблівака*; *бульба* і *картопля*; *калодзеж* і *студня*; *спружыноўка* і *драпач*; *сцябло* і *цыбур*; *бусел* і *бацян*; *тапор* і *сякера*; *чарапіца* і *дахоўка*; *выконваць* і *спаўняць*; *паветка* і *прыстрэшак*; *вавёрка* і *белка*; *жасмін, язмін* і *ясмін*; *суніца* і *паземка*; *матыль* і *мятлік* як агульная назва *Lepidoptera*; *казюлькі* і *жамяра* як адпаведнік для *Insecta*; *жыўчык* і *зароднік* як адпаведнік для *зааспора* і г. д. У асобных выпадках нават у тэрміналагічных, арыентаваных на асаблівую нарматыўнасць, слоўніках падавалася аж чатыры эквіваленты: рус. *охвостье* – бел. *ахвосце, аціра, вотрыны, вобмеці* («Слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі» 1928 г.). У народнай мове вар'іравалі шматлікія марфалагічныя формы (напрыклад, лічэбніка ў родн. скл. *сямі* / *сямёх, двух / двох*) і г. д.

Дыялектнае маўленне не заўсёды мае выразна акрэсленую «норму» і часта дазваляе значную варыянтнасць (*млын / млін, тлум / клум* і да т. п.), якая можа быць непажаданай у нармаванай літаратурнай мове.

Напрыклад, паколькі ў народнай мове фіксуюцца розныя гукапераймальныя формы тыпу *пляскаць / кляскаць* для абазначэння дзеяння, звязанага з біццём адной далоні аб другую (або іншых прадметаў), у працэсе тварэння стандартнай мовы немагчыма было адназначна прадказаць, якія з іх мелі стаць нарматыўнымі. Так, для рус. *аплодировать* у «Маскоўска-беларускім слоўніку» братоў Гарэцкіх 1918 г. быў дадзены адпаведнік *плёскаць у ладкі*, для рус. *аплодисменты – воплескі*. Пазней В. Ластоўскі прапанаваў прызнаць адпаведнікамі для рус. *аплодировать* выраз *біць у ладкі* і *(па)кляска́ць*, аднак форма з пачатковым *кл-* была моцна раскрытыкавана С. Некрашэвічам. З сучаснага пункту гледжання форма з пачатковым *кл-* сапраўды выглядае дзіўнай, але В. Ластоўскі яе не выдумаў. Падобна, ён абапіраўся на І. Насовіча, у слоўніку 1870 г. якога фіксавалася лексема *кляскаць* 'іграць трашчоткай',

‘біць у далоні’, ‘ствараць гук ударамі лінейкі ці чагосьці падобнага’, ‘ствараць гук, бразгаючы клямкай’. Акрамя таго, падобныя формы з пачатковым *кл-* мелі пацвярджэнне ў тагачаснай мастацкай літаратуры, параўн.: у паэме «Новая зямля», дзе сустракаецца слова *клякоткі* ‘прыстасаванне, пры дапамозе якога ўтвараецца шум, трэск, лёскат; трашчотка’: – *Эх, шкода, брат: няма клякотак! // Ну, хоць бы з парачку трашчотак!* На фоне той акалічнасці, што ў слоўніку самога С. Некрашэвіча, падобна да першага слоўніка братоў Гарэцкіх, для рус. *аплодировать* не было дадзена аднаслоўнага адпаведніка і даваўся эквівалент *пляскаць* (*плёскаць*) *у далоні*, прапанова В. Ластоўскага не выглядае абсурднай: у сітуацыі сярэдзіны 1920-х гг. яна магла разглядацца як дапушчальная альтэрнатыва.

Па-пятае, не ва ўсіх выпадках было зразумела, ці пэўнае, сінанімічнае ўжывальнаму ў літаратуры дыялектнае слова мела абавязкова ўвайсці ў літаратурную мову. Напрыклад, поруч з пашыранымі словамі *курчыцца* і *карэчыцца* ‘сціскацца, скручвацца’ ў некаторых гаворках у гэтым жа значэнні ўжываецца лексема *карожыцца*. Першыя два словы былі прадстаўлены ў беларуска-расійскім слоўніку М. Байкова і С. Некрашэвіча 1926 г., а *карожыцца* – не. Між тым слова *карожыцца* ўжывалася ў творах М. Гарэцкага і М. Зарэцкага. Урэшце, яно было ўключана ў расійска-беларускі слоўнік М. Байкова і С. Некрашэвіча 1928 г. і віленскі беларускі-польскі слоўнік 1929 г. Б. Друцкага-Падбярэскага са значэннем ‘выкручвацца; прыкідвацца кім-небудзь; капрызіць’. На такім этапе развіцця беларускай лексікаграфіі, як 1920-я гг., яшчэ немагчыма было адразу сфармуляваць «бясспрэчныя» падыходы да такіх слоў, сваё слова павінны былі сказаць час і практыка іх ужывання.

У працэсе падрыхтоўкі слоўнікаў з розных прычын маглі адрозніваецца некаторыя канкрэтныя падыходы заходнебеларускіх і ўсходнебеларускіх кадыфікатараў. Напрыклад, у друку Заходняй Беларусі часам сустракаўся займеннік *кажды*, назоўнік жан. р. *крадзежа*, яны былі прадстаўлены ў беларуска-польскім слоўніку 1929 г.; аднак у савецкай Беларусі стаўленне да такіх формаў было непрыхільнае. У «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. М. Байкова і С. Некрашэвіча, а таксама ў іх жа «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г. кадыфікаваліся формы *канчатковы, калодзеж, кола, акопваць* ці *абкопваць* (бульбу)*, картыжнік /картаграч, каштарыс, купа / куча*, *клышаногі, клышасты* і *клыпаногі, гарнітур, маляўніча*, тады як у віленскім «Падручным беларуска-польскім слоўніку» 1929 г. Б. Друцкага-Падбярэскага – *канчальны, калодзезь, калясо, капчыць, картэўнік, каштаспіс, клад ‘куча’, касалапы* і *клышаногі, касцюм, красачна*.

Пры засваенні літаратурнай мовай народных сродкаў часта могуць быць актуальнымі альтэрнатыўныя падыходы, напрыклад прыняцце наватвораў або запазычанняў. Так, слова *сталецце* ў 1920-я гг. канкурыравала ва ўжыванні з наватворам *стагоддзе*, і адзін з тагачасных нармалізатараў, Я. Лёсік, выразна

выказаўся на карысць першага слова, аналагічнага народным лексемам *налецце, ліхалецце*. Слова *сталецце* ва ўяўленні Я. Лёсіка калі не «народнае», то падобна на народныя словы, у той час як *стагоддзе*, паводле Я. Лёсіка, было «непрыгожым», нядаўна створаным журналістамі газеты «Савецкая Беларусь». Аднак слова *стагоддзе* к 1925 г. ужо добра ўкаранілася ў беларускай літаратурнай мове, і ў дадзеным выпадку імкненне Я. Лёсіка абапірацца на «лепшыя», «народныя» словы ўваходзіла ў супярэчнасць з практыкай, якая ўсталявалася. Абагачэнне літаратурнай мовы сінонімамі ў працэсе адаптацыі мясцовых слоў было асабліва выніковым у сферы традыцыйнай, побытавай лексікі, дзе такіх слоў было вельмі многа; у іншых сферах пранікненне народных слоў у нарматыўную мову – менш адчувальнае.

Нягледзячы на пэўныя складанасці, замацаванне ў літаратурнай мове народных моўных сродкаў у 1920-я гг. было вельмі паспяховым, чаму спрыялі не толькі выказаныя ў артыкулах ці навуковых дакладах меркаванні, але і агульная ўласцівая 1920-м гг. у Беларусі тэндэнцыя дэмакратызацыі літаратурнай мовы. Гэта тэндэнцыя шырока рэалізавана ў граматычнай і лексікаграфічнай літаратуры, стваральнікі якой – Б. Тарашкевіч, М. Гарэцкі, Я. Лёсік, М. Байкоў, С. Некрашэвіч і інш. У граматыках Б. Тарашкевіча арыентацыя на народныя сродкі сярод іншага адлюстравалася ў тым, што ў марфалагічнай сферы ў іх шырока прадстаўлены паралельныя рэсурсы (*двух* і *двох, той* і *тэй*). У слоўніках 1920-х гг. была шырока пададзена народная лексіка. Мова мастацкай літаратуры і перыядычнага друку, у якой яшчэ не існавала проціпастаўленне «літаратурнасць / дыялектнасць», таксама актыўна выкарыстоўвала народныя лексічныя сродкі. Народная, тэрытарыяльна абмежаваная і часам стылістычна зніжаная лексіка была звычайным складнікам і пры ўкладанні навуковай тэрміналогіі. Усё гэта спрыяла крышталізацыі беларускай літаратурнай мовы як мовы, створанай пераважна на народнай аснове.

Зварот у працэсе фарміравання літаратурнай мовы да народных крыніц у беларускай лінгвістыцы трактуецца амаль як адзіна магчымы і «непазбежны». Між тым тэарэтычна існавалі і іншыя магчымасці: адраджаць старую пісьмовую мову або выкарыстоўваць нейкую суседнюю культурную (рускую або польскую). Брытанскі славіст Р. Оці заўважаў, што з прычыны страты сувязі са старой мовай у беларускім выпадку больш выпадае гаварыць не пра адраджэнне мовы, а пра яе стварэнне. Насуперак уяўнай прастаце ў выпадку заснавання літаратурнай мовы на аснове вуснага народнага маўлення задачу беларускіх кадыфікатараў 1920-х гг. можна ацэньваць як адносна складаную. Галоўная цяжкасць палягала ў тым, што пры пераходзе народнай мовы ў статус літаратурнай яна сутыкалася са шматлікімі праблемамі належнага засваення народных рэсурсаў літаратурнай мовай.

Аднак у некаторых выпадках абраная канцэпцыя развіцця беларускай літаратурнай мовы вызывала крытыку. Не пазней чым у чэрвені 1929 г. у БАН

заслухалі даклад «Аб марксізме і мовазнаўстве» мараўскага супрацоўніка В. Аптэкара, услед за якім адбылася дыскусія аб марксізме, мовазнаўстве і шляхах развіцця беларускай літаратурнай мовы. Беларускія лінгвісты аказаліся не гатовымі да ўспрыняцця «новага вучэння аб мове» акадэміка М. Мара і крытычна паставіліся да тэзісаў дакладчыка. На жаль, пра гэты даклад і яго абмеркаванне амаль нічога не вядома. У вельмі вострай форме крытыка канцэпцыі фарміравання беларускай літаратурнай мовы была выказана І. Ваўком-Левановічам 16 снежня 1929 г. у яго дакладзе «Пра некаторыя важнейшыя недахопы беларускай літаратурнай мовы», прачытаным 16 снежня 1929 г. у Беларускай акадэміі навук.

Меркаванні І. Ваўка-Левановіча пра характар беларускай літаратурнай мовы фарміраваліся паступова; погляды, якія адрозніваліся ад пераважнага сярод беларускіх лінгвістаў падыходу да фарміравання беларускай літаратурнай мовы, ён выказваў і раней, напрыклад у «Лекцыях па гісторыі беларускай мовы» 1928 г. Абапіраючыся на працы тагачасных расійскіх лінгвістаў, літаратурную мову ён разумеў у значнай ступені як «мову гараджан» у яе процістаўленні вясковай народнай мове. Навуковец скептычна ставіўся да спроб змагацца за чысціню літаратурнай мовы, выкарыстоўваючы «штучныя» наватворы, і абмяжоўваць інтэрнацыяналізмы ў працэсе разбудовы тэрміналогіі. Ён крытыкаваў прадстаўленне ў слоўніках лексем тыпу *землязДрыг* ‘землятрасенне’, *страмапіс* ‘парнаграфія’, *струна* ‘хорда’ (матэматычны тэрмін) і інш.

У сваім дакладзе 1929 г. І. Воўк-Левановіч сфармуляваў свае погляды ў катэгарычнай, бескампраміснай форме. Ён пацвердзіў сваю ранейшую пазіцыю адносна правапісу *д* і *т* у іншамоўных словах. Зыходзячы з таго, што пачынаючы з 1910-х гг. беларуская літаратурная мова, паводле дакладчыка, беспадстаўна арыентавалася не на гаворкі сялянства, а на гаворкі шляхты, І. Воўк-Левановіч лічыў патрэбным прыняць у літаратурнай мове як натуральныя словы тыпу *аб’яўленне, апрэль, аўгуст, гасударства, знамя, случай, срэдства, фяўраль, шчот, январ*. Гэтыя словы павінны былі замяніць лексемы *аб’ява, красавік, жнівень, дзяржава, сцяг, выпадак, сродак, люты, рахунак, студзень*, якія ўвайшлі ва ўжытак з прычыны няправільнага, на яго думку, фарміравання літаратурнай мовы. Дакладчык указаў, што ў сваім фарміраванні і развіцці беларуская літаратурная мова павінна арыентавацца на жывую мову горада.

У дакладзе І. Воўк-Левановіч зрабіў спробу прыстасаваць да беларускай сітуацыі некаторыя пастулаты сацыяльнай дыялекталогіі і цесна з ёй звязанага «новага вучэння аб мове» расійскага навукоўца М. Мара, да той пары фактычна незаўважныя ў навуковай практыцы Беларусі. Галоўным момантам тэорыі М. Мара было ўключэнне ў лінгвістычны аналіз класавага аспекту. Так, І. Воўк-Левановіч забракаваў ужывальны ў тагачаснай лінгвагеаграфіі

метад выяўлення ізаглос (ад ст.-грэч. *isos* ‘роўны’ і *glossa* ‘маўленне, мова’ – лінія на лінгвістычнай карце, якая абазначае межы пашырэння якой-небудзь моўнай з’явы) у прасторы, сцвердзіўшы, што метад правядзення ізаглос у сацыяльна-класавым разрэзе з’яўляецца намнога больш дасканалым. На гэтай падставе ён падзяліў беларускія дыялекты на «гаворкі сялянства» і «гаворкі шляхты», да якіх прымыкалі «гарадскія» гаворкі. Паколькі фактычнага матэрыялу для адрознення беларускіх «сялянскіх» і «шляхецкіх» гаворак было мала, абгрунтоўваючы сваю пазіцыю, І. Воўк-Левановіч шмат увагі аддаваў іншым аргументам, напрыклад рабіў гістарычна-тэарэтычныя экскурсы.

Так, ён сцвярджаў, што ў сферы слоўніка і сінтаксісу мова (цесна звязаная з каталіцкай рэлігіяй) шляхты захавалася прыблізна ў тым самым выглядзе, у якім яна існавала ў старабеларускай пісьмовай мове XVI–XVII стст., урэшце, моцна набліжалася да польскай. Поруч з каталіцкай шляхтай дакладчык вылучаў таксама праваслаўную шляхту, беларуская мова якой мела рускую афарбоўку. У плане культурнай арыентацыі да каталіцкай шляхты блізка стаяла каталіцкая частка беларускага сялянства, а да праваслаўнай шляхты – праваслаўнае сялянства. У адносінах культурнай арыентацыі і моўных уплываў беларускі народ дзяліўся на «беларуска-польскі» і «беларуска-рускі» лагеры.

І. Воўк-Левановіч вылучыў асаблівае збліжэнне эканамічна найбольш моцных груп – праваслаўнай шляхты, праваслаўнага сялянства і заможнай каталіцкай шляхты. Парадаксальным чынам, дакладчык лічыў, што ўсе гэтыя групы былі даволі моцна звязаны элементамі рускай культуры. «Кіруючы культурным развіццём краю, гэты клас натуральна рабіў уплыў і сваёй мовай на мову ніжэйшага эканамічнага класа, прымешваючы к яго беларускай гаворцы значныя элементы рускай літаратурнай лексікі і фразеалогіі». Уласна, не зразумела, чаму ў рамках эканамічна моцнага класа аказалася праваслаўнае сялянства і чаму эканамічна моцная група, якая ўключала паланізаваную заможную каталіцкую шляхту, мела дачыненне да прымешвання ў беларускую мову элементаў рускай літаратурнай лексікі. Увогуле, у працэсе палявых запісаў на моўным памежжы маглі здарацца выпадкі, калі нейкія з’явы ў маўленні носьбітаў беларускай мовы маглі памылкова трактавацца як з’явы, уласцівыя польскай мове. Верагодна, маглі быць і адваротныя выпадкі, калі як беларускія нейкія словы запісваліся ад палякаў. Тым не менш непрымальным з’яўляецца падыход І. Ваўка-Левановіча, згодна з якім маўленне каталіцкай шляхты «адчужаецца» ад беларускай мовы. У такім накідзе гісторыі беларускай літаратурнай мовы І. Ваўка-Левановіча бачыцца выразная супярэчнасць. З аднаго боку, сцвярджаецца, што ўплывовы заможны клас спрыяў увядзенню ў беларускую мову рускай лексікі і фразеалогіі. З другога, беларускую літаратурную мову 1920-х гг. аўтар лічыў празмеру паланізаванай.

Прапанова І. Ваўка-Левановіча арыентаваць беларускую літаратурную мову на мову горада, сучасных рабочых рашуча ішла ў разрэз з ранейшым развіццём беларускай літаратурнай мовы. У гэты час пашыранай была думка, згодна з якой у штодзённым жыцці гарадскія рабочыя слаі гаварылі на «змешанай» мове, «жаргоне» паміж рускай і беларускай мовамі; прапанова грунтаваць стандартную мову на такой аснове выглядала як мінімум нечаканай.

Дакладчык правільна ўказваў на пераемнасць літаратурнай мовы 1920-х гг. з мовай газеты «Наша ніва», аднак да эвалюцыі мовы гэтай газеты ён ставіўся крытычна. На яго думку, у першыя гады выдання мова газеты абапіралася на «ўсю беларускую народную мову, усё беларускае кайнэ» (ад грэч. *koine dialektos* ‘агульная мова’ – штодзённая ўжывальная мова, якая ўзнікла ў выніку кантактаў паміж носьбітамі розных дыялектаў або моў). У апошнія гады існавання газеты ўжывальная на яе старонках лексіка адрывалася ад лексікі «шырокіх народных беларускіх мас». Уплывы з боку рускай мовы, на адрозненне ад уплываў польскай мовы, І. Воўк-Левановіч лічыў «натуральнымі» і «жыццёвымі». У сувязі з гэтым ён прапаноўваў абмежаваць у беларускай літаратурнай мове з’явы, звязаныя з польскім уплывам, і даць шырокую дарогу запазычанням з рускай мовы.

Прапанаваная І. Ваўком-Левановічам канцэпцыя літаратурнай мовы радыкальна адрознівалася ад падыходаў іншых аўтараў, у значнай ступені ігнаравала разбудову беларускай літаратурнай мовы на працягу 1910–20-х гг. і як такая не магла быць падтрымана большасцю беларускіх мовазнаўцаў.

У цэлым выпрацоўку беларускай літаратурнай мовы ў 1920-я гг. трэба лічыць вельмі паспяховай. У яе аснове ляжала арыентацыя на народныя сродкі, але ў выпадку неабходнасці выкарыстоўваліся і іншыя рэсурсы (запазычанні, наватворы і старабеларускія словы).

Пытанні для самакантролю

1. Чаму для першых удзельнікаў кадыфікацыі беларускай мовы было істотным яе параўнанне з рускай або польскай мовай?

2. Якія праблемы фарміравання і бытавання беларускай мовы вылучалі П. Любецкі і Я. Канчар?

3. Чаму Я. Лёсік лічыў неабходным арыентаваць развіццё беларускай літаратурнай мовы на народна-фальклорную мову?

4. З якімі праблемамі фарміравання сутыкалася беларуская літаратурная мова як мова, створаная на базе народнага маўлення?

5. Якія моўныя прыклады могуць сведчыць на карысць таго, што ў 1920-я гг. у працэсе свайго фарміравання беларуская літаратурная мова актыўна чэрпала рэсурсы з крыніц народнай мовы?

6. На чым грунтавалася крытыка І. Ваўком-Левановічам канцэпцыі фарміравання беларускай літаратурнай мовы?

Рэкамендаваная літаратура

Воўк-Левановіч, *Я. В.* Пра некаторыя важнейшыя недахопы беларускай літаратурнай мовы / Я. В. Воўк-Левановіч // Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 354–380.

Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча. Мінск, 2004. С. 50–79.

Канчер, Е. Мысли о белорусском языке / Е. Канчер // Дзянніца. 1918. № 39 ; Гісторыя беларускага мовазнаўства. 1918–1941 : хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2005. Ч. 1. С. 167–172.

Куліковіч, *У. І.* Тэарэтычныя і практычныя праблемы беларускай мовы ў працах У. Дубоўкі / У. І. Куліковіч. Мінск, 2011.

Лёсік, *Я.* 1921–1930. Збор твораў / Я. Лёсік. Мінск, 2003. С. 113–156.

Любецкий, *П.* О белорусском литературном языке / П. Любецкий // Чырвоны шлях. 1918. № 7–8 ; Гісторыя беларускага мовазнаўства. 1918–1941 : хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2005. Ч. 1. С. 163–166 ; Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 310–313.

Чорны, *К.* Небеларуская мова ў беларускай літаратуры / К. Чорны // Узвышша. 1928. № 5. С. 173–183 ; Гісторыя беларускага мовазнаўства. 1918–1941 : хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2008. Ч. 2. С. 46–60.

8. ФАРМІРАВАННЕ НАВУКОВАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ Ў 1920–я гг.

Паколькі фарміраванне мовы мастацкай літаратуры і публіцыстычнага стылю мела ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы даволі працяглую традыцыю, галоўным полем сутыкнення розных падыходаў пры фарміраванні літаратурнай мовы стаў новы для яе навуковы стыль. Разгортванне тэрміналагічнай работы ў пачатку 1920-х гг. выклікана карэннымі зрухамі ў грамадскім ладзе і зменамі ў сістэме адукацыі, што стварыла попыт на тэрміналогію на беларускай мове.

Значная частка слоўнікавай работы, што пачала сістэматычна і мэтанакіравана праводзіцца беларускімі мовазнаўцамі ў 1920-я гг., прыпадае на распрацоўку нацыянальнай тэрміналогіі. У 1920–30-я гг. тэрміналогія стваралася вельмі нераўнамерна. Калі ў 1920-я гг. было выдадзена 29 тэрміналагічных слоўнікаў, у 1930–1934 гг. – 5, то ў другой палове 1930-х гг. – ніводнага. Пік выдання тэрміналагічных слоўнікаў – 1926–1927 гг.: за гэты кароткі адрэзак часу апублікавана 14 тэрміналагічных слоўнікаў.

Спробы арганізавана ствараць беларускую тэрміналогію існавалі з канца 1910-х гг. У 1919 г. Беларуская вайсковая камісія надрукавала «Вайсковую стылістыку» Зніча. Тэрміналагічная камісія мінскіх настаўнікаў апублікавала «Праграмы беларускай ніжэйшае школы» на 1919/20 навучальны год. У 1920 г. спецыяльная камісія па выпрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі дзейнічала ў Мінскім беларускім педагагічным інстытуце. З 1916 г. у Вільні і з 1918 г. у Мінску выдаваліся школьныя падручнікі і дапаможнікі з пэўнай колькасцю ў іх навуковых тэрмінаў.

У 1921–1922 гг. адбыўся тэрміналагічны ўздым, падчас якога былі апублікаваны восем тэрміналагічных падборак (па граматыцы, логіцы, арыфметыцы, алгебры, батаніцы, геаметрыі, трыганаметрыі), а таксама першы

(матэматычны) слоўнік з серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія». Усяго ў 1922–1930 гг. у серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» апублікаваны 23 тэрміналагічныя слоўнікі па матэматыцы, літаратуры, геаграфіі, логіцы і псіхалогіі, геалогіі, батаніцы, музыцы, лясной справе, анатоміі, праве, грамадазнаўстве, лінгвістыцы, глебазнаўстве і інш.

Тэрмінатворчая актыўнасць пачатку 1920-х гг. была забяспечана дзякуючы дзейнасці створанай у лютым 1921 г. у складзе Народнага камісарыята асветы *Навукова-тэрміналагічнай камісіі* (старшыня С. Некрашэвіч). Стварэнне камісіі адбывалася адначасова з захадамі Цэнтральнага выканаўчага камітэта і Наркамата асветы БССР, скіраванымі на пашырэнне асветніцкай работы з насельніцтвам на беларускай мове і на ўвядзенне беларускай мовы ў практыку вядзення справаводства ва ўстановах камісарыята асветы. Заснаванне тэрміналагічнай камісіі – першы крок у справе арганізацыі агульнанацыянальнай навукова-даследчай установы для вывучэння беларускай культуры.

Навукова-тэрміналагічная камісія складалася з гуманітарнай, прыродазнаўчай і матэматычнай секцый. Перад ёй ставілася задача на працягу трох месяцаў падрыхтаваць і надрукаваць тэрміналогію для пачатковых і сярэдніх школ. Члены камісіі лічыліся «мабілізаванымі», на час работы над тэрміналогіяй яны вызваляліся ад іншых абавязкаў, забяспечваліся заработнай платай і пайком як навуковыя работнікі. У сувязі з тым, што да часу з'яўлення беларускамоўных школ у 1916 г. беларуская тэрміналогія развівалася вельмі павольна, а з пачатку 1920-х гг. у сувязі з афіцыйным статусам беларускай мовы патрэбы ў ёй нязмерна выраслі, сярод іншых відаў дзейнасці беларускіх лінгвістаў першай паловы 1920-х гг. стварэнне тэрміналогіі лічылася найбольш надзённай, «баявой» задачай. У 1921 г. камісія мела 70 агульных пасяджэнняў і прыняла каля трох тысяч тэрмінаў.

Першапачаткова камісія аб'яднала 14 чалавек, сярод якіх былі як гуманітарыі (старшыня гуманітарнай секцыі Я. Купала, сакратар гуманітарнай секцыі Я. Лёсік, лінгвіст М. Байкоў, літаратуразнавец У. Чаржынскі), так і прадстаўнікі прыродазнаўчых і дакладных навук: старшыня прыродазнаўчай секцыі фізік Л. Дашкевіч, географ М. Азбукін, матэматыкі К. Гадыцкі-Цвірка (старшыня матэматычнай секцыі), Л. Більдзюкевіч і А. Круталевіч, інжынер Ф. Бурак, батанік В. Міхальскі, хімік Ч. Родзевіч, прыродазнавец Я. Каранеўскі. На працягу 1921 года членамі камісіі сталі таксама Я. Колас, Я. Дыла, М. Піятуховіч і З. Бядуля.

Большасць членаў Навукова-тэрміналагічнай камісіі мелі вопыт грамадска-палітычнай дзейнасці ў рамках нацыянальна-вызваленчага руху. Так, Я. Лёсік быў адным з лідараў Беларускай сацыялістычнай грамады, уваходзіў у Беларускі нацыянальны камітэт, а ў 1918 г. быў адным з ініцыятараў абвяшчэння БНР. С. Некрашэвіч у 1918 г. прадстаўляў урад БНР на поўдні Украіны. Ч. Родзевіч быў адным з заснавальнікаў Беларуска-

га таварыства дапамогі ахвярам Першай сусветнай вайны, а падчас польскай акупацыі 1919–1920 гг. – член Мінскай беларускай школьнай рады, загадваў аддзелам асветы Мінскага магістрата. К. Гадыцкі-Цвірка ў снежні 1917 г. удзельнічаў ва Усебеларускім з'ездзе, у чэрвені 1918 г. – член камісіі БНР па арганізацыі ўніверсітэта, уваходзіў у Беларускі настаўніцкі саюз. У. Чаржынскі ў 1920 г. быў членам партыі эсэраў і ўваходзіў у Беларускую вайсковую камісію. М. Азбукін быў членам Беларускага культурна-асветніцкага таварыства ў Бабруйску. Я. Каранеўскі ў 1916–1918 гг. удзельнічаў у рабоце арганізацыі беларусаў-бежанцаў у Яраслаўлі, у 1920 г. – намеснік старшыні Беларускай камуністычнай арганізацыі. Некаторыя члены камісіі (Л. Більдзюкевіч, Ч. Родзевіч, М. Азбукін, К. Гадыцкі-Цвірка, Я. Каранеўскі, Я. Лёсік) мелі вопыт выкладання спецыяльных дысцыплін, а асобныя члены камісіі (К. Гадыцкі-Цвірка і Я. Каранеўскі), акрамя таго, уваходзілі ў Мінскае навуковае педагагічнае таварыства. У цэлым камісію можна ахарактарызаваць як групу аднадумцаў. Падабраныя (верагодна, найперш С. Некрашэвічам) паводле крытэрыю прыналежнасці да пэўнага кола грамадска ангажаваных людзей, добрага валодання беларускай мовай і пэўнай спецыяльнасцю, пакліканыя стварыць беларускую навуковую тэрміналогію ў вельмі важны момант беларускай гісторыі, члены камісіі былі гатовы да хуткай выпрацоўкі спецыяльнай лексікі.

Сярод членаў камісіі на момант яе стварэння найбольш падрыхтаванымі да ўкладання тэрміналогіі былі матэматыкі Л. Більдзюкевіч і А. Круталевіч. Першы яшчэ ў 1920 г. апублікаваў распрацаваную ў рамках дзейнасці матэматычнай камісіі Мінскага беларускага педагагічнага інстытута «Праграму сістэматычнага курса арыфметыкі і тэрміналогію», а ў пачатку 1921 г. надрукаваў спецыяльны артыкул пра стварэнне матэматычнай тэрміналогіі. Не пазней чым зімой 1921 г. Л. Більдзюкевіч падрыхтаваў для друку праект матэматычнай тэрміналогіі. А. Круталевіч да 20 красавіка 1921 г. падаў на разгляд навукова-літаратурнай калегіі Інбелкульта рукапіс падручніка «Элементарная алгебра» і да лета гэтага ж года ўклаў руска-польска-ўкраінска-беларускі слоўнік па алгебры і вышэйшым аналізе.

Пад рознымі назвамі Навукова-тэрміналагічная камісія існавала да 1929 г. На яе аснове ў студзені 1922 г. быў заснаваны Інстытут беларускай культуры, з гэтага ж часу яна была рэарганізавана ў Правапісна-тэрміналагічную камісію (кіраваў С. Некрашэвіч). У лютым 1925 г. кіраўніцтва камісіяй прыняў Я. Лёсік. У кастрычніку 1926 г. камісія была рэарганізавана ў «галоўную тэрміналагічную», а ў кастрычніку 1927 г. перарасла ў Інстытут навуковай мовы. З заснаваннем у лістападзе 1929 г. Інстытута мовазнаўства ў ім дзейнічала тэрміналагічная камісія.

У аснову тэрміналогіі члены камісіі імкнуліся браць словы, якія існавалі ў жывой народнай мове – *астача*, *хмызьняк*, *насеньне*, *параваньне* 'выпарэнне'.

У некаторых выпадках (напрыклад, выпуск агульнай і спецыяльнай батанікі 1924 г., «Слоўнік лясных тэрмінаў» 1926 г., «Слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі» 1928 г.) укладальнікі тэрміналогій падкрэслівалі, што народныя назвы ў канкрэтных галінах яшчэ ў належнай ступені не зафіксаваны, а без шырокага іх выкарыстання ўкладанне сапраўднай, канчатковай тэрміналогіі немагчымае. Паколькі тэрмінаў у прамым значэнні гэтага слова ў народнай мове няшмат, члены камісіі павінны былі ствараць новыя словы або запазычваць тэрміны з іншых моў. Арыентуючыся на практыку адраджэння чэшскай мовы, камісія лічыла, што лепш «утвараць згодна з законамі беларускай мовы неалагізмы, чымся браць чужыя, зусім незразумелыя словы».

Задэклараваныя падыходы па-рознаму ўвасабляліся ў працэсе падрыхтоўкі розных тэрміналогій. У адных выпадках існавала большая магчымасць абаперціся на народную лексіку (напрыклад, батанічная тэрміналогія), у іншых (матэматычная, псіхалагічная) – меншая. У працэсе асэнсавання спецыфікі і гістарычных лёсаў беларускай мовы для некаторых галін маглі выпрацоўвацца асаблівыя падыходы. Некаторыя тэрмінасістэмы (матэматычная, псіхалагічная, музычная, хімічная, юрыдычная і інш.) не маглі абысціся без інтэнсіўнага выкарыстання іншамоўных слоў. Разам з тым існавала разуменне, што вялікая доля запазычанняў у складзе тэрміналогіі магла б адмоўна ўплываць на агульнае ўспрыманне беларускай мовы. Асэнсоўваючы ўдзельную вагу ў беларускай мове запазычаных слоў, У. Дубоўка сцвярджаў, што гэта вага такая ж, як і ў іншых мовах; колькасць запазычанняў у беларускай мове, паводле У. Дубоўкі, павінна была рэгулявацца пры дапамозе сістэматычнай работы па стварэнні навуковай тэрміналогіі. Розныя аўтары звярталі ўвагу на тое, што, напрыклад, у працэсе падрыхтоўкі юрыдычнай і адміністратыўнай тэрміналогіі нельга абмінаць шматлікія старабеларускія словы.

Ідэя прэзідыума тэрміналагічнай камісіі звяртацца да запазычанняў толькі ў выпадку крайняй неабходнасці ў пачатку 1920-х гг. падтрымлівалася большасцю яе членаў. Да ліку прыхільнікаў максімальнага выкарыстання рэсурсаў народнай мовы належаў, напрыклад, старшыня гуманітарнай секцыі камісіі Янка Купала. У напісанай ім прадмове да выдадзенага ў 1923 г. слоўніка літаратурнай тэрміналогіі сцвярджалася, што адной з мэт кнігі было даць беларускі тэрміналагічны матэрыял для літаратурнай практыкі, каб «гэтым хоць крыху дапамагчы нашаму пісьменству, асабліва часопіснаму, пазбавіцца ад лішняй, у большай частцы непатрэбнай і незразумелай чужаземшчыны. Разглядаючы чужаземныя тэрміны, камісія старалася па магчымасці даваць, заместа іх, толькі – беларускія <...> Агулам камісія лічыла лішнім даваць чужаземныя тэрміны побач з беларускімі, зважаючы на тое, што калі хто захоча карыстацца з чужаземшчыны, то яе знойдзе і паміма беларускай тэрміналогіі».

Яшчэ больш паслядоўны прыхільнік стварэння тэрміналогіі на народнай аснове з мінімальным прыцягненнем запазычанай лексікі – сакратар камісіі М. Байкоў. Сярод іншага М. Байкоў браў пад увагу «патрэбы масавай асветы», тую акалічнасць, што ў тагачасных школах замежныя і класічныя мовы не выкладаліся і «нават студэнты вышэйшай школы часта не могуць разабрацца ў значэнні лацінскіх і грэцкіх тэрмінаў».

Выпрацоўка тэрміналогіі прадугледжвала як стварэнне новых тэрмінаў, так і перагляд наяўных. Паколькі да 1921 г. ужо існавала вучэбная літаратура па матэматыцы, граматыцы, геаграфіі, літаратуры («Zadačnik dla pačatkovych škoł» 1916 г. і «Задачнік для пачатковых школ» 1919 г. Г. Юрэвіча, «Геаграфія Беларусі» А. Смоліча, «Гісторыя беларускае літаратуры» М. Гарэцкага, «Асноўныя пачаткі арыфметыкі» К. Цыгельмана і інш.), то падрыхтаваныя камісіяй падборкі ў гэтых галінах, а таксама першыя выпускі серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» натуральным шляхам перанялі многія тэрміны з гэтых выданняў. Так, дзякуючы ранейшай практыцы ў падборках камісіі і першых слоўніках былі прадстаўлены такія тэрміны, як *дзельнік, дзель, змяншаны, лічбіна, лічнік, назоўнік, множнік, множыва, мяшаны лік, прастакутны, развязванне* ‘рашэнне’ *задач, розніца, чатырохкутнік* (матэматыка), *дзейнік, дзеяслоўнае прыслоўе* ‘дзеепрыслоўе’, *займя* ‘займеннік’, *канчатак, прыдатак, прыймя* ‘прыназоўнік’, *ступені прыраўнавання, сказнік, сычачы* ‘свісцячы’ *гук, умоўны лад* (граматыка), *вададзел, выдма* ‘дзюна’, *затока, зямная* (*земная*) *куля* ‘шар’, *краявід, крэйдавы перыяд, ліставы лес, расліна, расліннасць, сухмень* (геаграфія) і інш. Факт існавання вучэбных выданняў аказваў стабілізуючае ўздзеянне на тэрміналогію. Напрыклад, нягледзячы на ўжыванне Я. Лёсікам у артыкуле «Наш правапіс» 1918 г. тэрмінаў *гаманок* ‘гук’, *чыннік* ‘дзеяслоў’, *заміжіменнік* ‘займеннік’, *мносцвяная лічба* ‘множны лік’, *часткowы падзеж* ‘родны склон’, у падрыхтаванай у 1921 г. падборцы граматычнай тэрміналогіі ён ад гэтых тэрмінаў адмовіўся, аддаўшы перавагу пададзеным у граматыцы Б. Тарашкевіча тэрмінам *гук, дзеяслоў, займя, множны лік, родны склон*.

У дзейнасці камісіі вялікае значэнне меў калектыўны прынцып стварэння тэрмінаў. Падрыхтаваныя канкрэтнымі асобамі тэрміналагічныя праекты разглядаліся спачатку на пасяджэннях адпаведных секцый, а пазней абмяркоўваліся і зацвярджаліся на агульных сходах камісіі, дзе звычайна прымалі падрыхтаваныя праекты аднагалосна. Але ў складаных выпадках адбывалася галасаванне па канкрэтных тэрмінах, для зацвярджэння канкрэтнага тэрміна лічылася патрэбным атрымаць згоду трох чацвёртых прысутных на сходзе. Непрывычныя новыя тэрміны абмяркоўваліся на пасяджэннях камісіі асабліва старанна: у сярэднім на кожным агульным сходзе, які працягваўся ад трох да чатырох гадзін, прымалася не больш за 30–50 тэрмінаў. Асобныя тэрміналагічныя праекты, напрыклад юрыдычны, зазнавалі больш

шырокае абмеркаванне. Гэты праект спачатку быў разгледжаны на пасяджэнні Правапісна-тэрміналагічнай камісіі, потым на пасяджэнні спецыяльнай камісіі пры праўнай (юрыдычнай) секцыі Інбелкульта. Потым у колькасці 300 экзэмпляраў праект быў разасланы ў дзяржаўныя ўстановы з мэтай атрымаць аб ім водзывы. Згодна з інфармацыяй аднаго з укладальнікаў праекта, М. Гуткоўскага, у выніку стварэнне руска-беларускага юрыдычнага («праўнага») слоўніка (быў апублікаваны ў 1926 г.) заняло пяць гадоў работы. Усё гэта сведчыць аб вялікай адказнасці кіраўнікоў тэрміналагічнай камісіі і стараннай працэдуры абмеркавання і зацвярджэння тэрмінаў.

Для спецыфікі фарміравання беларускай тэрміналогіі пачатку 1920-х гг. важны той факт, што ў гэты час прыярытэт у выданні беларускамоўнай вучэбнай літаратуры трымалі віленскія, а не мінскія выдавецтвы. Яшчэ ў 1921 г. С. Некрашэвіч наракаў, што ў Вільні выдадзена больш літаратуры, чым у Мінску. Некаторыя важныя выданні ў Мінску выходзілі на год-два-тры пазней, чым аналагічныя ў Вільні. Напрыклад, першы беларускамоўны падручнік па элементарнай алгебры А. Кісялёва ў Вільні надрукаваны ў 1921 г., у той час як падобны савецкі падручнік А. Круталевіча апублікаваны ў 1922 г. Падручнік па фізіцы А. Нэканды-Трэпкі ў Вільні ўпершыню быў надрукаваны ў 1922 г., тады як савецкі беларускамоўны падручнік па фізіцы Н. Кашына апублікаваны ў 1924 г. Да сярэдзіны 1920-х гг. у школах савецкай Беларусі, якія да той пары былі пераважна рускамоўнымі, яшчэ шырока выкарыстоўваліся рускамоўныя падручнікі.

У Вільні раней, чым у Мінску, выйшлі беларускамоўныя падручнікі па граматыцы, геаграфіі, батаніцы, фізіялогіі і анатоміі, касмаграфіі (астраноміі) і інш. Складанасці выдання ў Мінску ў першай палове 1920-х гг. беларускамоўнай вучэбнай літаратуры тлумачыліся адсутнасцю належнай паліграфічнай базы. Тое, што вучэбная літаратура ў першай палове 1920-х гг. выходзіла найперш у Вільні і толькі пазней у Мінску, абумоўлівала пэўны ўплыў створаных у Вільні тэрмінаў на тэрміналогію савецкай Беларусі. Паводле сведчання аднаго з сучаснікаў, у Мінску пэўны час былі ва ўжытку дапаможнікі, надрукаваныя ў Вільні; гэта, несумненна, таксама спрыяла засваенню ў савецкай Беларусі тэрміналогіі, створанай у Заходняй Беларусі. Аднак, на думку гэтага ж аўтара, многія заходнебеларускія тэрміны былі няўдалымі, да іх даводзілася «навыкаць <...> не маючы можнасці іх паправіць».

Пры тым, што створаныя ў Заходняй Беларусі тэрміны пераважна беспраблемна прышчапляліся ў савецкай Беларусі, існавалі і некаторыя разыходжанні ў падыходах. У асобных выпадках укладальнікі ўсходнебеларускіх тэрміналогій не прымалі інтэрнацыянальных тэрмінаў, якія былі ва ўжытку ў Заходняй Беларусі, і замест іх прапаноўвалі наватворы, паланізмы або вандроўныя запазычанні-калькі. (Вандроўнымі запазычаннямі-

калькамі называюцца словы тыпу *абежнік* 'цыркуляр', *кніжніца* 'бібліятэка', *лятучка* 'лістоўка', *правапіс, роўнік* 'экватар', *слухальня* 'аўдыторыя', *уплыў* і да т. п., якія створаны ў адной мове, а пазней шляхам запазычвання або калькавання пераходзілі ў іншыя). Напрыклад, нягледзячы на тое што ў першым і другім віленскіх выданнях «Геаграфіі Беларусі» А. Смоліча 1919 і 1922 гг. былі ва ўжытку інтэрнацыянальныя тэрміны *гарызонт, полюс, экватар*, укладальнік слоўніка геаграфічных і касмаграфічных тэрмінаў 1923 г. М. Азбукін уключыў у яго тэрміны *кругавід* (поруч з *пазем*), *канцавоссе* (поруч з *полюс*) і *роўнік*. У сярэдзіне 1920-х гг. тэрміны *кругавід, пазем, канцавоссе, роўнік* фіксаваліся ў агульных слоўніках і выкарыстоўваліся ў вучэбнай літаратуры. Некаторыя з іх (напрыклад, *пазем*) з падручнікаў або слоўнікаў траплялі ў мастацкую літаратуру (слова *пазем*, напрыклад, сустракаецца не менш як восем разоў у мове твораў Якуба Коласа).

Фіксацыя пэўных тэрмінаў у слоўніках спрыяла іх выкарыстанню ў вучэбнай літаратуры, якое было тым больш лёгкім у тых выпадках, калі ўкладальнікі тэрміналогій і аўтары (або перакладчыкі) падручнікаў былі аднымі і тымі ж асобамі. Так, паспяховаму прышчапленню многіх геаграфічных тэрмінаў спрыяла тая акалічнасць, што аўтарам некаторых геаграфічных падручнікаў быў укладальнік геаграфічнай тэрміналогіі М. Азбукін. Шмат папрацаваў на ніве падрыхтоўкі вучэбных дапаможнікаў і А. Круталевіч. Ён не толькі апублікаваў некалькі ўласных падручнікаў («Элементарная алгебра», «Трыганаметрыя», «Методыка матэматыкі» і інш.), але і пераклаў падручнікі «Фізіка» Н. Кашына, «Курс доследнай геаметрыі» А. Астраба, «Асновы радыётэхнікі» Ф. Фукса.

Ужыванне тэрмінаў у вучэбнай літаратуры спрыяла іх засваенню, тым не менш іх пашырэнне было неаднолькавым. У той час як, напрыклад, лексемы *канцавоссе* і *кругавід* даволі актыўна ўжываліся ў рознага тыпу літаратуры, тэрміны *роўнік* і *пазем* не вельмі добра прышчапляліся ў вучэбнай літаратуры, саступаючы інтэрнацыяналізмам. Часам змену ў арыентацыі на той або іншы тэрмін можна назіраць на прыкладзе розных выданняў адной і той жа кнігі. У кнізе С. Касмовіча «Геаграфія пазаеўрапейскіх краін» 1929 г. ужываецца выраз *паземна* (*пласты земных пародаў ляжаць паземна*), аднак у выданні гэтай жа кнігі ў 1931 г. слова *паземна* заменена на *гарызонтна* (*пласты земных пародаў ляжаць гарызонтна*).

Нягледзячы на разгляданую вышэй спецыфіку стварэння ў першай палове 1920-х гг. беларускіх тэрмінаў, звязаную з падрыхтоўкай тэрміналогіі ў розных цэнтрах, не выпадае гаварыць аб асобных «заходнебеларускай» і «ўсходнебеларускай» тэрміналогіях. У сваёй сутнасці беларуская навуковая тэрміналогія 1920-х гг. была адзінай.

Практыка актыўнага ўключэння ў склад тэрміналогіі народнай лексікі і стварэння тэрмінаў пры дапамозе ўласных марфемных сродкаў, актывізацыі

ўсіх спосабаў утварэння новых слоў на аснове ўласнага матэрыялу ў яе процістаянні шырокаму запазычанню ўяўлялася тэрмінатворцам савецкай Беларусі першай паловы 1920-х гг. матываванай па шэрагу прычын:

1. Новыя задачы, якія былі пастаўлены перад беларускай мовай у пачатку 1920-х гг. у сувязі з патрэбай рэзкага пашырэння сфер ужытку (пранікнення ў сферы навучання, навукі і адміністрацыі), міжволі падштурхоўвалі яе да максімальна поўнага выкарыстання ўласных рэсурсаў. Абмежаваная ва ўжыванні ў гэтых сферах у папярэднія дзесяцігоддзі, беларуская мова ў гэты час павінна была здаць своеасаблівы «экзамен» на тое, каб лічыцца самастойнай і развітай мовай.

2. Традыцыя апоры на народныя сродкі і актыўнай словатворчасці ў працэсе стварэння тэрмінаў была засведчана ўжо падчас перыяду падрыхтоўкі вучэбнай літаратуры ў 1916–1920 гг.

3. Практыка апоры на народную мову і выкарыстанне ўласных словаўтваральных рэсурсаў знаходзілася ў гармоніі з уласцівай пачатку 1920-х гг. тэндэнцыяй дэмакратызацыі сістэмы адукацыі і навукі. На змену ранейшай практыцы, калі дасягненні адукацыі і навукі былі даступныя вузкім слаям грамадства, у першай палове 1920-х гг. адукацыя ўсё больш станавілася здабыткам шырокіх колаў насельніцтва. У гэтай сітуацыі заснаваная ў значнай ступені на народнай мове тэрміналогія палягчала працэс навучання. З нагоды моўнага будаўніцтва ў ісландскай мове, якому быў уласцівы моцны пурызм (ад лац. *pure* ‘чысты’ – імкненне фарміраваць мову толькі на ўласных, «чыстых» крыніцах сваёй мовы), у якасці станоўчага моманту даследчыкамі называецца «празрыстасць» і матываванасць сваіх лексем, што стварае адзінства навукова-тэхнічнага слоўніка і слоўніка народнай мовы. Паколькі шырокае выкарыстанне інтэрнацыяналізмаў магло ствараць унутрымоўны бар’ер паміж спецыяльнай тэрміналогіяй і размоўнай лексікай, паміж мовай больш і менш адукаваных слаёў грамадства, пастолькі кадыфікатары 1920-х гг. імкнуліся такога размежавання пазбегнуць.

4. Звычай займацца «чысцінёй» уласнай мовы, які прадугледжваў зварот да ўласных моўных сродкаў і непрыхільнае стаўленне да запазычанняў, заўсёды спадарожнічаў усім выпадкам стварэння акадэмій у іншых краінах (Італіі, Францыі, Расіі, Венгрыі і інш.). Народны камісар асветы А. Баліцкі ў кастрычніку 1924 г. нават сцвярджаў, што галоўным відам дзейнасці Інбелкульта была апрацоўка беларускай літаратурнай мовы.

Усё гэта ў сукупнасці давала вынікам стварэнне тэрміналогіі такім чынам, што яна, наколькі магчыма, максімальна абапіралася на сродкі народнай мовы. У тэрміналагічных слоўніках 1920-х гг. сустракаюцца тэрміны ці іх варыянты тыпу *віханне* ‘ваганне’ *земнай восі*, *вобліў* ‘галалёд’, *воблак* ‘воблака’, *выпятрэнне* ‘выветрыванне’, *гуля вулканічная* ‘бомба вулканічная’, *сцяг горны* ‘хрыбет горны’ (слоўнік геаграфічнай тэрміналогіі 1923 г.), *блішчак* ‘бляск’,

жужла ‘шлак’, *крохкаванне* ‘разрыхленне’, *пеніца* ‘пена’, *шмаргель* ‘наждак’ (слоўнік геалагічнай тэрміналогіі 1924 г.), *аблівака* ‘галалёд’, *грыцук* ‘кулік’, *карагана* ‘жоўтая акацыя’, *каркі* ‘валакуша’ (транспартны сродак), *паземка* ‘суніца’ (слоўнік лясных тэрмінаў 1926 г.), *алёс* ‘балота, пакрытае альхой’, *арэц* ‘араты’, *асвер* ‘калодзежны журавель’, *быдла* ‘буйная рагатая скаціна’, *граніца* ‘кусціцца’, *кіндзюк* ‘страўнік’, *ляшэнне* (ад *ляшыць*) ‘разбіўка на градкі’; *сукрыстая* ‘якая ўецца’ (воўна), *цалюк* ‘агрэх’ (слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі 1928 г.) і інш. Абгрунтоўваючы ў рамках кароткай тэрміналагічнай падборкі магчымасць выкарыстання слоў *валвá* ‘хваля’ і *знадбень* ‘прадмет’, у Заходняй Беларусі В. Ластоўскі прыводзіў цытаты з вуснай народнай творчасці, якія мелі падмацоўваць яго аргументацыю. Як мінімум у савецкай Беларусі падобная практыка стварэння тэрмінаў сведчыла не аб недальнабачнасці тэрмінографаў, і несправядлівай з’яўляецца сучасная крытыка на іх адрас у сувязі з тым, што яны нібыта не маглі адрозніць агульнанароднае і дыялектнае. Такое процістаўленне ў 1920-я гг. часта яшчэ не існавала. Практыка шырокага прыцягнення народнай лексікі ў тэрміналогію абумоўлівалася імкненнем зблізіць агульнанародную і навуковую мовы, а таксама жаданнем як мага глыбей вывучыць беларускую мову, раскрыць яе рэсурсы і прадэманстраваць розныя яе магчымасці.

У некаторых тэрмінасістэмах такая апора, аднак, была моцна абмежавана. Інтэрнацыянальным запазычванням у слоўніках серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» часта не прапаноўвалася ніякіх альтэрнатыў (*літаратура, ода, санет; задыяк, зеніт, клімат, масіў, метэарыт; валюнтарызм, гіпноз, дуалізм, логіка, матэрыя, метад, псіхааналіз; аквамарын, алябастр, вулкан, гейзер, кальцый, лава, міяцэн, парфір, рэльеф* і інш.). У шэрагу выпадкаў спачатку абмежаваныя інтэрнацыяналізмы прабівалі сабе дарогу. Калі ў слоўніку тэрміналогіі грамадазнаўства 1926 г. у якасці адпаведнікаў для рус. *космополит* дадзены словы *касмапаліт* і *сусветнік*, для рус. *экспедиция – выправа* і *экспедыцыя*, то ў пазнейшым вайсковым слоўніку 1927 г. у якасці эквівалентаў гэтым лексемам прыведзены толькі інтэрнацыянальныя словы *касмапаліт* і *экспедыцыя*. У рэвізаванай матэматычнай тэрміналогіі 1927 г. былі адхілены словы *раўналежнабочнік, прастастаўнасць, кантаслуп*, замест іх ужываліся інтэрнацыяналізмы *паралелаграм, перпендыкуляр, прызма*. У некаторых выпадках у слоўніках падаваліся і запазычаныя тэрміны, і тэрміны, створаныя на аснове ўласных сродкаў. Ужо ў першым слоўніку серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» «як кампраміс пры асабліва спрэчных тэрмінах» фігуравалі пары *аксіёма* і *пэўнік, дыскрымінант* і *адрознік, сіметрыя* і *суразмернасць*. У слоўніку логікі і псіхалогіі, падрыхтаваным М. Байковым, увогуле звычайнай практыкай было падаваць два адпаведнікі да аднаго рускага тэрміна, пры гэтым на першым месцы звычайна падаваўся інтэрнацыянальны іншамоўны тэрмін: *абстракцыя* і *адцягненне, абулія* і *бязволле, аксіёма* і *пэўнік, аналіз* і

расклад, анастэзія і *нячуласць, апатыя* і *апяшаласць*. У юрыдычным слоўніку 1926 г. была здзейснена спроба падбіраць для тэрмінаў міжнароднага характару эквіваленты, створаныя на аснове беларускіх марфем (*реставрация – адбудаванне, суррогат – падмен*), аднак у пераважнай большасці выпадкаў побач з беларускім словам прыводзілася іншамоўнае: *разлад* і *дэзарганізацыя*; *драбніца* і *дэталь*; *адлічаць* і *дыскантаваць*; *стычнасць* і *калізія*; *цыркуляр* і *абежнік*; *экземпляр* і *паасобнік*.

Пры тым, што амаль ніхто з удзельнікаў нармалізацыі беларускай мовы ў 1920-я гг. не адмаўляў агульнага напрамку яе развіцця, у працэсе асэнсавання канкрэтных момантаў кадыфікацыі ўзнікалі сітуацыі, калі нейкія выпадкі арыентацыі на народныя сродкі аспрэчваліся. Так, напрыклад, рэцэнзуючы «Беларуска-расійскі слоўнік» 1926 г., Я. Лёсік пярэчыў супраць ужывання перанятага з геалагічнай тэрміналогіі слова *гуля* ў значэнні ‘бомба’, а адзін з крытыкаў «Расійска-беларускага слоўніка» 1928 г. крытыкаваў слова *дыхавіца* як адзін з адпаведнікаў рус. *астма*.

Найбольш сур’ёзныя заўвагі на адрас прынятых падыходаў можна назіраць у выпадку крытыкі ў 1926 г. Антонам Лёсікам прынятай матэматычнай тэрміналогіі.

Рэагуючы на апублікаваны ў 1922 г. выпуск матэматычнай тэрміналогіі, А. Лёсік не толькі выказаў заўвагі на адрас канкрэтных слоў (*прамер* ‘дыяметр’, *адрознік* ‘дыскрымінант’, *канцавоссе* ‘полюс’, *асяродак* ‘цэнтр’, *вогнішча* ‘фокус’, *простастаўная лінія* ‘перпендыкуляр’, *сукоснік* ‘ромб’, *пэўнік* ‘аксіёма’, *мімасяроднік* ‘эксцэнтрысітэт’, *складнік* ‘элемент’, *вымога* ‘пастулат’, *кантаслуп* ‘прызма’, *сценка* ‘грань’, *прылеглы адцінак, кругадрэз* ‘сегмент’ і інш.), але і паставіў пад сумненне агульныя прынцыпы ўкладання матэматычнай тэрміналогіі. На яго думку, гэта моўная сфера не павінна была фарміравацца на базе слоў жывой народнай мовы і спецыяльна створаных тэрмінаў; тэрміны тыпу *асяродак, вогнішча*, *прамер*, *сукоснік* і шэраг іншых былі не ў стане, катэгарычна меркаваў А. Лёсік, выразіць адпаведныя матэматычныя паняцці. На той падставе, што форма *прылеглы* здавалася А. Лёсіку празмерна народнай, ён адхіляў яе ў складзе тэрміналогіі і прапаноўваў замест яе *прыляжачы*.

Гэта былі памылковыя погляды. Тэрміны не абавязкова ўзнікаюць як «навукова-дакладныя» гукава-марфалагічныя ўвасабленні ўнутранай формы адпаведных навуковых паняццяў. У замацаванні навуковых значэнняў за тымі або іншымі словамі пэўнае значэнне могуць мець элементы ўмоўнасці і выпадковасці. Некаторыя аналагічныя крытыкаваныя А. Лёсікам тэрміны існавалі або існуюць у іншых мовах – напрыклад, фр. *losange* ‘ромб’ (уласна ‘косавугольнік’), ням. *Kegelabschnitt* ‘сегмент’ (літаральна: ‘шаравы адрэзак’), ням. *Mittelpunkt* ‘цэнтр’ (А. Лёсік сам прыводзіў гэтыя адпаведнікі), пол.

ośrodek ‘цэнтр’, чэш. *ohnisko* ‘фокус’, ням. *Brennpunkt* ‘фокус’ (літаральна: ‘пункт гарэння’), слвц. *priemer* ‘дыяметр’, харв. *premjer* ‘дыяметр’ і інш. Аднак А. Лёсік крытычна ставіўся не толькі да беларускіх тэрмінаў (асобныя з іх былі створаны непасрэдна на ўзор некаторых замежных, напрыклад *кругадрэз* – ням. *Kegelabschnitt*), але і да названых ім ужывальных замежных, мяркуючы, што яны неналежным чынам выражаюць абазначаныя гэтымі словамі паняцці. Гэта катэгарычнасць у дачыненні да «няправільных» тэрмінаў у іншых мовах і да магчымасцей беларускай мовы ствараць тэрміны на ўласнай аснове збліжала пазіцыю А. Лёсіка з поглядамі тых людзей, якія ўвогуле лічылі, што навуковыя тэрміны ў прынцыпе немагчыма выразіць на беларускай мове.

Паводле крытыка, у аснову матэматычнай тэрміналогіі нельга было класці словы, якія існуюць у жывой народнай мове, затое «трэ было палажыць <...> тэрміны, што ўстанавіліся ў навуцы». А. Лёсік прапанаваў увесці ў беларускую мову ўсе чужаземныя тэрміны грэчаскага, лацінскага і французскага паходжання, што ўжываліся ў рускай мове. Патрэба фарміравання і сцвярджэння беларускай мовы як аўтаномнай мовы навукі ў яго артыкуле цалкам ігнаравалася. Будучы пераважна «тэарэтычнай» і «гістарычнай», крытыка А. Лёсіка да таго ж часткова мела схаластычны, адарваны ад жыцця характар. Крытык не ўлічваў тую акалічнасць, што к моманту публікацыі яго артыкула матэматычная тэрміналогія ўжо мела пэўную гісторыю (першыя падручнікі па матэматыцы выйшлі ў свет у 1916 г.) і значная частка крытыкаваных ім тэрмінаў ужо была засвоена. У 1922 г. А. Смоліч аглядаў падрыхтаваныя Навукова-тэрміналагічнай камісіяй падборкі тэрмінаў і як найбольш удалыя вылучыў якраз граматычную і арыфметычную тэрміналогіі – тыя, якія маглі абаперціся на папярэднюю практыку. А. Лёсік недастаткова браў пад увагу і тую акалічнасць, што некаторыя прапановы аўтараў матэматычнай тэрміналогіі ўзору 1922 г. не былі катэгарычнымі: яны змяшчаліся поруч з альтэрнатыўнымі замежнымі тэрмінамі.

У якасці станоўчага прыкладу ўкладання матэматычнай тэрміналогіі А. Лёсік прыводзіў рускую матэматычную тэрміналогію 1830-х гг., калі яна прыняла многа запазычаных слоў. Пры гэтым ён аддаваў мала ўвагі той акалічнасці, што да 1830-х гг. у рускай матэматычнай тэрміналогіі на працягу доўгага часу культываваліся тэрміны, аналагічныя створаным у 1920-я гг. беларускім (*зажигательная точка* ‘фокус’ і інш.).

У 1926 г. Галоўная тэрміналагічная камісія Інбелкульта палічыла патрэбным перагледзець матэматычную тэрміналогію ўзору 1922 г., дзеля чаго стварыла адпаведную камісію, якая падрыхтавала рэвізаваную матэматычную тэрміналогію і выдала яе ў 1927 г. Гэта адзіны выпадак у дзейнасці Інбелкульта, калі нейкая ранейшая тэрміналогія на працягу кароткага часу падлегла рэвізіі.

У развіцці беларускай навуковай тэрміналогіі 1920-х гг. існаваў выразны арганізуючы пачатак, які ўвасабляўся ў дзейнасці тэрміналагічных камісій. Створаныя тэрміналагамі тэрміны ўключаліся ў агульныя слоўнікі, іх выкарыстоўвалі аўтары падручнікаў і навуковых прац. У гэты час радыкальна павялічылася выданне вучэбнай літаратуры на беларускай мове. Усё гэта спрыяла паступовай паспяховай выпрацоўцы беларускамоўнай навуковай тэрміналогіі.

Пытанні для самакантролю

1. Наколькі рэгулярна друкаваліся тэрміналагічныя слоўнікі ў 1920–30-х гг.?

2. Якія падзеі і акалічнасці спрыялі ўздыму ў пачатку 1920-х гг. тэрмінаграфічнай актыўнасці?

3. З якіх людзей была ўкамплектавана Навукова-тэрміналагічная камісія 1921 г.?

4. Колькі слоўнікаў выйшла ў 1922–1930 гг. у серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія»?

5. Якім быў агульны падыход да фарміравання навуковай тэрміналогіі? Чым ён абумоўліваўся? Якія прыклады могуць сведчыць на карысць таго, што ў 1920-я гг. у працэсе свайго фарміравання беларуская навуковая тэрміналогія актыўна чэрпала рэсурсы з крыніц народнай мовы?

6. Чаму ў працэсе фарміравання навуковай тэрміналогіі імкнуліся абмежаваць запазычанні? Чаму ў шэрагу выпадкаў зрабіць гэта было цяжка або нават немагчыма?

7. Як на фарміраванне тэрміналогіі ўплывала тое, што тэрыторыя Заходняй Беларусі не ўваходзіла ў межы БССР?

8. За што А. Лёсік раскрытыкаваў матэматычную тэрміналогію?

Рэкамендаваная літаратура

Беларуская навуковая тэрміналогія. Кн. 1–4. Мінск, 2010.

Красней, *В. П.* Беларуская тэрміналогія / В. П. Красней. Мінск, 2011. С. 108–115, 117–124, 136–144.

Кулеш, *Г. І.* Слоўнікі беларускай юрыдычнай тэрміналогіі 1920–1930-х гадоў / Г. І. Кулеш // Беларускае слова: гісторыя і сучаснасць : зб. арт. па матэрыялах навук. чытанняў, прысвеч. памяці праф. А. І. Жураўскага. Мінск, 2010. С. 83–88.

Лёсік, *А.* У справе беларускай навуковае тэрміналогіі / А. Лёсік // Полымя. 1926. № 1. С. 142–151 ; Гісторыя беларускага мовазнаўства. 1918–1941 : хрэст. для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2005. Ч. 1. С. 13–18 ; Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 33–42.

Лёсік, *Я.* 1921–1930. Збор твораў / Я. Лёсік. Мінск, 2003. С. 286–292.

Раздзел «Выпрацоўка беларускай навуковай тэрміналогіі» // Гісторыя беларускага мовазнаўства. 1918–1941 : хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2005. Ч. 1. С. 5–45.

Раздзел «Выпрацоўка беларускай навуковай тэрміналогіі» // Лінгвістыка 1920-х. Arche. 2010. № 11. С. 9–105.

Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918–1998 гг. : бібліягр. давед. Мінск : Беларус. кнігазбор, 2000.

9. СІТУАЦЫЙНЫЯ, АСЯРОДДЗЕВЫЯ І ІНШЫЯ ФАКТАРЫ ПРАВЯДЗЕННЯ РЭФОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў 1930–1933 гг.

Як было заўважана брытанскім славістам Р. Оці, стварэнне славянскіх літаратурных моў уваходзіць у сферу вывучэння таго, што сёння ў заходняй традыцыі называецца «моўным планаваннем». Тэрміну «моўнае планаванне» ў навуковай традыцыі нашага рэгіёна звычайна адпавядае тэрмін «моўная палітыка». Пры вывучэнні працэсаў фарміравання літаратурных моў недастаткова фіксаваць тыя або іншыя моўныя змены; трэба браць пад увагу экстралінгвістычныя (ад лац. *extra* 'звыш; па-за' і *лінгвістычны*) фактары развіцця мовы, дэталёва вывучаць сацыяльныя, этнічныя і культурныя ўмовы як прадпасылкі моўнага развіцця. У 1980–90-я гг. групай савецкіх (расійскіх) лінгвістаў выпрацаваны асновы спецыяльнай дысцыпліны – «дыхранічнай сацыялінгвістыкі». Аднак пры вывучэнні працэсаў фарміравання літаратурных моў карысныя не толькі лінгвістычныя метады. Паколькі моўная палітыка з'яўляецца прыватным выпадкам палітыкі як такой, пры даследаванні моўнага рэфарматарства можа выкарыстоўвацца паняційны інструментарый, прыняты ў паліталагічных працах. Для палітыкі цэнтральнай катэгорыяй з'яўляецца ўлада, а ўлада – гэта здольнасць уплываць на паводзіны іншых людзей. Паводле Р. Купера, «паколькі моўнае планаванне імкнецца ўплываць на паводзіны людзей, пастолькі катэгорыі, што выкарыстоўваюцца палітолагамі, з'яўляюцца важнымі для даследчыкаў моўнага планавання».

У гэтых адносінах выклікае цікавасць методыка аднаго з аўтараў працы пра параўнальны падыход да аналізу палітыкі, які выдзеліў чатыры абагульненыя тыпы фактараў, што ўздзейнічаюць на палітыку ці абумоўліваюць яе: 1) сітуацыйныя, 2) структурныя, 3) культурныя і 4) асяроддзевыя.

Сітуацыйныя фактары – гэта адносна кароткачасовыя ўмовы або падзеі накшталт войнаў ці бунтаў, якія аказваюць хуткае і непасрэднае ўздзеянне на палітыку. Сюды ж могуць належаць эканамічныя цыклы, прыродныя бедствы, палітычныя падзеі, змены ў развіцці тэхнікі і да т. п. З прычыны сваёй кароткачасовасці сітуацыйныя фактары звычайна бываюць цяжкапрадказальнымі.

Не падобна да сітуацыйных, *структурныя фактары* ўяўляюць сабой адносна нязменныя рысы палітычных, эканамічных, сацыяльных, дэмаграфічных і экалагічных структур грамадства.

Культурныя фактары маюць дачыненне да стаўлення і каштоўнасцей, якія падтрымліваюцца групай у рамках супольнасці або супольнасцю ў цэлым.

Нарэшце, *асяроддзевыя фактары* – гэта падзеі, структуры і стаўленне, якія існуюць па-за межамі сістэмы, але якія ўплываюць на рашэнні, што прымаюцца ў межах гэтай сістэмы. Да іх могуць залічвацца міжнароднае палітычнае асяроддзе, перайманне або запазычванне ідэй ад іншых народаў, міжнародныя пагадненні, абавязкі, ціск.

З пункту гледжання структурных фактараў значэнне для характару рэфармавання беларускай мовы ў пачатку 1930-х гг. маглі мець недэмакратычная форма кіравання ў дзяржаве, марксісцкая ідэалогія, невысокі ўзровень урбанізацыі, даходаў і адукаванасці насельніцтва, знаходжанне БССР на геаграфічнай перыферыі СССР і інш. Так, недэмакратычная форма кіравання ў БССР у прынцыпе дапускала здзяйсненне моўнай рэформы без уліку шырокай грамадскай думкі. Марксісцкая ідэалогія сярод іншага на пэўных этапах спрыяла выпрацоўцы такой літаратурнай мовы, якая была максімальна блізкай да народнай. Невысокі ўзровень урбанізацыі мог запавольваць інтэнсіўную цыркуляцыю ў грамадстве новых ідэй, непасрэдная геаграфічная блізкасць да краін капіталістычнага свету ўносіла свой уклад у стварэнне спецыфічнай сітуацыі ў сферы ідэалогіі і г. д.

З ліку культурных фактараў найважнейшае значэнне адыгрывала пашыранае ў Беларусі стаўленне да нацыянальнай пісьмовай мовы як да свайго роду святыні. Такія адносіны, у прыватнасці, стымулявала імкненне кадыфікатараў фарміраваць літаратурную мову пэўным узорным спосабам, пры якім любыя колькі-небудзь значныя адхіленні ад нормы маглі лічыцца непрымальнымі. Знаходзячыся пад уражаннем ад публічных і шумных спроб 1925–1926 гг. выпрацаваць «дасканалы» беларускі правапіс, некаторыя дзеячы маглі талерантна ставіцца да ідэі аб патрэбе ўнесці нейкія змены ў правапіс беларускай мовы і ў пачатку 1930-х гг.

У нашым выпадку структурныя і культурныя фактары самі па сабе не маглі прадвызначаць выбар і рэалізацыю тых або іншых канкрэтных моўных зменаў, тым больш што на розных адрэзках гісторыі гэтыя фактары маглі мець

двухсэнсоўнае значэнне для фарміравання літаратурнай мовы. У сярэдзіне 1920-х гг. пры адносна стабільнай палітычнай сітуацыі ў Беларусі і аднолькавым уздзеянні структурных і культурных фактараў розныя кадыфікатары тым не менш часам прапаноўвалі неаднолькавыя падыходы да моўнага рэфармавання. І ў пачатку 1930-х гг. структурныя і культурныя фактары ў працэсе моўнага рэфармавання пераважна стваралі толькі своеасаблівы «фон». Для канкрэтных акалічнасцей правядзення ў Беларусі напярэдадні 1933 г. моўнага рэфармавання значна большае значэнне мелі асяроддзевыя і сітуацыйныя фактары.

З прычыны таго, што палітычны кантэкст не мае непасрэднага дачынення да зменаў, што адбываюцца ў моўнай сістэме, яго, здаецца, трэба было б залічваць да асяроддзевых фактараў. Аднак, як пабачым ніжэй, некаторыя канкрэтныя палітычныя падзеі зусім непасрэдным і спецыфічным чынам уплывалі на актывізацыю моўнага рэфармавання і праз гэта вызначалі яго характар; адпаведна яны могуць разглядацца як сітуацыйныя.

9.1. СІТУАЦЫЙНЫЯ, АСЯРОДДЗЕВЫЯ І ІНШЫЯ ФАКТАРЫ ПРАВЯДЗЕННЯ РЭФОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў 1930–1932 гг.

Падрыхтаваны ў 1927–1929 гг. Правапіснай камісіяй Інбелкульта праект беларускага правапісу надрукаваны ў 1930 г. тыражом 1000 экзэмпляраў. Як сведчыла прадмова, праект падлягаў грамадскаму абмеркаванню, быў разасланы зацікаўленым арганізацыям. Аднак яго грамадскае абмеркаванне было адкладзена ў сувязі з вялікімі зменамі ў саміх асновах мовазнаўчага жыцця ў Беларусі, якія сталі адбывацца ў 1930 г. У гэты час радыкальным чынам узмацніўся палітычна-ідэалагічны кантроль за беларускай лінгвістыкай.

К пачатку 1930 г. «новае вучэнне аб мове» М. Мара ўжо было атаясамлена з марксісцкім мовазнаўствам. Тым не менш, як сведчылі ў 1931 г. Л. Бабровіч і І. Шпілеўскі ў публікацыі пад характэрнай назвай «Мовазнаўства як сродак класавай барацьбы ў руках беларускіх нацдэмаў», П. Бузук і Я. Лёсік даводзілі, што метад яфетычнай тэорыі «нічога не варты». Яшчэ ў 1927 г. лінгвіст Л. Цвяткоў зазначаў, што пакладацца на Мара «можна толькі ў тых пытаннях, якія не маюць адносін да яго тэорыі яфетызму. Гэтая тэорыя (лепш сказаць, гіпотэза) пакуль што яшчэ слаба ўгрунтавана...».

Але ў Беларусі ў канцы 1920-х гг. часам сустракаліся і прыхільныя ацэнкі «новага вучэння аб мове».

Абазнаны з маскоўскай навуковай модай, пісьменнік У. Дубоўка ў 1928 г. прад’яўляў прэтэнзіі да беларускіх мовазнаўцаў за тое, што яны не наладзілі ў Мінску лекцый акадэміка Мара або каго-небудзь з яго асістэнтаў. Дзякуючы

старанням У. Дубоўкі ў чацвёртым нумары часопіса «Узвышша» ў 1929 г. надрукаваны артыкул марыста І. Кусік’яна пра яфетычную тэорыю. У 1929 г. Мар быў абраны акадэмікам навастворанай Беларускай акадэміі навук. П. Бузук пазней згадваў гэты факт з адабрэннем і выказваў спадзяванне, што ў перспектыве беларускія навукоўцы будуць мець магчымасць паслухаць даклад Мара ў сценах БАН. У 1929 г. у часопісе «Полымя» надрукавана станоўчая рэцэнзія на кнігу І. Мешчанінава «Введение в яфетидологию». Быўшы звольненым з БДУ, але яшчэ працуючы ў БАН, у красавіку і ліпені 1929 г. Л. Цвяткоў напісаў два лісты М. Мару, паведамляючы, што ён мае намер папулярызаваць у Беларусі «матэрыялістычную» лінгвістыку. Зразумела, пасля краху беларускай лінгвістыкі ў 1930 г. сітуацыя з прадстаўленнем марызму як марксісцкай тэорыі ў Беларусі змянілася, і ў 1931 г. В. Баркоўскі ўжо адназначна сцвярджаў, што яфетычная тэорыя – гэта марксісцкае мовазнаўства.

У канцы красавіка 1930 г. вынікі дыскусіі ў БАН разглядаліся на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б; падрыхтаваны спецыяльнай камісіяй пад старшынствам загадчыка аддзела культуры і прапаганды ЦК КП(б)Б А. Сянкевіча тэкст 16 мая 1930 г. зацверджаны як рэзалюцыя пра вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве. У гэтым дакуменце дадзены новыя ацэнкі папярэдняму перыяду развіцця беларускага мовазнаўства ўключна з кваліфікацыяй некалькіх канкрэтных моўных фактаў, а таксама сфармуляваны некаторыя важныя палажэнні, якія ў многім прадвызначылі характар моўных дыскусій на бліжэйшыя гады.

У гэтай рэзалюцыі зроблена выснова, што «мова і мовазнаўства выкарыстоўваліся контррэвалюцыйнымі, класава варожымі элементамі як магутная зброя для барацьбы супраць дыктатуры пралетарыяту і ў першую чаргу супраць нацыянальнай палітыкі партыі і Савецкай улады». Абмеркаванне падчас дыскусіі ў БАН асноў мовазнаўчай навукі ў пастанове кваліфікавана як «актывізацыя класава варожых элементаў на ідэалагічным фронце», якая адбывалася «побач з адкрытымі выступленнямі шалёнай контррэвалюцыйнай агітацыі кулацтва». Нязгода беларускіх мовазнаўцаў падтрымаць пастулаты «новага вучэння аб мове» была расцэнена як «атака адзіным фронтам беларускіх нацыянал-дэмакратаў, расійскіх вялікадзяржаўных шавіністаў, а таксама шавіністаў усіх другіх колераў супраць лініі партыі ў нацыянальнай палітыцы». У рэзалюцыі сцвярджалася, што прадстаўнікі так званага нацыянал-дэмакратызму «робяць спробу замацаваць свае пазіцыі ў галіне мовы і мовазнаўства». Нацыянал-дэмакратычная пазіцыя ў галіне мовазнаўства, паводле рэзалюцыі, выяўлялася ў «нянавісці да ўсяго расійскага, а таксама ў барацьбе супраць уключэння інтэрнацыяналізмаў у белмову, што выяўляе класавую варожасць беларускага нацдэмакратызму, па сутнасці, да расійскага рэвалюцыйнага пралетарыяту і да інтэрнацыянальнай пралетарскай рэвалюцыі наогул».

Пастанова «Вынікі дыскусіі...» знаменавала сабой наступленне новага этапу ў развіцці беларускага мовазнаўства: яна спрычынілася да таго, што навуковыя дыскусіі сталі ўспрымацца як палітычныя, фактычна выцясняліся апошнімі, у навуковыя дэбаты на першае месца выносіліся абвінавачванні ў палітычных ухілах.

Пасля прыняцця ў маі 1930 г. рэзалюцыі бюро ЦК КП(б)Б «Вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве» погляды на фарміраванне беларускай літаратурнай мовы сталі карэнным чынам пераглядацца.

Тым часам адбываюцца радыкальныя змены і ў кадравым складзе беларускай лінгвістыкі, звязаныя з арыштамі многіх яе выдатных прадстаўнікоў. Што да былой Правапіснай камісіі Інбелкульта, то ў 1930 г. з васьмі яе членаў рэпрэсіі закранулі шэсць чалавек. Да названых вучоных былі прад'яўлены абвінавачванні не толькі ва ўдзеле ў контррэвалюцыйнай арганізацыі. Непасрэдным полем рэалізацыі варожых намераў арыштаваных лінгвістаў была названа і іх навуковая дзейнасць. Сцверджалася, што зыходзячы са шкодніцкіх палітычных мэт арыштаваныя навукоўцы ў сваёй навуковай практыцы знарок кіраваліся непрымальнымі падыходамі, навязвалі беларускай мове неабгрунтаваныя лексічныя і іншыя нормы. Такім чынам, тым або іншым фактам беларускай мовы прыпісваўся палітычны змест.

З 1930 г. «шкодніцкая» дзейнасць беларускіх лінгвістаў пачынала становіцца міжнародным фактарам. С. Вальфсон у артыкуле «Мова і класавая барацьба», апублікаваным у Маскве, паставіў дзейнасць беларускіх лінгвістаў-шкоднікаў поруч з дзейнасцю расійскага мовазнаўца Г. Данілава. У сумеснай працы мараўскіх вучняў В. Аптэкара і С. Быкоўскага «Сучаснае становішча на лінгвістычным фронце і чарговыя задачы лінгвістаў-мовазнаўцаў» (1931 г.) у кантэксце гаворкі пра шкодніцтва ў справе моўнага будаўніцтва СССР згадвалася дзейнасць «беларускіх нацыянал-дэмакратаў». Як шкодніцкая асуджалася дзейнасць беларускіх лінгвістаў у кнізе эсперантыста Я. Спірыдовіча «Мовазнаўства і міжнародная мова». У ленінградскім зборніку 1932 г. «Супраць буржуазнай кантрабанды ў мовазнаўстве» беларускіх «нацыянал-дэмакратаў» двойчы згадваў чувашскі аўтар Н. Золатаў. Згодна са спасылкай 1935 г. на беларускіх «нацдэмаў» расійскага лінгвіста Ф. Філіна дыялекталагічныя праграмы беларускіх мовазнаўцаў «часам замаскіравана, а часам адкрыта мелі ўстаноўкі на абследаванне пераважна кулацкіх элементаў».

Арышты 1930 г. паралізавалі дзейнасць зусім маладога Інстытута мовазнаўства БАН. На працягу года былі звольнены з пасад або арыштаваны абсалютная большасць супрацоўнікаў гэтай установы. Рэпрэсіі закранулі ўсё кіраўніцтва Інстытута мовазнаўства: дырэктара С. Некрашэвіча, намесніка дырэктара Я. Лёсіка, вучонага сакратара П. Бузука. Толькі ў адзін дзень, 18 ліпеня 1930 г., былі арыштаваны чатыры супрацоўнікі інстытута:

А. Адзінец, М. Гарэцкі, Я. Сушынскі, Б. Эпімах-Шыпіла. У друку 1931-га і наступных гадоў шырока папулярызавалася думка аб тым, што варожая дзейнасць беларускіх «нацыянал-дэмакратаў» з асаблівай сілай праявілася менавіта ў лінгвістыцы.

30 кастрычніка 1930 г. пытанне аб Інстытуце мовазнаўства разглядалася на пасяджэнні прэзідыума БАН, на якім было вырашана часовае кіраўніцтва галоўнай лінгвістычнай установай ускласці на Я. Мацюкевіча і набіраць новых супрацоўнікаў.

У студзені 1931 г. адбылася праверка дзейнасці Інстытута мовазнаўства. У артыкуле Мікалаева «Выкарчаваць карэнні беларускага контррэвалюцыйнага нацдэмакратызму: да чысткі апарату БАН» паведамлялася, што сярод іншых установ акадэміі Інстытут мовазнаўства абследуецца ў першую чаргу.

Характарызуючы ў пачатку лютага 1931 г. будучыя задачы БАН, новапрызначаны прэзідэнт акадэміі П. Горын расставіў выразныя ідэалагічныя акцэнты. На яго думку, супрацоўнікам акадэміі «перш за ўсё трэба зразумець, што навука не апалітычна». Пішучы пра «так званую “аб’ектыўнасць” навукі», П. Горын спаслаўся на словы Леніна, згодна з якімі «бесстаронняй сацыяльнай навукі ў грамадстве не можа быць». У якасці пацвярджэння гэтага тэзіса прэзідэнт акадэміі прыводзіў дзейнасць «паноў лёсікаў, ластоўскіх, некрашэвічаў», якія прадэманстравалі небесстароннасць «нават, здавалася б, такой “бесстаронняй” навукі, як мовазнаўства». П. Горын сцвердзіў: «Акадэмік БАН не можа паходзіць на першых грэцкіх акадэмікаў, якія любілі пад ценню густых дрэў першай у гісторыі акадэміі размаўляць “наогул” аб брэннасці і велічы жыцця. БАН не можа не быць актыўным барацьбітом у выпрацоўцы рэвалюцыйнай тэорыі». Супрацоўнікі акадэміі, паводле П. Горына, павінны былі цвёрда ўсведамляць, што навука – гэта класавая з’ява. На думку прэзідэнта акадэміі, шырока распаўсюджанае раней шкодніцтва ва ўсёй паўнаце ставіла перад кіраўніцтвам акадэміі задачу падрыхтоўкі кадраў «з радоў пралетарыяту, калгаснікаў, саўгаснікаў і бядняцка-серадняцкіх мас сялянства».

Друкуючы напярэдадні давыбараў акадэмікаў БАН артыкул «На крутым пераломе...», высокапастаўлены ідэолаг Е. Рыўлін заявіў, што беларуская акадэмія «па сваёй рэакцыйнасці не ўступіла старым, задоўга да рэвалюцыі ўзнікшым акадэміям». Ілюструючы шкодніцтва ў галіне лінгвістыкі, Рыўлін сцвердзіў, што яркім яго прыкладам можа служыць стварэнне тэрміналогіі, а таксама рэформа правапісу. Аўтар артыкула пры гэтым спаслаўся на паказанні кагосьці з арыштаваных лінгвістаў, які нібыта сам акрэсліў дзейнасць у галіне правапіснай рэформы як сферу прыкладання намаганняў «шкоднікаў»: «У чым жа справа? Чаму рэформа правапісу не ажыццяўляецца? Рэфармаваць правапіс – значыць спрашчаць яго, спрашчаць – значыцца выкідаць розныя

закавыкі <...> На гэта нацыянал-дэмакрат ніколі не згодзіцца. У 1928 г. ствараецца спецыяльная Правапісная камісія пры Інбелкульце, якая распрацоўвае праект правапісу да 1930 г., потым ён друкуецца, потым пачынае абгаворвацца спачатку, і так бясконца. А школы мучаць дзяцей “закавычкамі” старога правапісу, а ліквідацыя непісьменнасці на базе гэтага правапісу проста немагчыма».

16 лютага 1931 г. выконваючы абавязкі дырэктара Інстытута мовазнаўства Я. Мацюкевіч на старонках газеты «Савецкая Беларусь» паведаміў, што Інстытут мовазнаўства займаецца спрашчэннем правапісу, сцвердзіўшы, што гэта «работа тэрміновая і павінна быць хутка праведзена».

Абмеркаванне лінгвістычных пытанняў узнікла ў канцы лютага 1931 г. на X Усебеларускім з’ездзе саветаў у дакладзе наркама асветы А. Платуна. У сваёй прамове наркам успомніў дыскусію аб мове ў акадэміі, падчас якой нібыта «нацдэмы выкідвалі абсалютна ўсе савецкія словы, выкідвалі ўсе расійскія словы. Як па-нацдэмаўску называўся *пралетарыят*? *Пралетарыят* называўся *ўбоства*, *беднота – злыдні, галацьба* <...> Такіх выпадкаў можна падаць вельмі шмат».

Крытыка на адрас мовазнаўцаў была вельмі грубая, прадузятая і недакладная, не навуковая, а палітычная. З выступлення А. Платуна можа здавацца, што «нацдэмы» спрабавалі ўвесці ў якасці эквіваленту слова *пралетарыят* лексему *ўбоства* на дыскусіі ў Акадэміі навук у 1930 г. У адной публікацыі 1933 г. сцвярджалася, што словы *бядота, галота, убоства* прапаноўваліся ў якасці эквівалентаў лексеме *пралетарыят* у рукапісе руска-беларускага слоўніка С. Некрашэвіча і М. Байкова. Папраўдзе, падобныя словы зафіксаваны ў апублікаваным у 1928 г. «Расійска-беларускім слоўніку», параўн.: *голытьба – галота*, *галытва*, *злыдні*; *пролетариат – пралетар’ят*, *бядота*, *убоства*. У гэтым слоўніку сярод эквівалентаў рус. *бедняк* давалася слова *злыдзень*, на гэта раней звярнуў увагу адзін з рэцэнзентаў слоўніка ў альманаху «Уздым». Але, верагодна, слова *ўбоства* ў слоўніку 1928 г. не прадугледжвала яго выкарыстання са значэннямі ‘найбяднейшая частка рабочага класу’ або ‘ўласцівасць і стан беднага па змесце або абмежаванага духоўна’; яно, бадай, тут змешчана «па асацыяцыі» і азначала ‘беднасць, стан бедных людзей’ або мела зборнае значэнне ‘беднякі, бядняцтва’. Лексема *злыдзень* пададзена ў слоўніку таксама хутчэй не як асабовы назоўнік. На старонках газеты «Наша ніва» форма множнага ліку *злыдні* ўжывалася (як ва ўкраінскай мове) у значэнні ‘напасці, нягоды’; у «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. гэта слова змяшчалася як эквівалент бел. *злыбяда* і рус. *несчастие*.

Спецыфіка слоўніка 1928 г. у тым, што ў пераліках перакладаў некаторыя словы падаваліся ў ім не як непасрэдныя эквіваленты агалоўнай лексемы, а як словы аднаго ідэаграфічнага рада, змешчаныя «па асацыяцыі». У сучаснай

лінгвістыцы існуюць спецыяльныя ідэаграфічныя слоўнікі, у якіх словы групуюцца згодна з роднаснасцю ці сумежнасцю значэнняў. Так трапілі ў слоўнік лексемы *ўбоства* і *злыдзень*, якія не былі адпаведнікамі рус. *пролетариат* і *бедняк*, але ўваходзілі ў адно з імі семантычнае поле. Неразуменне гэтай спецыфікі ў спалучэнні з жаданнем крытыкаў шукаць у навукоўцаў ідэалагічныя і палітычныя памылкі ў выніку давала выключна нядобрасумленныя інтэрпрэтацыі.

Грунтуючыся на матэрыялах камісіі рабоча-сялянскай інспекцыі па чыстцы акадэміі, у рамках кампаніі па дыскрэдытацыі былой дзейнасці БАН у пачатку сакавіка 1931 г. пад рубрыкай «Беларуская акадэмія навук павінна быць і будзе штабам пралетарскай навукі» ў газеце «Савецкая Беларусь» быў апублікаваны артыкул пра работу выдавецкага аддзела акадэміі. Інспектары выявілі, што ў многіх акадэмічных выданнях не ўжываюцца словы *кулак, серадняк, бядняк*. Акрамя таго, члены камісіі знайшлі, што ў слоўнікі не ўвайшлі словы *індустрыялізацыя, калектывізацыя, камсамол, камсамолец, акцябронак, апартунізм, саўгас, важаты*, бо «нацдэмы іх лічылі “нічога” не гаворачымі кангламератамі, створанымі на ўзор рускіх славечак».

Між тым пытанні кадравага складу Інстытута мовазнаўства заставаліся нявырашанымі. З 1 студзеня 1931 г. на працу ў інстытут залічаны В. Баркоўскі, 25 лютага – Зянько і Любецкі. Паводле нашых даных, у лютым 1931 г. у інстытуце працавала не больш за шэсць чалавек. У канцы красавіка 1931 г. прызначаны дырэктар інстытута (ім стаў П. Бузук). 19 чэрвеня 1931 г. на пасяджэнні прэзідыума БАН зацверджаны план работы інстытута на 1931 год. Пра цяжкасці ў рабоце дырэктар установы расказаў 19 ліпеня 1931 г. на пасяджэнні акадэмічнага савета БАН. У прыватнасці, ён прызнаў, што мовазнаўчыя інстытуты БАН і Украінскай акадэміі навук «былі галоўнымі фарпостамі-цытадэлямі ў нас нацыянал-дэмакратызму <...> і з гэтай прычыны працу іх трэба карэнным чынам перабудоўваць, ачышчаючы іх ад усяго варожага». На пасяджэнні дзейнасць Інстытута мовазнаўства падлегла вострай крытыцы з боку гісторыка В. Сербенты: «Інстытут мовы рабіў павароты, але ж мы павінны тут адзначыць і ў ім значны прарыў у працы, дзяляцтва, гэтага ў працы інстытута больш, чымсьці працы над прынцыповымі метадалагічнымі праблемамі». П. Бузук наракаў на загружанасць нешматлікіх супрацоўнікаў рознымі клопатамі («праца па нацдэмакратызму адабрала значна часу <...> праца над тэрміналогіямі таксама адымае шмат часу») і паведаміў аб тым, што інстытут наладзіў сувязі з Інстытутам мовазнаўства ў Маскве. К часу правядзення пасяджэння нейкі прадстаўнік інстытута ўжо паўдзельнічаў у рабоце мовазнаўчай канферэнцыі ў Маскве, прысвечанай рэформе правапісу. Дырэктар Інстытута мовазнаўства скардзіўся на адсутнасць кваліфікаваных кадраў, яго ў гэтым падтрымалі

намеснік Я. Мацюкевіч і гісторык В. Шчарбакоў. Увогуле, на думку П. Бузука, «мы атрымалі дрэнную спадчыну, гэта пытанне правапісу, але ж і тут справа наладжана, і мы гэтае пытанне скора можам вынесці на абгаварэнне шырокіх пралетарскіх мас».

Людзі, якія ў канцы 1930-га – пачатку 1931 г. прыйшлі працаваць у Інстытут мовазнаўства, трапілі ў складаную сітуацыю. З аднаго боку, яны не маглі (не павінны былі) арыентавацца на падыходы сваіх папярэднікаў, паколькі ў 1930 г. лінгвісты 1920-х гг. ледзь не ў поўным складзе былі залічаны да «ворагаў». З другога боку, патрэба ў забеспячэнні грамадства правапісным зводам пасля 1930-га г. стала асабліва вострай, бо амаль усе вучэбныя дапаможнікі па беларускай мове 1920-х гг. былі выведзены з ужытку. Выкладанне беларускай мовы ў гэты час у школах, тэхнікумах, ВНУ часта адбывалася пры дапамозе падручных сродкаў, а не на аснове спецыяльных вучэбных дапаможнікаў. Прымальнаму выхаду з сітуацыі не спрыяла і тая акалічнасць, што пераважная большасць мовазнаўцаў новага прызыву не мела грунтоўнай лінгвістычнай падрыхтоўкі і магла характарызавацца як «вылучэнцы», людзі, нядаўна вылучаныя на адказныя пасады.

Вядома, што к канцу 1931 г. у Інстытуце мовазнаўства нейкі праект рэформы правапісу ў асноўным быў падрыхтаваны. У сваёй сумеснай публікацыі тагачасныя кіраўнікі інстытута П. Бузук, Я. Мацюкевіч і П. Юргелевіч дэкларавалі, што гэты праект меў арыентавацца «на вядучыя гаворкі пралетарыяту і калгаснага бядняцка-серадняцкага сялянства, улічваючы, з другога боку, прагрэсіўнасць і геаграфічнае пашырэнне той ці іншай моўнай з'явы». Паколькі правапіс звычайна не можа непасрэдна абапірацца на тыя або іншыя тэрытарыяльныя або сацыяльныя гаворкі, выказванне аб такой арыентацыі трэба прызнаць ухілістасцю, змушанай саступкай лінгвістаў тагачаснай ідэалагічнай кан'юнктуры. У канцы 1931 г. кіраўнікі Інстытута мовазнаўства паведамлялі, што падрыхтаваны праект правапісу «ў бліжэйшы час будзе перададзены на абгаварэнне шырокіх колаў пралетарскай грамадскасці». Канчатковым тэрмінам выпрацоўкі праекта было вызначана 15 студзеня 1932 г.

У пачатку 1932 г. правапісныя пытанні вырашана абмяркоўваць з прыцягненнем людзей з неакадэмічных устаноў. Так, для ўзгаднення сваіх правапісных распрацовак Інстытуту мовазнаўства ў 1932 г. прадпісвалася ўсталяваць і/або падтрымліваць цесную арганізацыйную і навуковую сувязь з Мінскай асацыяцыяй пралетарскіх пісьменнікаў, камісіяй па выданні твораў Леніна, Дзяржаўным выдавецтвам Беларусі (ДВБ) і Наркамасветы. Прадстаўнікі Інстытута мовазнаўства і ДВБ павінны былі не радзей як адзін раз на месяц праводзіць аб'яднаныя нарады «па спрэчных пытаннях мовы і правапісу». У 1932 г. планавалася склікаць «Усебеларускую канферэн-

цыю па рэформе беларускага правапісу», для чаго Інстытуту мовазнаўства прадпісвалася звязацца з «усімі пазаакадэмічнымі ўстановамі» ў справе іх удзелу ў будучым форуме. У 1932 г. у якасці планавага задання супрацоўнікі інстытута павінны былі падаць у газеты артыкулы аб спрашчэнні правапісу.

Тым не менш у 1931–1932 гг. у газетах не з'явілася ніводнага артыкула супрацоўнікаў інстытута аб правапісе. Зрэшты, два артыкулы на правапісную тэму апублікаваў у 1931 г. у часопісе «Камуністычнае выхаванне» В. Баркоўскі, які прыехаў у Беларусь з Расіі. Асобныя правапісныя пытанні былі закрануты ў апублікаваным у сярэдзіне 1931 г. у газеце «Чырвоная змена» артыкуле «Аб лінгвістычнай канцэпцыі праф. Бузука» сталага аўтара газеты С. Вязіна. У артыкуле аўтар згадваў «усім вядомы» факт нелюбові Я. Лёсіка да замежных слоў у беларускай мове з цвёрдым *л* з прычыны таго, што яны прыйшлі з рускай мовы. Затое, згодна з С. Вязіным, Я. Лёсік «паважаў словы з мяккім *ль*, якія ідуць праз польскую мову». П. Бузук крытыкаваўся ў артыкуле за тое, што ён не змагаўся з «ілжэнавуковай» канцэпцыяй Я. Лёсіка. Паколькі ў першай палове 1931 г. Інстытут мовазнаўства яшчэ не прад'явіў грамадскасці свайго праекта правапісу, адпаведна не было прадмета разгляду, то папярэднюю крытыку ў гэты час дырэктара інстытута трэба разглядаць як неабгрунтаваную, ідэалагічную.

Беручы пад увагу негатыўны вопыт сваіх папярэднікаў і не маючы гарантый, што падрыхтаваны правапісны праект будзе сустрэты без палітычных інтэрпрэтацый, кіраўнікі Інстытута мовазнаўства знарок адкладвалі выпрацоўку праекта ў канчатковым выглядзе і яго публікацыю, а таксама ўхіляліся ад асабістых выказванняў аб правапісе, якія ў перспектыве маглі б даць падставы для персанальных абвінавачванняў на іх адрас. Невыпадковай трэба прызнаць тую акалічнасць, што, як указвалася, новы правапісны праект рыхтаваўся ў Інстытуце мовазнаўства не нейкай канкрэтнай групай, а «ўсім складам працаўнікоў». З другога боку, у інстытуце імкнуліся паказаць, што належнае ўрэгуляванне правапісу патрабуе дадатковых даследаванняў. Так, напрыклад, у «Анкеце для збірання матэрыялаў па беларускай мове», апублікаванай П. Бузуком, Я. Мацюкевічам і П. Юргелевічам у 1931 г., было змешчана ўказанне на тое, што адной з мэт яе падрыхтоўкі з'яўляецца «вырашэнне найбольш спрэчных пытанняў правапісу і слоўніка».

У першым са сваіх артыкулаў В. Баркоўскі, прыхільнік рэформы рускай мовы, абмяркоўваў тагачасную сітуацыю з арфаграфічнай рэформай рускай мовы. Паводле В. Баркоўскага, праблема рэформы тагачаснай рускай арфаграфіі была класавым і палітычным пытаннем, рэформа была патрэбна для хутчэйшай падрыхтоўкі кадраў для індустрыялізацыі краіны. Аўтар пазітыўна ацаніў апублікаваны ў канцы 1930 г. праект рэформы арфаграфіі рускай мовы, згодна з якім з алфавіта рускай мовы скасоўвалася літара ъ,

прапаноўваліся напісанні *доч, мыш, реж, стрич; пчолка, чорный, щотка; жырный, ножы, лежыт* і інш.

У другім артыкуле В. Баркоўскі выказаў свае меркаванні адносна праекта беларускага правапісу 1930 г. На думку аўтара, гэты праект не палягчаў бы вывучэння беларускага правапісу. Аўтар дакараў укладальнікаў праекта 1930 г. за частае змяшэнне фанетычнага і этымалагічнага прынцыпаў, сцвярджаючы, што этымалагічны прынцып у правапісе спалучэнняў зычных павінен займаць больш заўважнае месца. В. Баркоўскі лічыў, што ў параўнанні з правапіснай сістэмай, якая дзейнічала ў 1920-я гг., у праекце 1930 г. прапаноўвалася занадта мала зменаў. Пры гэтым ён станоўча ацаніў уведзенае Правапіснай камісіяй правіла наконт непазначэння асіміляцыйнага змякчэння свісцячых перад наступнымі мяккімі зычнымі – у тым ліку таму, што гэтае правіла «ўносіць значнае змяненне ва ўстанавіўшаеся пісьмо». На адрозненне ад укладальнікаў праекта 1930 г., якія рэкамендавалі замежнае *l* у пачатку і ў сярэдзіне слоў перадаваць мякка, а ў канцы слова – «мякка або цвёрда ў залежнасці ад вымаўлення», В. Баркоўскі рэкамендаваў паставіць напісанне *л* у залежнасць ад вымаўлення ў цэлым і, такім чынам, верагодна, звузіць выкарыстанне мяккага *л* у замежных словах у пазіцыі пачатку і сярэдзіны слова. Агульны вывад В. Баркоўскага быў наступны: «...уся рэформа звялася да надзвычайна абмежаванай колькасці змяненняў. Праект мы можам назваць толькі ўдакладненай зводкай таго, што мелася раней».

Нягледзячы на тое што артыкул В. Баркоўскага апублікаваны ў часопісе пад рубрыкай «Ставім на абгаварэнне», ні ён, ні разгляданы ў ім правапісны праект 1930 г. пазней не меў ніякага водгуку ў беларускім друку. З аднаго боку, у артыкуле В. Баркоўскага было даволі мала канкрэтных «правакацыйных» прапаноў адносна ўвядзення тых або іншых зменаў у правапіс. З другога, у сітуацыі, калі вось-вось меў быць апублікаваным новы праект правапісу, відаць, лічылася немэтазгодным абмяркоўваць праект, падрыхтаваны яшчэ «нацыянал-дэмакратамі». Паказальным з'яўляецца тое, што адзіны артыкул пра беларускі правапіс у 1931 г. надрукаваў не мясцовы навуковец-беларус, а чалавек, які нядаўна прыехаў з Расіі. Верагодна, В. Баркоўскі добра не ўсведамляў палітызаванасці навуковых дыскусій гэтага часу і не ведаў усіх акалічнасцей беларускай дыскусіі аб правапісе ў папярэднія гады, таму ён не вельмі асцерагаўся быць абвінавачаным у палітычных памылках.

Складана адназначна сказаць, чаму падрыхтаваны да 15 студзеня 1932 г. у Інстытуце мовазнаўства праект правапісу не быў тады ж апублікаваны. Калі ў чэрвені 1932 г. намеснік дырэктара Інстытута мовазнаўства Я. Мацюкевіч надрукаваў артыкул аб праблемах, якімі меў займацца інстытут у другой пяцігодцы, то праблемы правапісу ў ім былі абмінуты; значыць, можна меркаваць, што к гэтаму часу праект правапісу быў завершаны.

Пасля публікацыі ў канцы 1931 г. ліста І. Сталіна «Аб некаторых пытаннях гісторыі...» у 1932 г. адбывалася разгорнутае наступленне ў сферы ідэалогіі. У Беларусі трапілі пад агонь крытыкі ў тым ліку прэзідэнт БАН П. Горын і віцэ-прэзідэнт В. Шчарбакоў (апошні – за ўхіл да «беларускага шавінізму»). XVI з'езд КП(б)Б (студзень 1932 г.) запатрабаваў узмацніць пільнасць да праяў нацыянал-дэмакратызму, заклікаўшы ў сваёй рэзалюцыі да разгортвання выкрывальнай кампаніі. У канцы 1932 г. падставай для чарговай успышкі палітычна-ідэалагічных выкрыванняў сталі кніга К. Керналжыцкага «Да гісторыі аграрнага руху...» і, асабліва, апублікаваная ў часопісе «Бальшавік Беларусі» рэцэнзія на яе У. Гесэна. З нагоды публікацыі гэтай рэцэнзіі П. Горын звярнуўся ў рэдакцыю часопіса «Бальшавік Беларусі» з абвінавачваннямі на адрас У. Гесэна ў трацкізме. З верасня 1932 г. па люты 1933 г. адбылося дзесяць пасяджэнняў рэдкалегіі часопіса, урэшце было прызнана, што ў рэцэнзіі У. Гесэна мела месца «прытупленне класавай пільнасці». Свой уклад у абвастрэнне сітуацыі ўнесла таксама літаратурная нарада ў ЦК КП(б)Б, якая адбылася 25 кастрычніка 1932 г. Паварот да больш жорсткага курсу ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі ў 1932 г. адбываўся на фоне шматлікіх цяжкасцей у правядзенні калектывізацыі і развіцці народнай гаспадаркі. Па стане на 20 чэрвеня 1932 г. у Беларусі распаліся 1002 калгасы. Узровень калектывізацыі гаспадарак па стане на 1 студзеня 1932 г. знізіўся з 50,4 да 43,7 % па стане на 20 чэрвеня 1932 г. З мая 1932 г. па май 1933 г. у БССР было экспрапрыіравана і выслана 35 тыс. сялянскіх сем'яў. Праведзеная прымусовымі сродкамі калектывізацыя сведчыла аб перамозе вульгарна-матэрыялістычнага мыслення ў партыйнай палітыцы ў адносінах сялянства.

У 1932 г. на працягу некалькіх месяцаў партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва БССР, цэнтральныя і мясцовыя органы кіравання рэспублікі падвяргаліся рэзкай крытыцы з боку ЦК ВКП(б) і яго цэнтральнага органа газеты «Правда» за зрыў хлебанарыхтовак і ў цэлым за грамадска-палітычнае становішча – яно ўяўлялася саюзнаму цэнтру як «паражонае скрытай хваробай нацыяналізму». 18 снежня 1932 г. ЦК ВКП(б) прыняў спецыяльную пастанову «Аб ходзе сельскагаспадарчых нарыхтовак па БССР», у якой вельмі крытычна ацаніў работу ЦК КП(б)Б і СНК БССР. У гэтай пастанове сярод іншага гаварылася аб «перараджэнскіх і буржуазна-нацыяналістычных элементах, якія прыкрываюцца фальшыва-нацыянальным сцягам для барацьбы з партыяй і Савецкай уладай»; сітуацыя ў «прыгранічнай БССР» прызнавалася нецярпімай.

У сувязі з вельмі спецыфічнай палітычнай і ідэалагічнай сітуацыяй работа над правапісам у 1932 г. не разглядалася як навуковая ў строгім сэнсе гэтага слова. 20 кастрычніка 1932 г. наркам асветы А. Платун звярнуўся ў ЦК КП(б)Б з сакрэтным лістом, у якім ён выклаў свае меркаванні адносна будучай правапіснай канферэнцыі. Наркам лічыў, што канферэнцыя павінна праходзіць

ад імя Беларускай акадэміі навук, арганізацыйны камітэт канферэнцыі павінен быў узначальваць прэзідэнт акадэміі П. Горын. На думку А. Платуна, патрэбна было стварыць палітычную камісію ЦК пад кіраўніцтвам аднаго з сакратароў ЦК, членаў гэтай камісіі ўключыць у арганізацыйны камітэт канферэнцыі. Колькасны склад дэлегатаў канферэнцыі, згодна з планамі А. Платуна, мог вагацца ў межах 150–170 чалавек; з іх, меркавалася, 40–50 будуць настаўнікі, 15–20 – навуковыя работнікі, 15–20 чалавек будуць прадстаўляць розныя ўстановы, 15 – рабочыя, 15 – калгаснікі. У кастрычніку 1932 г. яшчэ дапускаўся ўдзел у меркаванай канферэнцыі замежных вучоных, праўда, «толькі ад Заходняе Беларусі, Польшчы і Чэха-Славакіі па 2–3 чалавекі». А. Платун не ўзяў на сябе адказнасці выказаць заўвагі адносна існуючага праекта правапісу. Ён сігналізаваў, што ў першапачатковым экзэмпляры «цэлы шэраг мейсц, з якімі згадзіцца ніяк нельга». Час, які заставаўся да склікання канферэнцыі, на думку А. Платуна, неабходна выкарыстаць для абмеркавання правапісу ў друку, а таксама для стварэння брыгады лінгвістаў у Мінску, Магілёве і Гомелі – «дзеля таго, каб яшчэ больш стала <...> прапрацаваць, каб настаўнікі-лінгвістыя маглі выступаць на канферэнцыі з сваімі думкамі». На гэты ліст была накладзена рэзалюцыя: «вызвать Т. Домбаля» (тагачаснага віцэ-прэзідэнта акадэміі), з якім у ЦК КП(б)Б, верагодна, і абмяркоўваліся пытанні, закранутыя ў лісце наркама А. Платуна.

21 кастрычніка і 5 лістапада 1932 г. пытанне аб скліканні ўсебеларускай канферэнцыі па правапісе разглядалася на пасяджэннях бюро ЦК КП(б)Б, аднак дакладна не вядома, якія рашэнні на гэты конт былі прыняты.

6 лістапада 1932 г. супрацоўнік Інстытута мовазнаўства А. Гурло ў сваёй публікацыі пацвердзіў факт канчатковай падрыхтоўкі правапіснага праекта, які павінен быў «днямі выйсці з друку». А. Гурло паведамляў таксама аб тым, што канчатковыя рашэнні адносна зменаў у правапісе планавалася прыняць на канферэнцыі, што мела адбыцца ў канцы 1932 г. Факт падрыхтоўкі да лістапада 1932 г. названага праекта пацвярджаецца і ў справаздачы аб рабоце БАН за III кварталы 1932 г. Аб падрыхтоўцы ў 1932 г. правапіснага праекта і факце яго існавання ў набраным выглядзе ёсць сведчанні і ў адной са справаздач Інстытута мовазнаўства, апублікаванай 24 лютага 1933 г. Магчыма, публікацыя правапіснага праекта нейкі час затрымлівалася ў сувязі з тым, што ён яшчэ не быў адобраны ў Наркамасветы. Можна меркаваць, што, прынамсі, к сярэдзіне снежня 1932 г. гэта праблема была пераадолена: у іншай інфармацыйнай нататцы, апублікаванай 21 снежня 1932 г., паведамлялася, што праект спрашчэння правапісу «набраны і гэтымі днямі выйдзе з друку». Тым не менш ні ў канцы 1932-га, ні ў пачатку 1933-га г. правапісны праект апублікаваны не быў. Можна думаць, што гэтаму перашкодзіла агульная грамадска-палітычная сітуацыя ў СССР і ў Беларусі, у прыватнасці.

9.2. СІТУАЦЫЙНЫЯ, АСЯРОДДЗЕВЫЯ І ІНШЫЯ ФАКТАРЫ ПРАВЯДЗЕННЯ РЭФОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў 1933 г.

У студзені 1933 г. у Маскве адбыўся аб'яднаны пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), з дакладам на ім выступіў І. Сталін. У сваёй прамове генеральны сакратар прадказаў, што «могуць ажыць і заварушыцца разбітыя групы старых контррэвалюцыйных партый эсэраў, меншавікоў, буржуазных нацыяналістаў цэнтра і ўскраін». Рэвалюцыйная пільнасць у дакладзе была аб'яўлена «той самай якасцю, якая асабліва неабходна цяпер бальшавікам».

28 студзеня 1933 г. ЦК КП(б)Б прыняў пастанову «Аб фактах прасочвання класава-варожых, нацыянал-дэмакратычных уплываў у мастацкай літаратуры БССР». У ёй канстатавалася здзяйсненне «адкрыта рэваншысцкіх... нацыянал-дэмакратычных вылазак» у беларускай мастацкай літаратуры, выносілася вымова фракцыі прэзідыума аргкамітэта Саюза савецкіх пісьменнікаў і вылучалася патрабаванне да яе даць «разгорнутую палітычную кваліфікацыю» гэтым фактам. Быў прыняты шэраг захадаў у дачыненні да кіраўнікоў органаў НКА. Так, быў папярэджаны наркам асветы А. Платун, загадчык Галоўліта Я. Сініцкі зняты з пасады, загадчыку ДВБ А. Некрашэвічу «за няўважлівыя адносіны да падбору кадраў палітрэдактараў» вынесена суровая вымова. У адпаведнасці з пастановай была распушчана рэдкалегія часопіса «Беларусь калгасная», аб'яўлены вымовы рэдакцыі газеты «Літаратура і мастацтва», дырэктару Інстытута літаратуры і мастацтва В. Вольскаму і яго намесніку Я. Ліманоўскаму, рэдактару шостага тома Збору твораў Янкі Купалы П. Галавачу.

Наяўнасць нацыяналістычнай небяспекі ў Беларусі была пацверджана на саюзным узроўні. У газеце «Правда» 3 лютага надрукаваны артыкул «Пад фальшыва-нацыянальным сцягам» спецыяльнага карэспандэнта А. Давідзюка, прысвечаны «актывізацыі буржуазных нацыяналістаў у Беларусі, палітычнай сутнасці іх выступленняў». У артыкуле паведамлялася, што падчас святкавання юбілею Янкі Купалы на старонках газеты «Літаратура і мастацтва» апублікаваны контррэвалюцыйны твор пісьменніка С. Баранавых. А. Давідзюк інфармаваў, што ў шосты том Збору твораў Янкі Купалы ўключаны некаторыя «яўна нацыяналістычныя» вершы паэта. Таксама паддавалася крытыцы рэдакцыйная палітыка часопіса «Беларусь калгасная».

У пачатку лютага 1933 г. на IV сесіі ЦВК БССР выступіў з дакладам старшыня СНК БССР М. Галадзед, адзін з раздзелаў яго прамовы прысвячаўся «класавай барацьбе і рэваншысцкім вылазкам нацдэмакратычных элементаў». М. Галадзед канстатаваў моцную актывізацыю ў Беларусі «класавага ворага» і прыйшоў да высновы, што яго ідэолагі «апраналіся ў

нацыянальную вопратку і прыкрываліся фальшыва-нацыянальным сцягам». Паколькі галоўны клопат улад у гэты час – правядзенне калектывізацыі і забеспячэнне збожжанарыхтовак, у прыватнасці, то ўяўная актывізацыя «класавых ворагаў» непасрэдным чынам звязвалася з выкананнем партыяй гэтых задач: «Нельга аддзяляць рэваншысцкіх спроб з боку нацыяналістычных элементаў ад кулацкага сабатажу збожжазагатовак. Гэта адно і тое ж». Агульная задача партыйных органаў і камуністаў у фармулёўцы старшыні СНК БССР выглядала так: «Падцягнуцца ў максімальнай ступені ў сэнсе завастрэння класавай пільнасці. Даць бязлітасны рашучы адпор рэваншысцкім элементам з лагера беларускага нацыянал-дэмакратызму – гэтым рэшткам гінучага кулацтва».

17–20 лютага 1933 г. у Мінску адбыўся пленум ЦК КП(б)Б і ЦКК КП(б) Б, які быў скліканы з нагоды крытычных ацэнак дзейнасці кіраўніцтва рэспублікі з боку ЦК ВКП(б) у галіне нарыхтовак сельскагаспадарчай прадукцыі. Пленум адбываўся ва ўмовах надзвычайнага ідэалагічнага рэжыму. К таму часу ДПУ паведаміла ў ЦК КП(б)Б аб тым, што яго органы выявілі і абясшкодзілі ў сельскай мясцовасці 1500 контррэвалюцыйных груповак. Было ўстаноўлена, што нібыта на вясну 1933 г. у Беларусі планавалася ўзброенае паўстанне. На пленуме выступіў сакратар ЦК КП(б)Б В. Жаброўскі, які гаварыў у тым ліку пра ідэалагічныя «прарывы» ў дзейнасці ўстаноў навукі, патрабуючы тэрміновага ачышчэння ад «нацыяналістычнай контррэвалюцыі ўсяго ідэалагічнага фронту». На пленуме В. Жаброўскі жорстка раскрытыкаваў дырэктара Інстытута мовазнаўства П. Бузука. Пленум зацвердзіў сумесную пастанову бюро ЦК і прэзідыума ЦКК КП(б)Б «Рашучы адпор антысавецкім вылазкам на ідэалагічным фронце», прынятую ў непасрэднай сувязі з публікацыяй у газеце «Правда» артыкула А. Давідзюка. Пасля пленума былі арыштаваны некалькі тысяч сялян, арышты закранулі таксама прадстаўнікоў навуковай інтэлігенцыі.

25 лютага 1933 г. газета «Правда» апублікавала артыкул «Буржуазныя нацыяналісты арудуюць» настаўніка Г. Сцяпуры з Крупскага раёна. Паводле Р. Платонава, гэты артыкул «стаў свайго роду дэтанатарам для новага выбуху антынацыянальных настрояў, чарговых нападак на Наркамасветы БССР і падначаленыя яму структуры». Артыкул суправаджала рэдакцыйная нататка, у якой канстатавалася, што «ў некаторых партарганізацыях Беларусі не праводзіцца паслядоўна лінія партыі ў барацьбе з ухіламі ў нацыянальным пытанні».

2 сакавіка была прынята пастанова ЦК ВКП(б) аб правядзенні нацыянальнай палітыкі ВКП(б)Б у Беларусі; у гэты ж дзень у «Правде» з’явілася трэцяя прысвечаная Беларусі публікацыя – артыкул «Ачысціць апарат Наркамасветы Беларусі ад класавага ворага». Героямі артыкула Ф. Вігдаровіча былі наркам асветы А. Платун, адзін з кіраўнікоў Галоўліта БССР Гарбуз, які «пры пра-

мым папусціцельстве тав. Платуна садзейнічаў антыпралетарскім элементам тыпу Нікановіча, Сідарэнкі, Баранавых», «усім вядомы нацыянал-дэмакрат» мовазнавец А. Багдановіч і інш.

Гэтыя падзеі лютага – пачатку сакавіка спрычыніліся да вельмі важных зменаў у палітычнай сітуацыі ў Беларусі.

У пачатку сакавіка бюро ЦК і прэзідыум ЦКК КП(б)Б прынялі рэзалюцыю «Рашучы адпор антысавецкім вылазкам на ідэалагічным фронце». 3 сакавіка ў газетах адначасова надрукавана раней прынятая пастанова ЦК КП(б)Б «Аб фактах прасочвання класава-варожых, нацыянал-дэмакратычных уплываў у мастацкай літаратуры БССР». Акрамя таго, 3 сакавіка ў «Звяздзе» надрукаваны калектыўны артыкул «Умацаваць кіраўніцтва Наркамасветы, ачысціць яго апарат ад гнілых лібералаў і класава-варожых элементаў».

Прынятая бюро ЦК і прэзідыума ЦКК КП(б)Б пастанова «Рашучы адпор антысавецкім вылазкам на ідэалагічным фронце» пацвярджала адсутнасць «з боку ўсіх партыйных і савецкіх арганізацый і асобных камуністаў неабходнай рэвалюцыйнай пільнасці». У пастанове выказвалася шкадаванне з той нагоды, што партыйныя і савецкія арганізацыі БССР «не ўлічылі новай абстаноўкі, новых умоў, новай тактыкі і манеўраў класавага ворага, буржуазных нацыяналістаў». Бюро ЦК і прэзідыум ЦКК КП(б)Б падкрэслілі, што з боку партыйных і савецкіх арганізацый «яшчэ няма выстарчальнага адпору і выкрыцця класава-варожых уплываў», і сцвердзілі неабходнасць «самай упартай, сапраўднай бальшавіцкай барацьбы не толькі кожнай партыйнай і савецкай арганізацыі, але і кожнага камуніста ў паасобку з фактамі праяўлення класава-варожых уплываў». Аддзелу культуры і прапаганды ЦК было прапанавана забяспечыць дакладны і сістэматычны кантроль «над выпускаемай кнігай і журнальнай прадукцыяй, ужываючы і ўкараняючы метад папярэдніх рэдактарскіх палітрэцэнзій», а таксама «практыкаваць тэматычныя нарады палітрэдактуры, асноўнай задачай якіх павінна быць своечасовае выкрыццё класава-варожых вылазак». Згодна з гэтай рэзалюцыяй наркаму асветы А. Платуну, яго намесніку М. Бялугу, дырэктару Інстытута філасофіі С. Вальфсону персанальна ўказвалася на дапушчаныя недахопы. Шосты пункт пастановы даваў ацэнку дзейнасці БАН: «...Акадэмія навук <...> мае рад буйных ідэалагічных прарываў і сур’ёзных недахопаў у практыцы сваёй работы і кіраўніцтве. У працах раду інстытутаў акадэміі (гісторыі, эканомікі, філасофіі, літаратуры і мовы) былі дапушчаны буйнейшыя ідэалагічныя зрывы: працягванне контррэвалюцыйных трацкісцкіх, бундаўскіх замаскаваных нацдэмаўскіх і праваапартуністычных установак і памылак...» Камуністычнай фракцыі прэзідыума акадэміі прадпісвалася «неадкладна жорстка, па-бальшавіцку раскрытыкаваць тыя прарывы і памылкі, якія мелі месца ў рабоце інстытутаў акадэміі <...> па-бальшавіцку ўзяцца за падбор

ідэалагічна вытрыманых, палітычна правераных на рабоце, падрыхтаваных работнікаў, адначасова ачышчаючы акадэмію ад чужых, класава-варожых, нацдэмаўскіх, эсэраўскіх, вялікадзяржаўных, чыноўна-каланізатарскіх і перараджэнскіх элементаў». Асабліва старанна пры гэтым было вырашана праверыць кніжную і часопісную прадукцыю 1931–1933 гг. Ставілася задача «так узмацніць партыйнымі праверанымі кадрамі склад палітрэдактуры, каб узмацніць штодзённы кантроль за прадукцыяй...».

Прыняцце пастановы бюро ЦК і прэзідыума ЦКК КП(б)Б «Рашучы адпор антысавецкім вылазкам...» знаменавала сабой татальнае наступленне камуністычнай партыі ў сферы ідэалогіі. Асаблівае месца ў гэтым разгортванні палітычнага і ідэалагічнага ціску займала атака на навуку. У 1933 г. працягвалася ліквідацыя аўтаноміі ў кіраванні акадэмічнымі інстытутамі, усталёўваўся поўны ідэалагічны кантроль над дзейнасцю БАН. Узмацненне кантролю над навуковай прадукцыяй з боку палітычнай рэдактуры ставіла навукоўцаў у сітуацыю заложнікаў, арыентавала іх на першачарговае задавальненне патрэб палітычнай кан’юнктуры, выключна моцна абцяжарвала штодзённую навуковую практыку.

Прынятыя бюро ЦК і прэзідыумам ЦКК КП(б)Б меры 4 сакавіка былі выкладзены ў лісце ў рэдакцыю «Праўды», які меў загаловак «Аб памылках партыйных і савецкіх арганізацый Беларусі ў нацыянальным пытанні» і падпісаны сакратаром ЦК КП(б)Б М. Гікалам і старшынёй СНК БССР М. Галадзедам. Кіраўнікі Беларусі запэўнілі рэдакцыю газеты «Правда» ў тым, што ЦК КП(б)Б і Саўнаркам «прымуць рашучыя меры, каб у корані знішчыць кулацка-буржуазныя нацыяналістычныя тэндэнцыі». Аднак крытыка беларускай сітуацыі на старонках газеты «Правда» працягвалася.

У перадавым артыкуле «Вышэй сцяг пралетарскага інтэрнацыяналізму!» чарговы раз звернута ўвага на сітуацыю ў Беларусі. Сцвярджаючы, што многія апошнія матэрыялы газеты недвухсэнсоўна сведчылі аб актывізацыі «мясцовых буржуазна-кулацкіх нацыяналістычных рэштак», газета асаблівую ўвагу звярнула на ліст М. Гікалы і М. Галадзеда. Згодна з перадавым артыкулам часам ухіл да мясцовага нацыяналізму набываў «на асобных участках і ў асобных раёнах асаблівую надзённасць. У гэтым мы ўпэўніваемся цяпер на прыкладзе той жа Беларусі». Паводле праўдзінскай публікацыі ў апошні час у шэрагу раёнаў Беларусі, Украіны, Сярэдняй Азіі і Казахстана «контррэвалюцыйныя нацыяналістычныя элементы і іх агенты прабавалі скарыстаць усе сродкі, у тым ліку школьныя кафедры, старонкі мясцовых часопісаў, падмосткі нацыянальных тэатраў для арганізацыі контррэвалюцыйнага сабатажу мерапрыемстваў партыі і ўраду». Камуністы Беларусі. Украіны, Сярэдняй Азіі, Казахстана заклікаліся «своечасовым выкрыццём новай тактыкі і падкопаў класавых ворагаў зрываць з іх маску і паказваць масам сапраўднае контррэвалюцыйнае аблічча буржуазна-кулацкіх, нацыяналістычных

элементаў, ухілістаў і прымірэнцаў да іх». У перадавым артыкуле «Праўды» актывізацыя нацыяналістычных элементаў напрамую тлумачылася іх процідзеяннем бягучай партыйнай і ўрадавай палітыцы.

Публікацыя 2–3 сакавіка ў цэнтральным і беларускім друку артыкула Ф. Вігдаровіча, а таксама пастаноў ЦК КП(б)Б «Аб фактах прасочвання...», бюро ЦК і прэзідыума ЦКК КП(б)Б «Рашучы адпор...» паскорылі прыняцце бюро ЦК КП(б)Б рэзалюцыі «Аб рабоце Наркамасветы». У адпаведнасці з ёй наркам асветы А. Платун, дырэктар Інстытута філасофіі С. Вальфсон і дырэктар ДВБ А. Некрашэвіч здымаліся са сваіх пасад (апошні ў тым ліку за «дапушчэнне выпуску выдавецтвам яўна варожых выданняў»). Бюро ЦК КП(б) Б прапанавала «ўмацаваць» апараты НКА і ДВБ «моцнымі, праверанымі работнікамі», а таксама рэкамендавала ўсім гаркамам і райкамам КП(б)Б абмеркаваць гэтую пастанову на сваіх пасяджэннях і «зрабіць для сябе адпаведныя вывады ў сваёй практычнай рабоце».

На аснове прынятых мер быў падрыхтаваны яшчэ адзін ліст у рэдакцыю газеты «Правда». У ім кіраўнікі ЦК КП(б)Б і СНК БССР паведамілі, што «для мабілізацыі ўсёй КП(б)Б на барацьбу за асноўныя прынцыпы пралетарскага інтэрнацыяналізму і шырокага абгаварэння ўсіх выяўленых фактаў скажэння нацыянальнай палітыкі партыі ў БССР» мае быць скліканы аб’яднаны пленум ЦК КП(б)Б і Мінскага гаркама КП(Б)Б.

11 сакавіка 1933 г. намеснік дырэктара Інстытута мовазнаўства Я. Мацюкевіч накіраваў у аддзел культуры і прапаганды ЦК КП(б)Б дакладную запіску аб стане работы з правапісам, у тым ліку паведаміў, што падрыхтаваны праект правапісу здадзены ў друк, набраны, але не надрукаваны. Друкаванне праекта было адкладзена прэзідэнтам акадэміі П. Горыным «да вырашэння гэтага пытання ў ЦК КП(б)Б». Я. Мацюкевіч скардзіўся на тое, што Наркамасветы катэгарычна адмовіўся працаваць сумесна і выказаў здагадку, што прычына ў тым, што наркамат «баяўся нарабіць памылак». Я. Мацюкевіч інфармаваў пра тое, што падобныя паводзіны ўласцівы і шэрагу адказных работнікаў. Намеснік дырэктара інстытута паведамляў, што да гэтай пары рэформай правапісу змушана займаўся толькі Інстытут мовазнаўства, але, паколькі гэта пытанне было «надзвычайнай палітычнай важнасці», лічыў патрэбным далучэнне іншых інстанцый. Я. Мацюкевіч прапаноўваў стварыць спецыяльную камісію для прагляду праекта, надрукаваць яго, абмеркаваць у розных установах і ў друку, склікаць Усебеларускую канферэнцыю.

Аб’яднаны пленум ЦК КП(б)Б і Мінскага гаркама КП(б)Б (адбыўся 12–15 сакавіка 1933 г.) прызнаў, што беларускія партыйныя, савецкія, прафесіянальныя і камсамольскія арганізацыі «не вядуць бальшавіцкай барацьбы за асноўныя прынцыпы інтэрнацыяналізму і ў радзе выпадкаў

патураюць буржуазна-кулацкім нацыяналістычным тэндэнцыям». У пастанове гаварылася аб «адсутнасці неабходнай рэвалюцыйнай пільнасці, самазаспакаенні, у асаблівасці з боку навуковых і навучальных партыйных арганізацый, і аб няўменні разаблачаць новыя манеўры актывізуючагася класавага ворага». Пленум запатрабаваў ад усіх партыйных, савецкіх, камсамольскіх і прафсаюзных арганізацый «штодзённай канкрэтнай і аперацыйнай работы ў правядзенні нацыянальнай палітыкі партыі». У рэзалюцыі акцэнтавалася неабходнасць рэдакцыям газет разгарнуць барацьбу «супроць патурання буржуазна-кулацкім, нацыяналістычным тэндэнцыям у правядзенні нацыянальнай палітыкі партыі ў Беларусі». Пленум даручыў фракцыі прэзідыума Акадэміі навук «асабліва сур’ёзна заняцца ў бліжэйшы час пытаннямі беларускай мовы, забяспечыўшы правільную бальшавіцкую распрацоўку і своечасовы выпуск матэрыялаў па гэтым пытанні, распрацоўку тэрміналогіі, мовы, слоўніка і г. д.».

З пункту гледжання ўплыву ідэалагічнай сітуацыі на характар правядзення лінгвістычных дыскусій паказальнай можа лічыцца кампанія ў тагачасным друку, якая разгарнулася вакол апублікаванага ў пісьменніцкім часопісе «Заклік» артыкула П. Глебкі «Праца над словам». У гэтым артыкуле гаворка ішла пра літаратурную вучобу маладых аўтараў. Аўтар П. Глебка падкрэсліў патрэбу для літаратара мець добры густ да слова, умець адчуваць яго эмацыянальную афарбоўку. Спецыяльны пасаж пісьменнік прысвяціў і такой катэгорыі, як чысціня мовы.

Публікацыя П. Глебкі выклікала выбух арганізаванага абурэння. У газетах «Чырвоная змена», «Літаратура і мастацтва», «Звязда», «Рабочий» надрукаваны артыкулы, у якіх публікацыя П. Глебкі кваліфікавалася як памылковая (падрабязней пра артыкул П. Глебкі і кампанію ў сувязі з яго публікацыяй гл. у раздзеле 11).

19 сакавіка 1933 г. на пасяджэнні прэзідыума Акадэміі навук было пастаноўлена заслухаць даклад дырэктара Інстытута мовазнаўства П. Бузука – «у напрамку выканання дырэктыў партыі і ўраду па выданні слоўнікаў, тэрміналогій, правапісу». 29 сакавіка даклад П. Бузука быў заслуханы, але ўдзельнікаў пасяджэння не задаволіў прапанаваны дакладчыкам праект рэзалюцыі па гэтым пытанні. Для падрыхтоўкі новага праекта рэзалюцыі была створана камісія, якой даручалася падрыхтаваць на наступнае пасяджэнне новы дакумент, у якім належала «падкрэсліць пытанне аб памылках асноўных работнікаў інстытута і распрацаваць мерапрыемствы па пытаннях, высунутых апошнімі рашэннямі партыі ў галіне мовазнаўства».

Паспяховаму зацвярджэнню рэзалюцыі па дакладзе П. Бузука не садзейнічала тая акалічнасць, што якраз 29 сакавіка 1933 г. была апублікавана прамова сакратара па ідэалогіі В. Жаброўскага на пленуме аргкамітэта ССП

БССР, у якой ён сцвярджаў, што ў навуковай сферы было «нямала больш ці менш адкрытых, а таксама замаскаваных выпадаў нацыянал-дэмакратычнага парадку супроць ленінскай нацыянальнай палітыкі партыі <...> Мы ўскрылі рад грубейшых прарываў у рабоце Наркамасветы, ДВБ, Дзяржаўнага вучонага савета, АН як па лініі нацыянальнай палітыкі, так і ў галіне ідэалагічнай <...> Мы мелі выступленні паасобных работнікаў з патрабаваннямі ўкраінізацыі ўсёй Кубані, значнай часткі Цэнтральна-Чарназёмнай вобласці, Далёка-Усходняга краю і г. д., беларусізацыі значнай часткі Заходняй вобласці, часткі Ленінградскай вобласці і г. д. На гэтай пазіцыі стаіць і дырэктар Інстытута мовы Беларускай акадэміі навук прафесар Бузук...». В. Жаброўскі заклікаў «адкрыць ураганны агонь па буржуазна-кулацкіх і нацыяналістычных элементах».

Дапрацаваная рэзалюцыя па дакладзе дырэктара Інстытута мовазнаўства была прынята на пасяджэнні прэзідыума Акадэміі навук 9 красавіка 1933 г. У ёй, у прыватнасці, адзначалася, што «мовазнаўчая прадукцыя <...> павінна адпавядаць партыйным установкам, даным на пленумах ЦК КП(б)Б». Пастанова канстатавала, што «паасобнымі працаўнікамі інстытута былі дапушчаны палітычныя памылкі». Інстытуту мовазнаўства на найбліжэйшы час у якасці асноўнага задання даручалася падрыхтоўка да правапіснай канферэнцыі. Адзін з пунктаў пастановы абавязваў дырэкцыю інстытута на працягу месяца «прыняць рашучыя меры па лініі папаўнення штату інстытута новымі супрацоўнікамі, ідэалагічна вытрыманымі і падрыхтаванымі ў галіне марксісцка-ленінскай метадалогіі».

11 красавіка 1933 г. на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б разглядалася пытанне аб падрыхтоўцы Усебеларускай канферэнцыі па правапісе. У пастанову па гэтым пытанні былі ўнесены некалькі пунктаў. Прэзідыуму Акадэміі навук і калегіі Наркамасветы прадпісвалася папярэдне абмеркаваць «усе пытанні правапісу беларускай мовы (у тым ліку арфаграфіі, тэрміналогіі і г. д.)». На іх жа ўскладаўся абавязак не пазней 15 мая прадставіць у камісію ЦК іх сумеснае заключэнне. Нараду па пытаннях адзінага правапісу беларускай мовы было пастаноўлена правесці ў пачатку чэрвеня, вынікі гэтай нарады мелі быць заслуханымі на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б.

27 красавіка 1933 г. у «Правде» надрукаваны артыкул «Так арудавалі буржуазныя нацыяналісты» спецыяльнага карэспандэнта газеты Б. Левіна. У гэтай публікацыі характарызавалася сітуацыя ў Інстытуце мовазнаўства Украінскай акадэміі навук. З аднаго боку, сцвярджалася, «асноўнае яфрэмаўскае гняздо» (ад прозвішча акадэміка С. Яфрэмава, былога віцэ-прэзідэнта Украінскай акадэміі навук, рэпрэсіраванага ў 1929 г.), Інстытут украінскай навуковай мовы, было знішчана, але ў пераемніку гэтай установы, Інстытуце мовазнаўства, «засталіся птушаняты». Б. Левін прапаноўваў

знішчыць «пятлюраўскую інтэлігенцыю»: А. Курылу, прафесара Я. Тымчанку, М. Драй-Хмару, І. Шалудзько, якім, паводле спецыяльнага карэспандэнта газеты, уласціва «заалагічная нянавісць да ўсяго, што прыйшло з рускай мовы». Станоўча ўплываць на сітуацыю магла б, на думку Б. Левіна, рэвалюцыйная пільнасць камуністаў, супрацоўнікаў інстытута, аднак яна знаходзілася далёка не на належным узроўні.

У другой палове красавіка – першай палове мая 1933 г. у Мінску адбыліся абмеркаванні праекта правапісу: на пасяджэнні калегіі Наркамасветы (16 красавіка і 13 мая), на пасяджэнні камуністычнай фракцыі аргкамітэта Саюза пісьменнікаў (4 мая), на пасяджэнні Дзяржаўнага вучонага савета (11 мая), на пасяджэнні Навукова-даследчага інстытута камуністычнага выхавання, на пашыраных пасяджэннях кафедры мовазнаўства Мінскага педагагічнага інстытута, а таксама на курсавых сходах студэнтаў. Пра гэтыя абмеркаванні і прынятыя на іх рашэнні можна даведацца з ліста «У камісію па правапісе» за подпісам намесніка наркама асветы Рудніцкага і дырэктара Інстытута мовазнаўства П. Бузука, падрыхтаванага не раней чым 14 мая 1933 г.

У пачатку мая 1933 г. бюро ЦК КП(б)Б зрабіла захады для разгляду новых правіл правапісу беларускай мовы, для чаго 4 мая на пасяджэнні бюро была створана спецыяльная «палітычная камісія па прагляду расійска-беларускага слоўніка і новых правіл правапісу беларускай мовы», у якую ўвайшлі В. Шаранговіч, В. Жаброўскі, А. Чарвякоў, А. Чарнушэвіч, М. Ляўкоў, С. Посэ, Р. Брагінскі, І. Кудзелька. Камісіі прадпісвалася «ўсе ўзнікаючыя пытанні, маючыя прынцыповае значэнне», выносіць на абмеркаванне членаў бюро ЦК і сакратарыята. Камісія мела закончыць сваю работу на працягу месяца, аднак пра вынікі яе працы нічога не вядома.

У канцы красавіка кіраўніцтва Усесаюзнай, Украінскай і Беларускай акадэмій навук трымала справаздачу аб сваёй рабоце ў ЦВК СССР. Прэзідэнт БАН П. Горын у сваім дакладзе сярод іншага здзівіў прысутных лічбамі аб колькасным прыросце ў беларускай акадэміі камуністаў і выхадцаў з рабочых, а таксама паведаміў аб значным павелічэнні на працягу апошняга часу друкаванай прадукцыі. Падчас абмеркавання дакладаў кіраўнікоў акадэмій на пасяджэннях прэзідыума ЦВК СССР выступілі старшыня ЦВК СССР М. Калінін, адказны сакратар АН СССР В. Волгін і сакратар ЦВК СССР А. Кісялёў. М. Калінін абачліва паставіўся да таго, што В. Волгін у сваім выступленні назваў «пахвальбой камунізаваннем, прыцягненнем камуністаў і рабочых». Яны выказалі засцярогі і наконт якасці навуковай прадукцыі ў момант, калі склад навуковых кадраў рэзка змяняецца. Адказны сакратар АН СССР звярнуў таксама ўвагу на тое, што ва ўсіх дакладах амаль нічога не было сказана «аб асноўнай рабоце ўсіх акадэмій – аб праблеме мовы».

В. Волгін выказаў меркаванне, што і ва Украіне, і ў Беларусі «адчуваецца ў паветры дробна-буржуазны шавінізм». Згодна з паведамленнямі беларускага друку і А. Кісялёў, і М. Калінін значнае месца ў сваіх выступленнях аддалі моўным праблемам. Так, сакратар ЦВК РСФСР «на вельмі цікавым матэрыяле паказаў вострую класавую барацьбу, якая вядзецца на ўчастку мовы». М. Калінін падрабязна асвятліў пытанне аб рабоце акадэмій у галіне мовы, зазначыўшы, што «акадэміі недаацэньваюць адказнасць, работа ў галіне мовы з'яўляецца найбольш адказнай для акадэмій». Паколькі адно з пасяджэнняў прэзідыума ЦВК адбывалася 27 красавіка, у дзень публікацыі ў газеце «Правда» артыкула Б. Левіна пра Інстытут мовазнаўства Украінскай акадэміі навук, В. Волгін і М. Калінін актыўна спасылаліся на гэты артыкул як на ілюстрацыю сітуацыі ў сферы лінгвістыкі.

Да артыкула Б. Левіна звяртаўся і тагачасны прэзідэнт БАН П. Горын, выступаючы 19 мая 1933 г. на сустрэчы супрацоўнікаў Беларускай акадэміі навук з украінскімі вучонымі. На думку прэзідэнта, артыкул у «Правде» ад 27 красавіка заслугоўваў сур'ёзнай увагі і вымагаў ад супрацоўнікаў акадэміі павышэння класавай пільнасці. «Работа нашых акадэмій павінна даваць узоры інтэрнацыянальнага выхавання мас».

Пасля 9 красавіка 1933 г. пытанні правапісу беларускай мовы разглядаліся на пасяджэнні прэзідыума БАН 9 чэрвеня 1933 г. Інстытуту мовазнаўства было прадпісана ўнесці ў праект правапісу ўсе прынятыя камісіяй заўвагі і «тэрмінова здаць правапіс у набор». Інстытут быў абавязаны «10 чэрвеня аддаць артыкул у рэдакцыю газеты "Звязда", дабіўшыся яго змяшчэння перад выхадным днём».

Верагодна, паміж 9 красавіка і 9 чэрвеня падрыхтаваны ў 1932 г. праект быў адхілены, і замест яго падрыхтавалі новую рэдакцыю правапісу.

14 чэрвеня 1933 г. газета «Рабочий» паведаміла, што, «рэалізуючы пастановы сакавіцкага пленума ЦК, Інстытут мовазнаўства <...> склаў праект спрошчанага беларускага правапісу». Газета інфармавала таксама, што праект абмеркаваны на пасяджэннях калегіі Наркамасветы, на пасяджэнні Дзяржаўнага вучонага савета, фракцыі аргкамітэта Саюза пісьменнікаў, студэнтамі і навукоўцамі Мінскага педагагічнага інстытута. У нататцы таксама змешчана інфармацыя, што ў найбліжэйшы час Інстытут мовазнаўства планаваў абмеркаваць свой праект на шырокім сходзе выкладчыкаў Мінска.

3 чэрвеня «ў мэтах дэталёвага папярэдняга разгляду» матэрыялаў Наркамасветы і БАН камісія бюро ЦК вылучыла дзве правапісныя падкамісіі на чале з А. Чарнушэвічам (таксама ўвайшлі П. Панкевіч, Я. Мацюкевіч, П. Бузук, М. Лынькоў, М. Клімковіч) і М. Ляўковым (увайшлі А. Мікалаеў, В. Башкевіч, Якуб Колас, В. Вольскі). Калі пра дзейнасць падкамісіі, узначальванай

М. Ляўковым, нічога не вядома, то адносна працы падкамісіі пад старшынствам А. Чарнушэвіча такая інфармацыя ёсць. У апублікаваным пазней асобнай брашурай «Праекце беларускага правапісу» зроблена спецыяльная заўвага аб тым, што ён быў разгледжаны на пасяджэнні спецыяльнай правапіснай камісіі пад старшынствам наркама асветы А. Чарнушэвіча. У брашуры ў асобным раздзеле надрукавана даволі падрабязная інфармацыя аб пастановах камісіі, якой кіраваў А. Чарнушэвіч.

Напрыклад, камісія адхіліла прапанаванае ў праекце правіла аб выкарыстанні адной літары пры перадачы падоўжаных зычных, якое, сцвярджалася, атрымала вельмі супярэчлівыя ацэнкі на папярэдніх абмеркаваннях і сходах. Камісія далучылася да пастаноў, прынятых у Педагагічным інстытуце і на пасяджэнні калегіі Наркамасветы 13 мая, згодна з якімі было вырашана аддаць перавагу марфалагічнаму прынцыпу пры напісанні прыметнікаў, утвораных ад геаграфічных назваў (адпаведна, пісаць: *рыжскі*, *кіргізскі*, *чэшскі*). Камісія пастанавіла, што літара *к* рэдка ўжываных замежных назваў пры ўтварэнні прыметнікаў з выкарыстаннем суфікса *-ск-* павінна захоўвацца (*узбекскі, маздокскі*). Да правіла правапісу замежных прозвішчаў камісія дадала заўвагу аб тым, што замежнае спалучэнне *Du* па-беларуску мае перадавацца праз *Д'ю* (*Д'юма, Д'юрынг*).

25 чэрвеня 1933 г. на пасяджэнні прэзідыума БАН правапісны праект Інстытута мовазнаўства быў ухвалены, вырашана «прадставіць яго як матэрыял на разгляд камісіі бюро ЦК і ўсебеларускай нарады па правапісе».

Выконваючы пастанову прэзідыума БАН ад 9 чэрвеня, 28 чэрвеня Інстытут мовазнаўства апублікаваў свой праект пад загалоўкам «Галоўныя моманты спрашчэння беларускага правапісу» ў газеце «Звязда». У прадмове да артыкула пытанні лінгвістыкі разглядаліся як складовая частка нацыянальнай палітыкі партыі, зроблена спасылка на пастанову пленума ЦК КП(б)Б, датычную мовазнаўчай прадукцыі, сцверджана, што ў нядаўні час мовазнаўчыя ўстановы з'яўляліся ў Беларусі і ва Украіне «цытадэлямі контррэвалюцыйнай дзейнасці».

Справа спрашчэння правапісу была кваліфікавана ў «Галоўных момантах...» як своечасовая, паколькі «рознагалоссі ў правапісе і неўнармаванасць раду пытанняў перашкаджаюць нашаму сацыялістычнаму будаўніцтву, адрываючы літаратурную мову як зброю клясавай барацьбы ад шырокіх мас пралетарыяту і працоўнага сялянства». Згодна з аўтарамі прадмовы, спрашчэнне правапісу мела на мэце «адбіць у новых арфаграфічных нормах змены, прынесеныя жыццём, – адбіць вялікія сацыялістычныя зрухі, прынесеныя Кастрычнікам». Спецыяльная ўвага звярталася на даступнасць правапісу «для працоўных мас», на лёгкасць яго засваення, на «паслядоўную прынцыповую вытрыманасць усяго праекта ў цэлым».

У адпаведнасці з дэкларацыяй аўтараў, змешчанай у першай частцы артыкула, у праекце быў захаваны фанетычны прынцып правапісу, вызначаны як асноўны яшчэ ў граматыцы Б. Тарашкевіча; аднак падобна да падыходу Б. Тарашкевіча фанетычны прынцып у праекце не праводзіўся «да крайнасці». Акурат у сувязі з гнуткім падыходам да прымянення фанетычнага прынцыпу правапісу аўтары праекта паведамілі, што, на ўзор рускай і ўкраінскай практыкі, у праекце адсутнічае вымога перадаваць на пісьме асіміляцыйнае змякчэнне. Увядзенне гэтай навацыі тлумачылася вялікай эканоміяй у паліграфічнай справе, педагагічнымі меркаваннямі і пісьмовай практыкай, у якой назіраліся адступленні ад паслядоўнай рэалізацыі на пісьме некаторых склонавых формаў назоўнікаў тыпу *камунізм* або *гаспадарства* (пісалі *пры камунізме, у гаспадарстве* замест *пры камунізьме, у гаспадарсьцьве*).

Інстытут захаваў фанетычны прынцып напісання ў дачыненні да правапісу спалучэнняў каранёвых зычных *т, ч* з суфіксальным *с* (*брацтва, брацкі, ткацкі* і г. д.); гэтаму правілу, паводле аўтараў праекта, не супярэчыла прапанаванае ў праекце захаванне этымалагічнага прынцыпу пры напісанні з суфіксальным *с* каранёвага *д* («сёнешняе напісанне *гарадзкі, грамадзтва*, мэханічна запазычанае з польскай арфаграфіі, з’яўляецца недарэчнасьцю»).

Аўтары артыкула ў газеце «Звязда» паведамілі, што ў праекце будзе рэалізавана нязменнае (праз *е*) напісанне прыназоўніка *без* і адмоўнай часціцы *не*, сцвердзіўшы, што такое правіла будзе «вялікім спрашчэннем».

Зыходзячы з вымогі спрашчэння правапісу інстытут адмяніў скарачэнне *у* ў пачатку слоў пасля галосных літар («не толькі *лепшым ударнікам*, але і *лепшы ударнік*»). На карысць увядзення такога правіла была прыведзена патрэба ўніфікацыі правапісу пачатковага *у* з правапісам пачатковага *і*, скасавання шэрагу выключэнняў, а таксама педагагічная і паэтычная практыка.

Тыя ж патрабаванні лёгкасці напісання абумовілі, згодна з аўтарамі артыкула «Галоўныя моманты...», скасаванне абазначэння на пісьме падоўжаных зычных праз напісанне падвойных літар. Згодна з новым падыходам мелі выкарыстоўвацца напісанні тыпу *галё, збожа, насене*.

У правапісе слоў іншамоўнага паходжання дэкляраваўся курс на «сціраньне межаў паміж беларускімі і іншамоўнымі словамі». У прыватнасці, напісанне слоў *камуна, сацыялізм, калгас, калгаснік* павінна было падлягаць нормам беларускай фанетыкі. Меркаваннямі спрашчэння правапісу былі патлумачаны змены ў напісанні слоў тыпу *сыстэма, фізыка* (новыя прапановы: *сістэма, фізіка*). У раздзеле правапісу замежных слоў не падтрымлівалася «вялікадзяржаўніцкая тэндэнцыя» (напісанні тыпу *лампа, дірэктар* або

дзірэктар); з другога боку, не прымалася таксама «вульгарызацыя»: *f* мела перадавацца толькі праз *ф*.

«Галоўныя моманты...» прадугледжвалі таксама некаторыя рэгламентацыі ў марфалогіі. Словы тыпу *бары, алюміні* прадпісвалася пісаць з фіналямі *-ый, -ій*, а назоўнікі тыпу *камуніст* – скланяць па назоўнікавай парадыгме. У кантэксце барацьбы «з нацдэмаўскімі тэндэнцыямі адштурхоўвацца ад граматычных формаў, аднолькавых з рускай мовай» у формах дав. і месн. скл. назоўнікаў м. і н. родаў мн. л., прапаноўваліся варыянтныя канчаткі *-ам, -ом, -ах, -ох (братам* і *братом, у гарадох* і *у гарадах)*. З той жа прычыны варыянтныя канчаткі былі рэкамендаваны для формаў дзеясловаў загаднага ладу: *нясіце* і *нясеце, кажыце* і *кажэце*. Паколькі формы дзеепрыметнікаў тыпу *існуючы, існаваўшы, эксплёатуемы* «вельмі прагрэсуюць у літаратурных мовах», іх прапаноўвалася прызнаць нарматыўнымі ў беларускай мове.

У адзін дзень з публікацыяй у газеце «Звязда» «Галоўных момантаў...» у газеце «За пралетарскую навуку» быў надрукаваны артыкул Я. Мацюкевіча «Нашы дасягненні і недахопы ў рабоце». У артыкуле сцвярджалася, што дзейнасць Інстытута мовазнаўства мае вялікае значэнне ў справе ажыццяўлення нацыянальнай палітыкі, і гэта «неаднакраць падкрэслівалася ў пастановах ЦК КП(б)Б аб выданні слоўнікаў, тэрміналогіі, рэформы правапісу і г. д. Работа гэта павінна цалкам і поўнасцю адпавядаць партыйным устаноўкам змагання за пралетарскі інтэрнацыяналізм, змагання за пралетарскую культуру мовы».

Час публікацыі «Галоўных момантаў...» і артыкула Я. Мацюкевіча супаў з вызваленнем з пасады дырэктара Інстытута мовазнаўства П. Бузука.

29 чэрвеня да разгляду праекта правапісу прыступіла камісія бюро ЦК КП(б)Б у складзе М. Галадзеда, Т. Домбаля, В. Шаранговіча, А. Чарнушэвіча, А. Чарвякова і А. Александровіча. Акрамя членаў камісіі на пасяджэнні бюро прысутнічалі таксама М. Лынькоў, П. Бузук, Я. Мацюкевіч, П. Юргелевіч, П. Панкевіч, В. Башкевіч. Камісія пачала разглядаць правіла за правілам, пакідаючы адны ў існуючай рэдакцыі, другія вяртаючы на дапрацоўку ў Інстытут мовазнаўства, змяняючы трэція. На гэтым пасяджэнні былі разгледжаны першыя 8 правіл праекта.

На пасяджэнні 3 ліпеня камісія зрабіла скачок, абмінуўшы вялікую колькасць правіл раздзела «Фанетыка», а таксама раздзел «Правапіс чужаземных слоў». На гэтым пасяджэнні камісія прыступіла адразу да раздзелаў «Правапіс уласных іменняў, прозвішчаў і геаграфічных назваў» і «Марфалогія». Так, камісія падтрымала 46-е правіла праекта, аднак прапанавала пасля яго ўвесці правіла аб магчымасці перадаваць беларускія імёны згодна з пажаданнямі іх носьбітаў у такім выглядзе, у якім яно ра-

ней было прапанавана камісіяй пад старшынствам А. Чарнушэвіча. Камісія адобрыла 47–54-я і 56-е правілы праекта. (Згодна з 56-м правілам назоўнікі жан. р. мн. л. у родн. скл. маглі мець варыянтныя канчаткі *-аў, -яў* і *-эй, -ей: арцеляў – арцелей, сенажацяў – сенажацей.*) Камісія безумоўна падтрымала яшчэ шэраг правіл (57, 58, 60–64, 66–69, 71–74, 76), а да правіл 59, 65, 70, 75 прапанавала змены.

На пасяджэнні 4 ліпеня камісія разгледзела і прыняла з некаторымі ўдакладненнямі правілы 77–84, вярнулася да разгляду 7-га правіла, а таксама прыняла шэраг пастаноў агульнага характару. Згодна з рэдакцыяй камісіі дзеепрыметнікі (правіла 77) павінны былі ўводзіцца ў беларускую мову ў тых выпадках, калі яны «адзначаюць сацыяльны сэнс, напрыклад: *пануючы клас* замест *пануючая кляса* або *кляса, якая пануе*. У астатніх выпадках дзеепрыметнік не ўводзіцца». На пасяджэнні 4 ліпеня Інстытуту мовазнаўства было дадзена заданне сфармуляваць правіла 83 такім чынам, каб словазлучэнні *часовы ўрад*, *рада беларускай грамады* павінны былі пісацца з малой літары. Камісія зацвердзіла правапіс слоў *сваечасовы, сваеасаблівы, землеўпарадкаванне* (правіла 7) і пастанавіла пытанне аб перадачы афрыкат [дз] і [дж] «вырашыць асобна». Усебеларускую нараду па спрашчэнні беларускага правапісу было пастаноўлена склікаць 1 жніўня 1933 г. Наркамату асветы і БАН даручалася на працягу трох дзён падаць у камісію дакладную запіску з «дастатковым абгрунтаваннем унесеных зменаў і з разгорнутай крытыкай ранейшых установак у беларускім правапісе».

Вылучаныя ў «Галоўных момантах...» прапановы неўзабаве былі пацверджаны ў «Праекце спрашчэння беларускага правапісу», апублікаваным асобным выданнем. Прадмова да «Праекта...» абвяшчала, што «беларуская контррэвалюцыйная нацдэмаўшчына імкнулася адсунуць пралетарыят ад удзелу ў справе стварэння літаратурнай мовы; таму, зразумела, нацдэмы марудзілі са справай вырашэння правапісу. На так званай Акадэмічнай канферэнцыі 1926 году яны імкнуліся даць такі правапіс, які прытупляў бы мову як зброю класавай барацьбы». Аўтары прадмовы выракаліся праекта 1930 г. з прычыны таго, што той быў складзены «пры нацдэмаўскім кіраўніцтве Інстытута мовазнаўства і таму нацдэмаўскія ўстаноўкі выразна адбіваюцца як у самім праекце, так і ў дададзеных да праекта заўвагах паасобных членаў камісіі; адбіваюцца гэтыя тэндэнцыі і ў складанасці шмат якіх правіл нацдэмаўскага праекта». Аўтары прадмовы дэкларавалі, што пры ўстанаўленні нормаў правапісу іх праект улічваў «прагрэсіўнасць данай з’явы, ступень яе пашырэння ў рабочых і бядняцка-серадняцкіх дыялектах БССР і Заходняй Беларусі». Аўтары сцвярджалі, што насуперак «нацдэмам», якія «свядома адкідалі ўсе факты беларускай мовы, агульныя з рускай», яны прынялі правіла наконт варыянтнасці канчаткаў дзеясловаў 2-й

асобы мн. л. загаднага ладу. Праект пацвярджаў дэклараваны ў «Галоўных момантах...» тэзіс аб падпарадкаванні правапісу замежных слоў правілу акання, аднак паведамляў, што правіла якання на замежныя словы пашырана быць не можа, паколькі «ў большасці выпадкаў у гэтых словах перад даным галосным вымаўляецца цвёрдая зычная (апрача *л*); такім чынам, мы маем у беларускім вымаўленні злучэнні *бэ, пэ, мэ, дэ, тэ* і г. д.». На думку аўтараў прадмовы да праекта, зусім наспелым пытаннем у беларускай графіцы з'яўлялася ўвядзенне асобных літар для абазначэння афрыкат [дз] і [дж] – аднак гэта дэкларацыя не была ніякім чынам рэалізавана ў асноўнай частцы праекта.

У прадмове паведамлялася, што над сваім праектам Інстытут мовазнаўства працаваў «у поўным складзе сваіх навуковых супрацоўнікаў» з 8 сакавіка 1930 г. па 26 студзеня 1933 г., аднак абедзве даты трэба лічыць фальсіфікаванымі. З прадмовы пацвярджаецца факт разгляду праекта ў лютым – сакавіку на агульнаакадэмічнай нарадзе, якая «ўнесла шэраг дадаткаў і папраўак».

5 ліпеня 1933 г. у газетах «Звязда» і «Рабочий» пад загалоўкам «Асаблівасці класавай барацьбы на цяперашнім этапе сацыялістычнага наступлення» былі надрукаваны фрагменты з прамовы 14 чэрвеня 1933 г. П. Постышава на аб'яднаным пленуме Харкаўскага абкама і аблвыканкама. Ён сцвердзіў, што «шкодніцкая работа» ў галіне сельскай гаспадаркі ва Украіне «цесна перапляталася» са шпіёнскай дзейнасцю і «шкодніцкай работай» у галіне культурнага будаўніцтва. П. Постышаў канстатаваў аслабленне ў апошні час бальшавіцкай пільнасці і заклікаў да яе «максімальнага ўзмацнення».

9 ліпеня ў газеце «Звязда» быў надрукаваны артыкул А. Сучковай «Камуніст адказвае за выпуск стабільнага падручніка», які ўяўляў сабой справаздачу са сходу партыйных ячэек НКА, БАН, Саюза працасветы і друкароў. У публікацыі падкрэслівалася нецярпімасць сітуацыі, калі была не выпрацавана новая тэрміналогія беларускай мовы і правапіс. Праблемы, звязаныя з тэрміналогіяй і правапісам, паводле аўтара артыкула, «з'яўляюцца важнейшымі палітычнымі пытаннямі», і займацца гэтым павінны былі вучоныя-камуністы БАН. А. Сучкова нагадала, што снежаньскі (1932 г.) пленум ЦК КП(б)Б абавязаў акадэмію фарсіраванымі тэмпамі выдаць новы правапіс і слоўнік. Паводле сцверджання аўтара артыкула, на сходзе партячэек 8 ліпеня 1933 г. прадстаўнікі акадэміі «нічога не змаглі адказаць сходу, як яны выконваюць важнейшую пастанову ЦК КП(б)Б».

15 ліпеня 1933 г. на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б была заслухана інфармацыя М. Галадзеда аб выніках працы ўзначальванай ім Правапіснай камісіі. 21 ліпеня 1933 г. на пасяджэнні бюро па прапанове А. Чарнушэвіча вырашылі паслаць праект новага правапісу на разгляд аддзела культуры і прапаганды ЦК ВКП(б).

У пачатку жніўня ў «Звяздзе» была апублікавана прынятая 27 ліпеня пастанова прэзідыума ЦВК СССР па дакладах Усесаюзнай, Украінскай і Беларускай акадэмій навук. У гэтай рэзалюцыі двойчы звярталася ўвага на недахопы акадэмій у падрыхтоўцы слоўнікаў, прычым прымяняльна да Украінскай і Беларускай акадэмій навук гэтыя недахопы былі кваліфікаваны як «скажэнні ленінскай нацыянальнай палітыкі».

8 жніўня 1933 г. на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б была заслухана просьба М. Галадзеда аб вызваленні яго ад кіраўніцтва Правапіснай камісіяй. Старшынёй камісіі на гэтым пасяджэнні прызначылі В. Шаранговіча. Адначасова прапановы Правапіснай камісіі бюро ЦК КП(б)Б аб унясенні канкрэтных зменаў у правапіс былі прыняты. Савету народных камісараў было даручана на працягу двух дзён падрыхтаваць адпаведны дэкрэт.

У жніўні 1933 г. на нарадзе загадчыкаў райана В. Жаброўскі чарговы раз публічна вельмі крытычна ацаніў навуковую прадукцыю Інстытута мовазнаўства і грамадскую пазіцыю яго былога дырэктара П. Бузука. Жаброўскі сцвердзіў: «...Мы маем рад недапушчальных прарываў <...> на фронце мовы, гісторыі, літаратуры і г. д. Выключную засмечанасць буржуазна-кулацкімі элементамі мы мелі ў Беларускай акадэміі навук. Гэтыя элементы нярэдка ўзначальвалі інстытуты акадэміі, як, напрыклад, прафесар Бузук і г. д. Гэта той самы Бузук, які ў радзе сваіх работ прапаведваў “тэорыю” прымусовай украінізацыі, беларусізацыі Кубані, Заходняй вобласці, часткі Ленінградскай вобласці і г. д. У галіне беларускай мовы мелі месца адкрытыя буржуазна-кулацкія, нацдэмаўскія выступленні. Рад работ арыентаваў на феадальна-клерыкальную беларускую тэрміналогію, стаўка на польскія тэрміны. Вораг агітаваў за раўненне на буржуазную культуру Захаду, адрыў беларускай мовы ад сучасных запатрабаванняў і задач сацыялістычнага будаўніцтва. Тое, што збліжае рабочых, калгаснікаў Савецкай Беларусі з РСФСР, з рускімі рабочымі і калгаснікамі, прабавалі знішчыць, пабудаваць кітайскую сцяну паміж імі».

16 жніўня па абвінавачванні ў шпіянажы быў арыштаваны зусім нядаўна прызначаны дырэктар Інстытута мовазнаўства І. Дварчанін.

26 жніўня 1933 г. бюро ЦК КП(б)Б прыняло пастанову, якая грунтавалася на паведамленні камісіі бюро ЦК аб адзіным правапісе беларускай мовы. На адрас Інстытута мовазнаўства ў гэтай пастанове былі вылучаны палітычныя абвінавачванні за распрацоўку праекта правапісу, які не выкрываў «класава-варожых буржуазных нацыяналістычных установак у беларускай мове». Такія ўстаноўкі пералічаны ў пятым пункце пастановы. У адной з рэдакцый гэтай пастановы сцвярджалася: «Устанавіць, што камісія ЦК нясе адказнасць за палітычны напрамак выпрацоўкі адзінага беларускага правапісу, а Беларуская акадэмія навук і Наркамасветы нясуць поўную фактычную адказнасць за навуковую (таксама і палітычную) распрацоўку гэтага праекта правапісу».

27 жніўня 1933 г. на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б зацверджана пастанова СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу». Рэдакцыям цэнтральных газет было прапанавана «мабілізаваць вакол гэтага дэкрэта пралетарскую грамадскасць шляхам змяшчэння ў газетах спецыяльных артыкулаў, перадавіц і г. д.». Пастанову было вырашана надрукаваць «на відным месцы». 28 жніўня 1933 г. газета «Звязда» апублікавала пастанову СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу».

Пытанні для самакантролю

1. Якія тыпы фактараў могуць уплываць на моўную палітыку? Якія з'явы належаць да сітуацыйных і асяроддзевых фактараў?
2. Якія падзеі адбываліся ў беларускай лінгвістыцы ў 1930 г.? Якое значэнне для развіцця лінгвістыкі мела прыняцце бюро ЦК КП(б)Б пастановы «Вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве»?
3. Якія кадравыя і арганізацыйныя змены перажываў у другой палове 1930 г. – першай палове 1931 г. Інстытут мовазнаўства?
4. Як дзейнасць лінгвістаў прадстаўлялася ў друку 1931 г.?
5. Чаму крытыка лексікографаў за нібыта ўстанаўленне эквівалентнасці паміж рус. *голытьба* – бел. *злыдні*, рус. *пролетариат* – бел. *убоства* была прадузятай, несправядлівай?
6. Якія захады для ўсталявання стабільнага правапісу ажыццяўляліся ў 1931–1932 гг.? Ці быў у гэты час падрыхтаваны праект правапісу?
7. Чаму ў 1931–1932 гг. ніводзін з супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства не надрукаваў ніводнага артыкула аб правапісе ў тагачасных газетах?
8. У якім выглядзе ў кастрычніку 1932 г. уяўляў будучую правапісную канферэнцыю наркам асветы А. Платун?
9. Як паўплываў на грамадска-палітычную сітуацыю ў СССР студзеньскі аб'яднаны пленум ЦК ВКП(б) і ЦКК ВКП(б) 1933 г.? Якое значэнне для абвастрэння сітуацыі ў Беларусі меў лютаўскі пленум ЦК КП(б)Б і ЦКК КП(б)Б?
10. Як у лютым – сакавіку 1933 г. сітуацыя ў Беларусі асвятлялася на старонках газеты «Правда»? Якой у Беларусі была рэакцыя на крытычную падачу матэрыялаў аб Беларусі ў галоўным партыйным друкаваным органе?
11. Якое значэнне для развіцця мовазнаўства мела правядзенне ў сакавіку 1933 г. аб'яднанага пленума ЦК КП(б)Б і Мінскага гаркама КП(б)Б?
12. За што ў 1933 г. партыйныя функцыянеры крытыкавалі дырэктара Інстытута мовазнаўства П. Бузука?
13. Як на развіццё сітуацыі ў Беларусі ўплывалі ўкраінскія падзеі і іх асвятленне ў саюзным і беларускім друку?
14. Хто ўваходзіў у створаную бюро ЦК КП(б)Б «палітычную камісію па прагляду новых правіл правапісу», як можна ахарактарызаваць яе дзейнасць?

15. Якія правапісныя змены прапаноўваліся ў «Галоўных момантах спрашчэння беларускага правапісу» і ў «Праекце спрашчэння беларускага правапісу»?

Рэкамендаваная літаратура

На крутым павароце. Ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929–1931 гг.: дакументы, матэрыялы, аналіз. Мінск, 1999.

Раздзелы «Палітычная лінгвістыка» і «Рэформа беларускай мовы 1933 г.» // Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941) : хрэст. для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2008. Ч. 2. С. 108–169.

10. ПАСТАНОВА СНК БССР «АБ ЗМЕНАХ І СПРАШЧЭННІ БЕЛАРУСКАГА ПРАВАПІСУ» ЯК ПАЛІТЫЧНЫ АКТ І НАВУКОВАЯ ПРАЦА

Арыентаваная на рэфармаванне практычная распрацоўка арфаграфіі ў лінгвістычных даследаваннях займае даволі двухсэнсоўнае становішча. З аднаго боку, арфаграфія – гэта тая сфера мовы, якая больш за ўсё даступна рацыяналізацыі, падрыхтоўкай і ўдасканаленнем правапісу звычайна займаюцца лінгвісты і навуковыя ўстановы, зарукай паспяховай рэфарматарскай дзейнасці ў мове часта лічыцца навуковая кваліфікацыя. Гісторыя распрацоўкі арфаграфіі – адна з самых любімых тэм такіх навуковых дысцыплін, як гісторыя літаратурнай мовы і гісторыя мовазнаўства. Усё гэта садзейнічае фарміраванню перакanання ў тым, што выпрацоўка якіх-небудзь арфаграфічных правіл з'яўляецца пэўным відам навуковай дзейнасці.

З другога боку, сапраўдныя матывы графіка-арфаграфічных рэформ не абавязкова засяроджваюцца на рацыяналізацыі пісьма, многа важнейшай бывае сацыяльная суаднесенасць рэфармавання. У Расіі з пачатку XVIII ст. развіццё рускага пісьма адбывалася не стыхійным чынам, а ў рамках правядзення дзяржаўных рэформаў. Увогуле, не з'яўляецца незвычайнай сітуацыя, калі пра рэформы правапісу гаворыцца ў кантэксце палітычнай барацьбы з ужываннем тэрміналогіі тыпу «задачы, пастаўленыя рэвалюцыяй», «сацыяльная барацьба новага са старым», «сілы прагрэсу», «сілы рэакцыі» і г. д. Тая ці іншая арфаграфічная практыка ёсць у нейкай ступені не столькі (або не толькі) прадукт намаганняў навукоўцаў, але ўяўляе сабой плён звычкі, усталяванай практыкі, вынік нейкай грамадскай дамовы, стрымак і процівагаў, што складаюцца на момант рэфармавання. Адпаведна арфаграфічная практыка не вельмі моцна залежыць ад моўных «законаў», што адкрываюцца

вучонымі на аб'ектыўнай аснове. Разуменне гэтай акалічнасці, у прыватнасці, абумовіла ў 1901 г. своеасаблівы «капітулянцкі» адказ Аддзялення рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук міністру ўнутраных спраў Д. Сіпягіну адносна пазіцыі Акадэміі навук наконт прапанаваных міністрам зменаў у рускім правапісе. У гэтым адказе сцвярджалася, што мэтазгоднасць прапанаваных новаўвядзенняў можа быць выяўлена «толькі на практыцы», а ўстанавіць вартасці і недахопы той ці іншай арфаграфічнай сістэмы можна «толькі зыходзячы з практычных меркаванняў». Аўтары акадэмічнага адказу сцвярджалі, што пытанне аб пажаданасці ці непажаданасці захавання ў нязмененым выглядзе правапісу «не падлягае абмеркаванню навуковай установы, якой з'яўляецца акадэмія». У якасці не зусім навуковай кваліфікаваў у лістападзе 1926 г. практычную работу ў галіне рэфармавання беларускага правапісу прафесар Маскоўскага ўніверсітэта П. Растаргуеў, які прыбыў у Мінск на Акадэмічную канферэнцыю па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Часам уздымы актыўнасці ў галіне распрацоўкі правапісу маюць мала агульнага з рэальнымі патрэбамі арфаграфічнага ўдасканалення, затое непасрэдна звязваюцца з важнымі грамадска-палітычнымі падзеямі. Уласна навуковы кампанент у практычнай дзейнасці па ўдасканаленні арфаграфіі часта мае хутчэй другараднае, падпарадкаванае значэнне, ён можа «адмяняцца» нейкімі выпадковымі, сітуацыйнымі фактарамі, на першы план у распрацоўшчыкаў правапісу могуць выходзіць культурна-палітычныя меркаванні.

Рэформа беларускай мовы 1933 г., якая часта трактуецца як рэформа яе правапісу, неаднаразова прыцягвала ўвагу айчынных і замежных мовазнаўцаў, аднак да гэтай пары не атрымала дастаткова дэталёвай і збалансаванай інтэрпрэтацыі.

Рэформа беларускай мовы 1933 г. увасобілася ў прыняцці 26 жніўня дэкрэта СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу», апублікаванага 28 жніўня 1933 г. у газеце «Звязда». Адначасова газета надрукавала перадавы артыкул «У барацьбе за пралетарскі інтэрнацыяналізм». Пазней пастанова была выдадзена асобнай брашурай. З улікам дэкрэта ў 1934 г. быў надрукаваны «Правапіс беларускай мовы», яго тыраж (100 тысяч экзэмпляраў) быў беспрэцэдэнтна вялікі.

Структурна пастанова (усяго 27 пунктаў) складалася з прэамбулы і пяці раздзелаў («Правапіс галосных», «Правапіс зычных», «Правапіс слоў іншамоўнага паходжання», «Правапіс уласных імёнаў, прозвішчаў і геаграфічных назваў», «Марфалогія»). З-за недагляду чатыры заключныя пункты пастановы (24–27) не былі выдзелены ў самастойны раздзел і структурна ўваходзілі ў раздзел «Марфалогія».

У прэамбуле гаварылася аб вялікіх поспехах, якіх дасягнула беларуская мова пасля здзяйснення Кастрычніцкай рэвалюцыі. У прыватнасці, сцвярджаўся факт таго, што з раней пагарджанай беларуская мова стала

«раўнапраўнай мовай у вялікім Савецкім Саюзе, мовай пераважнага карыстання паміж дзяржаўнымі, прафесіянальнымі і грамадскімі арганізацыямі БССР». Аднак гэтыя поспехі былі дасягнуты ў барацьбе з вялікадзяржаўным шавінізмам і контррэвалюцыйным беларускім нацыянал-дэмакратызмам. Тры заключныя абзацы прэамбулы трактавалі нацыянал-дэмакратычнае шкодніцтва:

«Беларускі нацыянал-дэмакратызм, выходзячы з сваіх буржуазных, контррэвалюцыйных мэт, праводзіў падрыўную шкодніцкую работу як на гаспадарчым, так і на культурным фронце, у тым ліку і ў галіне мовы, тэрміналогіі і правапісу. Нацыянал-дэмакратызм імкнуўся ўсімі мерамі і спосабамі адарваць беларускую літаратурную мову ад мовы шырокіх беларускіх працоўных мас, ствараў штучны бар'ер паміж беларускай і рускай мовамі і засмечваў беларускую мову рознымі сярэдневяковымі архаізмамі і буржуазнымі вульгарызмамі.

Існуючы беларускі правапіс значна засмечан указанымі нацыянал-дэмакратычнымі плынямі і таму падлягае зменам».

СНК БССР пастанавіў унесці ў існуючы правапіс цэлы шэраг зменаў «у мэтах рашучага выгнання з беларускага правапісу нацыянал-дэмакратычных уплываў і скажэнняў, палягчэння шырокім працоўным масам вывучэння беларускай пісьменнасці, аслабанення школы ад непрадукцыйнай работы пры вывучэнні беларускага правапісу, у мэтах далейшага развіцця культуры беларускай мовы і поўнага падпарадкавання беларускага правапісу задачам выхавання працоўных мас у духу пралетарскага інтэрнацыяналізму».

Такім чынам, у прэамбуле было выразна ўказана на палітычна-ідэалагічнае абгрунтаванне прыняцця рэформы.

Першы раздзел уключаў тры правілы: аб напісанні *я* замест *е* толькі ў першым складзе перад націскам, аб нязменным напісанні часціцы *не* і прыназоўніка *без*, аб напісанні прыстаўнога *в* перад пачатковымі націскнымі галоснымі *о* і *у* (за выключэннем геаграфічных назваў).

Раздзел «Правапіс зычных» налічваў пяць правіл. Два першыя прадпісвалі не выкарыстоўваць мяккі знак для пазначэння асіміляцыйнага змякчэння свісцячых (*свет, снег*), а таксама скасоўвалі мяккі знак пры напісанні падоўжаных мяккіх зычных (*насенне, галлё*). 6-е правіла рэгулявала напісанне суфіксальнага *с* у спалучэннях з каранёвым *д* (*гарадскі, грамадскі*), 7-е – правапіс суфіксальнага *с* у спалучэннях з каранёвымі *г, ж, з, х, ш* у геаграфічных назвах (*Волжскі, Каўказскі, чэшскі*). У 8-м правіле рэгламентавалася пісьмовае пазначэнне раздзельнага вымаўлення зычнага з наступным *j* – праз апостраф або праз мяккі знак, калі гэтым зычным быў *л*: *аб'ява, з'ява; Ільіч, Васільеў*.

Раздзел «Правапіс слоў іншамоўнага паходжання» быў у пастанове самым вялікім і складаўся з 8 правіл. 9-е правіла прадпісвала падпарадкаваць правапіс ненаціскнога [о] (але не [э]) у замежных словах правілам белару-

скай фанетыкі (*прафесар, маналог, тэлеграф*), але рабіла выключэнне з гэтага правіла для «інтэрнацыянальных рэвалюцыйных слоў» (*рэволюцыя, совет, большэвік, комуна, соцыялізм, комунізм, Комінтэрн, пролетарый*). 10-е правіла ўводзіла змену адносна спосабу пазначэння зычных перад *е*: замест ранейшага напісання ў такой пазіцыі э прапаноўвалася пісаць *е* (*методыка, педагог, эстафета*; гэта правіла, аднак, не пашыралася на зычныя *д* і *т*). Было пастаноўлена (правіла 11) у замежных словах перадаваць *l (л)* «згодна традыцыйнага, пашыранага ў БССР вымаўлення, г. зн. пераважна цвёрда: *метал, бензол, алмаз, вулкан, балкон*». Разам з тым у тых выпадках, калі ў жывой мове назіралася мяккае вымаўленне *л*, прадпісвалася яго таксама пазначаць: *бінокль, аўтамабіль, мараль*. У замежных словах пасля *з, с* было прадпісана (правіла 11) заўсёды пісаць *і* (*сістэма, фізіка*), увесці формы *арыфметыка, арфаграфія* (правіла 12), не выкарыстоўваць *хв* або *п* пры перадачы замежнага *f* (*форма, фунт, торф*; правіла 13), спалучэнні *тр, др* у канцы слоў перадаваць без змен (*метр, літр*; правіла 14). Згодна з 15-м пунктам пастановы словы тыпу *пралетарый, барый, алюміній*, «якія раней пісаліся з канчаткамі *-ы, -і* або зусім без канчаткаў», прадпісвалася пісаць з фіналямі *-ый, -ій*. Раздзел завяршаў 16-ты пункт аб скланенні асабовых назоўнікаў *камуніст, сацыяліст, марксіст* па назоўнікавай парадыгме. Нягледзячы на тое што 15-ты і 16-ты пункты змяшчаліся ў раздзеле аб правапісе слоў іншамоўнага паходжання, папраўдзе яны трактавалі марфалагічныя пытанні.

Агульным падыходам да правапісу ўласных імёнаў, прозвішчаў і геаграфічных назваў (правіла 17, складалася з шасці падпунктаў) было прадэкларававанае захаванне асаблівасцей мовы-арыгінала, аднак мелі сілу і шэраг правіл беларускай фанетыкі: захаванне зацвярдзелых зычных (*Чэлябінск, Чэрэпавец*), дзекання – цекання (*Дзержынскі, Владзівасток*; аднак у дачыненні да *т* гэтае правіла ў пазіцыі пачатку слова не дзейнічала: *Терахаў*), пераход *в* у *ў* на канцы складоў – аднак не ў пазіцыі пачатку слова (*Молатаў, Кіеў, Каўказ,* але: *Владзікаўказ*). Беларускія імёны павінны былі пісацца паводле жадання іх носьбітаў: *Васіль* або *Базыль*, *Іван* або *Янка*.

Уласна марфалагічная частка пастановы налічвала 6 пунктаў (правілы 18–23). Згодна з правілам 18 назоўнікі м. р. у родн. скл. адз. л. павінны былі пісацца «пераважна з канчаткамі *-а, -я*. 19-е правіла «выключала» паралельныя формы *-ом, -ох* назоўнікаў м. і н. роду ў дав. і месн. скл. мн. л. і, такім чынам, прадпісвала ўжыванне канчаткаў *-ам, -ах*: *кіраўнікам, аб кіраўніках*. 20-е правіла ўводзіла ўніфікацыю ўскосных склонаў лічэбнікаў *два, дзве, абодва, абедзве* для ўсіх трох родаў. Выключаліся паралельныя з націскам на апошнім складзе формы дзеясловаў на *-яце* першага спражэння цяп. часу другой асобы мн. л. (устанаўліваліся адзіна магчымыя напісанні *ідзеце, вядзеце, нясеце*). 22-е правіла нармавала формы загаднага ладу дзеясловаў мн. л. («пісаць толькі: *станьма, кіньма, станьце, кіньце, бярыце, нясіце*»), а ў адпаведнасці

з 23-м правілам у беларускі правапіс (так!) уводзіліся дзеепрыметнікі незал. ст. – «асабліва калі яны азначаюць сацыяльны сэнс».

У заключнай частцы дэкрэта (п. 24–27) Наркамасветы і прэзідыуму БАН даручалася «тэрмінова ўпарадкаваць правілы правапісу на падставе гэтай пастановы» (п. 24). Пераход на новы правапіс павінен быў адбыцца з 15 верасня 1933 г. (п. 25). Наркамасветы павінен быў забяспечыць перавод работы школ і культурна-асветных устаноў на новы правапіс (п. 26). На Наркамасветы і прэзідыум БАН ускладаўся абавязак арганізаваць «сістэматычную навуковую работу па далейшым развіцці і ўпарадкаванні беларускага правапісу, усёй граматыкі і тэрміналогіі, таксама арганізаваць новае выданне беларуска-рускіх слоўнікаў, вытраўляючы з беларускай мовы ўсялякія буржуазна-нацыяналістычныя плыні і скажэнні» (п. 27).

Пастанова СНК аб правапісе з’явілася адным з захадаў у тагачаснай ідэалагічна-палітычнай барацьбе. Аб такім характары дэкрэта сведчыць і непасрэдная перадгісторыя яго прыняцця. Уключанасць праблемы арфаграфічнага рэфармавання ў выкананне тагачасных ідэалагічна-палітычных задач, у здзяйсненне своеасаблівай сацыяльнай рэформы практычна не пакідала беларускім лінгвістам магчымасці праводзіць моўнае рэфармаванне на строгай навуковай аснове. Уласна, такой асновы не існавала: «навуковасць» правапісу звычайна пацвярджаецца не столькі яго навуковай абгрунтаванасцю, колькі фактам яго шырокай ужывальнасці рознымі слаямі насельніцтва. «Шкодніцкая» работа ў гаспадарчым і культурным будаўніцтве, неабходнасць вытраўляць з беларускай мовы буржуазна-нацыяналістычныя плыні і скажэнні, а таксама падпарадкаванне правапісу задачам выхавання працоўных мас у духу пралетарскага інтэрнацыяналізму ўспаміналіся ў прэамбуле і ў заключным пункце пастановы невыпадкова.

Пункты, якія сімвалізавалі разрыў з папярэднімі «нацыянал-дэмакратычнымі» ўстаноўкамі і/або практыкай, а таксама ўказвалі на класавы характар мовы, змяшчаліся не толькі ў агульных пунктах прэамбулы і заключнай часткі пастановы СНК. Яны прысутнічалі і ў самой «плоці» рэформы, у тэксце дэкрэта. Так, на разрыў з ранейшымі падыходамі, адлюстраванымі ў прадпісаннях лінгвістаў і/або (поўнасцю або часткова) у папярэдняй моўнай практыцы і агульна ахарактарызаванымі ў дэкрэце як «нацыянал-дэмакратычныя», указвалі наступныя «ўласна моўныя» пункты пастановы:

– 6-е правіла аб рэгуляванні правапісу суфіксальнага *с* у спалучэннях з каранёвым *д* (*гарадскі, грамадскі* замест *гарадзкі, грамадзкі*). У 1920-я гг. дадзеная арфаграма не прыцягвала значнай увагі беларускіх кадыфікатараў, яна не абмяркоўвалася на Акадэмічнай канферэнцыі 1926 г. У метадычных публікацыях 1927–1928 гг. яна згадвалася толькі аднойчы. У праекце правапісу 1930 г. была захавана арфаграма *дз*, аднак у заўвагах да праекта члены Правапіснай камісіі Інбелкульта Я. Лёсік, Якуб Колас і В. Ластоўскі

выказваліся за напісанне *дс*, а У. Чаржынскі – за *ц* (*гарацкі, люцкі*). На афіцыйным узроўні, г. зн. у якасці салідарнай думкі навуковай установы, прапанова аб рэфармаванні названай арфаграмы з'явілася толькі ў канцы чэрвеня 1933 г. у «Галоўных момантах спрашчэння беларускага правапісу»;

– 7-е правіла – правапіс суфіксальнага *с* у спалучэннях з каранёвымі *г, ж, з, х, ш* у геаграфічных назвах (*Волжскі, Каўказскі, чэшскі* замест *Волскі, Каўкаскі, чэскі*). Гэта арфаграма не абмяркоўвалася на Акадэмічнай канферэнцыі і не згадвалася ў метадычных публікацыях часопіса «Асвета». Думка аб неабходнасці прымяняць у дадзеным выпадку марфалагічны прынцып была, аднак, адлюстравана ў прыватных заўвагах да праекта 1930 г. Я. Лёсіка, Якуба Коласа і В. Ластоўскага. Тым не менш яшчэ ў асноўным тэксце праекта спрашчэння правапісу 1933 г. захоўваліся традыцыйныя напісанні тыпу *Волскі, чэскі, кіргіскі*. Лёс гэтага пункта быў вырашаны пасля 3 чэрвеня 1933 г. адной з падкамісій створанай бюро ЦК КП(б)Б «палітычнай камісіі па прагляду новых правіл правапісу»;

– 10-е правіла аб змякчэнні зычных перад *е* ў замежных словах (*методыка, педагог, эстафета* замест *мэтодыка, пэдагог, эстафэта*). Прапанова змякчаць зычныя ў запазычаннях перад [э] і адлюстроўваць гэта на пісьме ў 1920-я гг. з той ці іншай ступенню катэгарычнасці вылучалася некалькі разоў. Аднак гэта арфаграма не абмяркоўвалася на Акадэмічнай канферэнцыі і толькі аднойчы была ўпамянута ў метадычных публікацыях 1927–1928 гг. Ніхто з членаў Правапіснай камісіі Інбелкульта 1927–1929 гг. не прапаноўваў адпаведнай змены, і яшчэ ў «Праекце спрашчэння беларускага правапісу» сярэдзіны 1933 г. дадзенае правіла захоўвала ранейшы выгляд;

– 11-е правіла аб пераважна цвёрдай перадачы *л* (*бланк, план, праклaмацыя* замест *блянк, плян, праклямацыя*) і, наадварот, мяккай перадачы *з, с* (*сістэма, фізіка* замест *сыстэма, фізыка*) у замежных словах. І гэтыя арфаграмы ў 1920-я гг. не прыцягвалі вялікай увагі беларускіх кадыфікатараў, яны не дыскутаваліся на Акадэмічнай канферэнцыі і не згадваліся ў метадычных публікацыях у якасці «слабых» пунктаў беларускай арфаграфіі. Аднак крытыку адносна напісанняў тыпу *блянк, плян, праклямацыя* выказвалі Я. Карскі і І. Воўк-Левановіч. У артыкуле 1931 г. С. Вязіна ў канстатуючым плане згадвалася непрыхільнасць Я. Лёсіка да тых запазычаных праз рускую мову слоў, якія мелі *л* цвёрдае. Тым не менш яшчэ ў «Галоўных момантах спрашчэння» (чэрвень 1933 г.) напісанне тыпу *лампа* характарызавалася як «вялікадзяржаўніцкае». І ў «Праекце спрашчэння беларускага правапісу» 1933 г. прадугледжвалася напісанне *л* мяккага. Падобным чынам замацаванае ў 11-м пункце рэформы напісанне мяккіх *с* і *з* у запазычаннях у якасці альтэрнатывы традыцыйнаму напісанню з'явілася даволі позна;

– 12-ты пункт аб перадачы замежнага *th* праз *т* (*арыфметыка, арфаграфія* замест *арытмэтыка, артаграфія*);

– 14-е правіла аб передачы фіналяў *тр, др* (*метр, літр* замест ужывальных, прынамсі, рэкамендаваных раней *мэтар, літар*);

– 15-ты пункт аб форме назоўнікаў *пролетарый, барый, алюміній*. У тэксце пастановы СНК згадвалася практыка ранейшых гадоў: напісанні з фіналямі *-ы, -і* або напісанні ўвогуле без фіналяў. У адпаведнасці з «Праектам спрашчэння беларускага правапісу» сярэдзіны 1933 г. формы тыпу *пралетар* яшчэ дапускаліся як варыянтныя;

– 17-е правіла аб непадпарадкаванні правілу акання прымяняльна да правапісу *е* рускіх антрапонімаў і тапонімаў (*Чэрнышэўскі*) і нядзеянне цекання ў пазіцыі пачатку слова (*Терахаў*). Пра магчымасць такіх арфаграм у 1928 г. пісаў Л. Цвяткоў, на практыцы нярэдка прозвішчы рускіх дзеячаў правапісна сапраўды вылучаліся з астатніх, аднак у праекце 1930 г. рускія прозвішчы тыпу *Челкашов, Тихонов* прапаноўвалася пісаць як *Чалкашоў, Ціханаў*;

– 18-ты пункт дэкрэта, які радыкальна, да незразумелых межаў пашыраў ужыванне у родн. скл. адз. л. мужч. р. формаў з канчаткамі *-а, -я*. Такія формы павінны былі ўжывацца «пераважна»: «*завода, цэха, трактара, інстытута, сацыялізма, універсітэта, правапіса*, але: *жалю, болю, гаю, лесу, краю*». Ва ўсіх падрыхтаваных у 1920-я гг. дапаможніках выкарыстанне канчаткаў *-а, -я* абмяжоўвалася – напрыклад, назоўнікамі, якія абазначалі «жывыя» або «вобразныя» прадметы, а таксама назвы месяцаў, або назоўнікамі, якія абазначалі «жывыя» прадметы, «нежывыя» (але непадзельныя) прадметы, а таксама назвы частак цела, месяцаў, мер, грошай;

– 19-е правіла аб адмене формаў на *-ом, -ох* назоўнікаў м. і н. роду ў дав. і месн. скл. мн. л. (*кіраўнікам, аб кіраўніках* замест *кіраўнікім, аб кіраўнікох*). Дадзеныя формы без ніякіх ускладненняў функцыянавалі ў беларускай мове аж да рэформы 1933 г. У 1926 г. П. Бузук пісаў пра іх як пра «з’явы, якія зрабіліся цяпер характэрнымі рысамі беларускай літаратурнай мовы», у 1931 г. П. Глебка крытыкаваў М. Лужаніна за ўжыванне спалучэння *на нажах*. Украінскі мовазнавец Л. Булахоўскі ў адной са сваіх прац зазначаў, што канчатак *-ам* у беларускай мове мае дыялектны характар. Націскныя канчаткі *-ам, -ах* упершыню былі прапанаваны ў якасці варыянтных у «Галоўных момантах спрашчэння беларускага правапісу»;

– 20-е правіла аб уніфікацыі ўскосных склонаў лічэбнікаў *два, дзве, абодва, абедзве*. Падобная практыка ніколі не прапаноўвалася нікім з беларускіх мовазнаўцаў;

– 21-шы пункт аб непрымальнасці нарматыўных у сучаснай граматыцы формаў дзеясловаў першага спражэння цяп. часу другой асобы мн. л. з націскам на апошнім складзе тыпу *ідзяцé, ведзяцé*. Прапанова аб рэфармаванні гэтага правіла ўзнікла на самай апошняй стадыі. Яшчэ ў праекце спрашчэння правапісу 1933 г. формы тыпу *ідзяцé, ведзяцé* былі нарматыўнымі, пры гэтым таксама дапускаліся паралельныя формы тыпу *ідзяцё, ведзяцё*;

– 22-е правіла аб канчатках дзеясловаў загаднага ладу (*бярыце, нясіце* замест *бярэце, нясеце*). У 1930 г. формы тыпу *бярэце, нясеце* былі адзіна магчымымі, а ў праекце 1933 г. дапускаліся ў якасці варыянтных;

– 23-е правіла аб увядзенні ў беларускі правапіс (так!) дзеепрыметнікаў незал. ст. – «асабліва калі яны азначаюць сацыяльны сэнс, напрыклад: *пануючы клас*, а не *пануючая кляса* ці *кляса, якая пануе*». З невялікімі выключэннямі ў асяроддзі беларускіх лінгвістаў (прычым і ў XIX ст.) пераважала думка аб абмежаваным ужыванні такіх дзеепрыметнікаў у беларускай мове. На афіцыйным узроўні прапанова была ўпершыню вылучана ў чэрвені 1933 г. у «Галоўных момантах спрашчэння...».

Акрамя таго, на разрыў з практыкай 1920-х гг. паказвалі таксама 2, 4, 5, 9 (у частцы, датычнай заўвагі-выключэння адносна «інтэрнацыянальна-рэвалюцыйных» слоў) і 16 пункты пастановы.

У 1920-я гг. лічылася калі не патрэбным, то, прынамсі, пажаданым узгадняць свае дзеянні з заходнебеларускімі лінгвістамі. На Акадэмічнай канферэнцыі на гэта ўказваў старшыня аддзялення мовы і літаратуры Інбелкульта С. Некрашэвіч. Нягледзячы на тое што часам прапановы Я. Лёсіка былі радыкальнымі, ён, аднак, таксама дэкляраваў, што ўлічвае меркаванні заходнебеларускіх мовазнаўцаў, і лічыў, што яны падтрымалі б яго падыходы.

«Грамадская дамова» паміж савецкімі і заходнебеларускімі лінгвістамі адносна правапісу, якая існавала ў 1920-я гг. і часам спецыяльна агаворвалася, прыняццем дэкрэта СНК была парушана. Прынятыя ў БССР у 1933 г. правілы ў Заходняй Беларусі не былі падтрыманы. Пастанова ўрада была прынята ў тым ліку «для навучання нацдэмам» (лінгвістам 1920-х гг.), у парушэнне ўсталяванай практыкі.

Наступныя пункты дэкрэта мелі падкрэсліваць класавы характар мовы:

– заўвага да 9-га правіла аб аканні ў запазычаных словах: «Інтэрнацыянальныя рэвалюцыйныя словы не падпарадкоўваць агульнаму правілу аб аканні». Ідэя асаблівым спосабам пазначаць напісанне «інтэрнацыянальных рэвалюцыйных» слоў з’явілася ўпершыню ў тэксце дэкрэта, яшчэ ў «Праекце спрашчэння беларускага правапісу» 1933 г. падобныя словы ніякім спецыфічным чынам не выдзяляліся. Як заўважыў нямецкі славіст Р. Марці, падобнае вылучэнне нагадвае старыя яўрэйскія і хрысціянскія традыцыі, у рамках якіх *nomina sacra* (святыя назвы) пісаліся спецыяльным чынам: без вакалізацыі ў яўрэйскіх і пад цітлам у хрысціянскіх рукапісах. Класавы момант пры фармулёўцы гэтага правіла аказаўся настолькі істотным, што прыватная заўвага-выключэнне аб непадпарадкаванні рэвалюцыйных слоў (тагачасных *nomina sacra*) правілу акання аказалася на першым месцы, у той час як само правіла было прыведзена ўслед за гэтай заўвагай;

– 23-е правіла аб увядзенні ў беларускую мову дзеепрыметнікаў незал. ст., у якім уводзілася адрозненне дзеепрыметнікаў, якія азначалі «сацыяльны сэнс».

Разам з тым трэба канстатаваць, што падчас прыняцця рэформы ў беларускай мове былі прыняты некаторыя правілы, якія, не быўшы ўведзенымі ў практыку, неаднаразова прапаноўваліся лінгвістамі 1920-х гг. Да ліку такіх правіл трэба залічыць пункты 2, 4, 5, 9 (у частцы, датычнай правіла) пастановы.

Асаблівасцю беларускага моўнага рэфармавання 1933 г. была скіраваная супраць беларускіх лінгвістаў рыторыка, якая нязменна суправаджала дзеянні праваднікоў рэформы. З канца 1930 г. у друку шырока папулярызавалася думка аб тым, што шкодніцтва «нацыянал-дэмакратаў» з асаблівай сілай праявілася ў беларускім мовазнаўстве. У прынятай у пачатку сакавіка 1933 г. пастанове бюро ЦК і прэзідыума ЦКК КП(б)Б «Рашучы адпор антысавецкім вылазкам на ідэалагічным фронце» ўказвалася, што ў рабоце шэрагу інстытутаў Беларускай акадэміі навук (у тым ліку ў Інстытуце мовазнаўства) «былі дапушчаны буйнейшыя ідэалагічныя зрывы: працягванне контррэвалюцыйных трацкісцкіх, бундаўскіх, замаскаваных нацдэмаўскіх і праваапартуністычных установак і памылак». Пытанні мовазнаўства ў адпаведнасці з палітычнымі патрабаваннямі свайго часу трактаваліся ў калектыўным артыкуле «Умацаваць кіраўніцтва Наркамасветы...», у пастанове аб’яднанага пленума ЦК КП(б)Б і Мінскага гаркама КП(б)Б і да т. п. У 1933 г. дырэктар Інстытута мовазнаўства БАН быў неаднаразова падвергнуты публічнай крытыцы з боку сакратара ЦК КП(б)Б В. Жаброўскага, у ліпені 1933 г. П. Бузук быў зняты з гэтай пасады. Толькі паўтара месяца працаваў дырэктарам інстытута наступнік П. Бузука І. Дварчанін – 16 жніўня яго арыштавалі па абвінавачванні ў шпіянажы на карысць замежных разведак.

З пункту гледжання навуковых стандартаў тэкст пастановы СНК часам быў выкладзены нездавальняюча. Напрыклад, у правіле 18 у формах назоўнікаў родн. скл. прадпісвалася пісаць канчаткі *-а, -я* «пераважна», але гэта была завельмі агульная рэгламентацыя. Правіла 23 прадпісвала ўвесці дзеепрыметнікі незалежнага стану «ў беларускі правапіс», аднак адпаведнай была б фармулёўка «ў беларускую граматыку». (Зблытванне правапісу і граматыкі можна бачыць і ў апошнім пункце пастановы, у якім гаворка ў тым ліку ішла пра «правапіс, усю граматыку і тэрміналогію» – так, нібыта граматыка была складовай часткай правапісу.) Відавочна, невыразнай была заўвага ў правіле 23 «асабліва калі яны азначаюць сацыяльны сэнс». З аднаго боку, можна было думаць, што дзеепрыметнік фактычна ўводзіцца ва ўсіх выпадках; з другога боку, не заўсёды можна было адрозніць наяўнасць гэтага «сацыяльнага сэнсу» або яго адсутнасць. Няпэўнасць гэтага «правіла» адчувалася самімі аўтарамі тэксту пастановы: у гэтым пункце дадаткова ўдакладнялася,

што Наркамат асветы і Акадэмія навук павінны былі распрацаваць адпаведнае правіла ў новым правапісе. Заключныя пункты пастановы неабгрунтавана змяшчаліся ў раздзеле «Марфалогія». Увогуле, наяўнасць у тэксце пастановы дадзенага раздзела супярэчыць назве дэкрэта, у якой ужываецца слова «правапіс».

У перадавым артыкуле «У барацьбе за пралетарскі інтэрнацыяналізм», надрукаваным у газеце «Звязда» ў адным нумары з пастановай СНК, гаварылася пра тое, што «шкодніцтва беларускага контррэвалюцыйнага нацыянал-дэмакратызму закранула ў тым ліку і такі ўчастак, як мова, тэрміналогія і правапіс <...> Контррэвалюцыйныя беларускія нацдэмы, засеўшыя ў АН і ў органах НКА, пад шыльдай розных акадэмічных спрэчак актыўна праводзілі сваю контррэвалюцыйную дзейнасць». У перадавым артыкуле сцвярджалася, што ЦК КП(б)Б «з усёй бальшавіцкай непрымірымасцю ўскрыў цэлы рад фактаў контррэвалюцыйнай дзейнасці».

Ідэалагічны складнік пастановы СНК добра відаць і на прыкладзе падзей, якія адбыліся пасля яе прыняцця.

1 верасня 1933 г. з нагоды прынятага дэкрэта газеты «Звязда» і «Рабочий» надрукавалі інтэрв’ю з першым віцэ-прэзідэнтам БАН і адначасова членам ЦК КП(б)Б Т. Домбалем. Акрамя выказванняў, якія непасрэдна суадносяцца з тэкстам пастановы СНК (аб «нацдэмах», якія ўводзілі ў беларускую мову сярэдневяковыя словы, аб стварэнні штучнага бар’ера паміж беларускай і рускай мовамі, аб правядзенні рэформы з мэтай выключэння («выгнання») з правапісу нацыянал-дэмакратычных скажэнняў і інш.), у гутарцы Т. Домбаля прысутнічалі таксама меркаванні, абумоўленыя ягонай абазнанасцю ў гэтым пытанні як высокапастаўленага функцыянера акадэміі і чалавека, які яшчэ ў 1924 г. выказваўся пра рэфармаванне польскага правапісу. У Мінску ў 1932 г. былі здзейснены таксама спробы рэфармаваць польскі правапіс, але распрацаваныя спецыяльнай камісіяй прынцыпы не былі зацверджаны.

У сваёй гутарцы Т. Домбаль сцвердзіў, што нацыянал-дэмакраты стваралі новыя словы на прынцыпах пурызму, адрывалі беларускую мову ад «гаворак пралетарыяту і сялянства», не прапускалі ў беларускую мову саветызмы, займаліся «грубай паланізацыяй» беларускай мовы. Паводле віцэ-прэзідэнта Акадэміі навук, пры распрацоўцы пытанняў рэформы беларускага правапісу былі таксама ўлічаны і працэсы «скрыжавання» моў.

Публікацыя гутаркі выклікала незадаволенасць у ЦК КП(б)Б з прычыны таго, што ў ёй не згадвалася камісія бюро ЦК КП(б)Б на чале з М. Галадзедам, а Інстытут мовазнаўства ўпамінаўся ў станоўча-нейтральным кантэксце. Такое ўпамінанне лічылася непрымальным у святле агульнай ацэнкі работы інстытута ў 1933 г. Т. Домбаль, адказны кіраўнік БелТА Усталы і супрацоўнік газеты «Звязда» А. Джэлюк 2 верасня 1933 г. змушаны былі даваць спецыяльныя тлумачэнні на гэты конт. Т. Домбаль паведаміў, што

ў першапачатковым, падрыхтаваным Я. Мацюкевічам, накідзе інтэрв'ю было ўказанне на камісію бюро ЦК КП(б)Б з пералікам усіх яе членаў. Аднак пазней, кіруючыся меркаваннямі палітычнай мэтазгоднасці, ён вырашыў апусціць гэты фрагмент («не трэба адкрываць класавым ворагам магчымасць атакі супраць кіруючых таварышаў, а я ўпэўнены, што ў найбліжэйшыя дні польскі фашысцкі і беларускі нацыянал-фашысцкі друк пачнуць шалёную атаку, спрабуючы дыскрэдытаваць усе асновы новага беларускага правапісу»). Што да акадэміі, то, паводле віцэ-прэзідэнта, у інтэрв'ю было «неабходна і палітычна мэтазгодна» падкрэсліць яе рост, «ачышчанай нашай партыяй ад нацдэмаў, упамянуўшы аб яе развіцці пры новым кіраўніцтве на чале з т. Горыным <…> Гаворачы аб рабоце Інстытута мовы, я не змог у гэтым інтэрв'ю ўскрываць яго ўнутраныя недахопы, якія неаднаразова адзначаліся на прэзідыуме БелАН, у далейшым мы імкнемся ўмацаваць яго палітычна». На той выпадак, лічыў Т. Домбаль, калі б бюро ЦК КП(б)Б прызнала яго інтэрв'ю памылковым, гэта можна было б лёгка выправіць шляхам публікацыі іншых артыкулаў.

3 верасня пытанне аб інтэрв'ю Т. Домбаля разглядалася на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б. Пастанавілі, што Т. Домбаль «няправільна» даў інтэрв'ю без узгаднення з ЦК КП(б)Б. «Няправільнымі і недапушчальнымі» былі прызнаны таксама дзеянні рэдактараў газет «Звязда» і «Рабочий», якія, нягледзячы на вялікую палітычную важнасць пытання, надрукавалі інтэрв'ю Т. Домбаля без узгаднення з ЦК КП(б)Б. З прычыны таго, што ў інтэрв'ю, паводле пастановы бюро ЦК КП(б)Б, пытанне аб рабоце акадэміі, асабліва Інстытута мовазнаўства, «не было пастаўлена самакрытычна», не адзначаліся «тыя палітычныя прарывы, якія былі ў рабоце гэтага інстытута на працягу доўгага часу, чым зніжана палітычнае значэнне дэкрэта СНК па правапісу», старшыні СНК М. Галадзеду было даручана падрыхтаваць дадатковае, «палітычнае разгорнутае» інтэрв'ю па гэтым пытанні. Акрамя таго, М. Галадзеду, А. Чарвякову, В. Шаранговічу і В. Жаброўскаму даручалася правесці гутаркі з настаўнікамі і пісьменнікамі аб значэнні спрашчэння правапісу з наступнай публікацыяй адпаведных матэрыялаў. Наркаму асветы А. Чарнушэвічу і Т. Домбалю было даручана падаць у газеты артыкулы, у якіх мелі быць асветлены ход увядзення ў школах дэкрэта СНК і значэнне гэтай пастановы наогул.

9 верасня намеснік дырэктара Інстытута мовазнаўства Я. Мацюкевіч апублікаваў у газеце «За пралетарскую навуку» артыкул «Марксісцка-ленінскае мовазнаўства», у якім кваліфікаваў пастанову СНК як «важнейшы палітычны дакумент». Паводле аўтара артыкула, прыняцце дэкрэта СНК мела «велізарнейшае значэнне для далейшага развіцця і росквіту беларускай пралетарскай культуры і мовы». 14 верасня 1933 г. на агульным сходзе супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства была прынята рэзалюцыя, у якой асуджаліся «нацдэмаўскія скажэнні» П. Бузука.

У газеце «Звязда» надрукавалі перадавы артыкул з нагоды ўвядзення новага правапісу ў практыку. У публікацыі гаварылася пра «замазванне памылак і скажэнняў, якія мелі і маюць месца ў БАН, у прыватнасці ў Інстытуце мовазнаўства, дзе нацдэмаўскае ахвосце прабавала і прабуе пад рознымі прадлогамі працягваць свае ідэі». У артыкуле рашаючым фактарам новага «словатварэння» названы пралетарыят, выказана меркаванне, што галасы супраць рэформы, якія ўжо чуліся, былі невыпадковымі.

Пэўнай імітацыяй навуковай дзейнасці з'явілася спроба прэзідыума БАН удакладніць некаторыя правілы дэкрэта. На пасяджэнні 28 верасня 1933 г. прынялі наступныя рашэнні:

– адрэдагаваць пункт 17д пастановы такім чынам, каб пачатковае *т* у імёнах іншых моў і геаграфічных назвах змякчалася «перад мяккімі галоснымі зыходзячы з асаблівасцей беларускага вымаўлення» – у такіх выпадках санкцыянавалася напісанне *ц* (горад *Церахаў*);

– зацвердзіць утварэнне чатырох формаў дзеепрыметнікаў зканчаткам *-ый* тыпу *пануючый, разгарнуўшый, эксплуатуемый, вырашаный*.

П. Панкевічу і А. Александровічу было даручана паставіць гэтае пытанне перад СНК БССР.

13 кастрычніка 1933 г. у друку з'явіўся чарговы артыкул, у якім дыскрэдытавалася дзейнасць Інстытута мовазнаўства БАН. Аўтар публікацыі А. Джэлюк сцвярджаў, што «на фронце мовазнаўства Беларусі класавая барацьба набыла вострыя формы. Буржуазныя нацыяналісты, беларускія нацыянал-дэмакраты ўсімі сіламі імкнуліся да таго, каб прышчапіць беларускай лінгвістыцы кулацкія, буржуазна-нацыяналістычныя ўстаноўкі». Асаблівую ўвагу Джэлюк прысвяціў быламу дырэктару інстытута П. Бузуку, які «ў самы востры момант барацьбы з нацыянал-дэмакратамі фактычна пакрываў засеўшых у тагачасным Інбелкульце нацдэмаў, накшталт лёсікаў, некрашэвічаў, цвікевічаў, ластоўскіх і г. д. <...> Бузук там, дзе дазваляла абстаноўка, адкрыта выступаў супроць палітыкі партыі». На думку аўтара артыкула, Бузук рабіў усё ў імя таго, каб «апраўдаць ідэю самабытнасці і тым самым апаганіць правадзімую партыяй ленінскую нацпалітыку».

Крытыцы Джэлюка падлегла таксама выдадзеная ў 1931 г. «Анкета для збірання матэрыялаў па беларускай мове», падрыхтаваная П. Бузуком, Я. Мацюкевічам і П. Юргелевічам. Паводле Джэлюка, «у гэтым слоўніку, як і раней выпушчаных, працягваюцца нацдэмаўскія, разбітыя партыяй установачкі». Джэлюк сцвердзіў, што ў Інстытуце мовазнаўства «звілі сабе моцнае гняздо нацыяналістычныя антысавецкія элементы, працягваючыя сваю шкодную работу пад фальшыва-нацыянальным сцягам. І не дзіва, што ўся нацдэмаўская спадчына цяпер так пільна ахоўваецца "камуністамі", якія сядзяць у гэтым інстытуце. У картатэцы сабраных слоў захоўваюцца, напрыклад, выбраныя антысавецкія выказванні Лёсіка, Ластоўскага, Некрашэвіча і

іншых <…> Хто ж даў права людзям, сядзеўшым у Інстытуце мовазнаўства, так нахабна аберагаць гэту спадчыну? Як магло гэта здарыцца, каб ні прэзідыум БАН, ні партыйная ячэйка не заўважылі гэтага і не прынялі мер да ачысткі Інстытута мовазнаўства ад класава чужых элементаў і іх спадчыны».

Аўтар спасылаўся на жнівеньскае выступленне сакратара ЦК КП(б)Б В. Жаброўскага на нарадзе загадчыкаў раённых аддзелаў народнай асветы і выказваў шкадаванне з прычыны таго, што «вычарпальная ацэнка тав. Жаброўскага не была падхоплена парткалектывам БелАН і "камуністамі", працуючымі ў Інстытуце мовазнаўства. Камуністы – работнікі БелАН – замест энергічнай барацьбы з нацдэмаўшчынай, замест бязлітаснай крытыкі памылак паасобных партыйных і беспартыйных работнікаў сталі на шлях змазвання памылак».

Не абмінуў Джэлюк і «памылак і скажэнняў», якія «дапускалі і дапускаюць» у сваёй рабоце паплечнікі і суаўтары П. Бузука, работнікі Інстытута мовазнаўства. Так, паводле Джэлюка, факты паказвалі, што намеснік дырэктара інстытута, член партыі Мацюкевіч – «нацыянал-дэмакрат». Як сцвярджаў Джэлюк, Я. Мацюкевіч «ахоўваў» картатэку інстытута і стараўся «змазаць» віну іншых работнікаў. У выдадзенай з яго ўдзелам брашуры «пад выглядам вырашэння спрэчных пытанняў працягваліся нацыянал-дэмакратычныя ўстаноўкі», а ў іншай яго сумеснай з П. Бузуком і П. Бандарэнкам працы «К. Маркс аб мове» барацьба партыі з нацыянал-дэмакратызмам «амаль не ўпамінаецца».

22 лістапада на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б разглядаліся прапановы аб удакладненні дэкрэта, пры гэтым найбольшую ўвагу прыцягнула тая акалічнасць, што ў 9-м правіле пералічаны не ўсе «інтэрнацыянальныя рэвалюцыйныя» словы. Пастанавілі дадаць да пералічаных у публікацыі дэкрэта лексемы *комсамол* і *піонэр*, пашырыць дзеянне дадзенага правіла на ўсе вытворныя ад гэтай групы словы, а таксама пісаць праз *о* слова *профінтэрн*. Таксама былі зацверджаны прапанаваныя прэзідыумам Акадэміі навук папраўкі да падпункта «д» 17-га правіла і папраўкі да 23-га правіла. Наркамату асветы, агітацыйна-масаваму сектару ЦК, гаркамам і райкамам партыі было даручана разгарнуць сярод працоўных, «асабліва сярод настаўніцтва, шырокую палітычна-масавую работу па растлумачэнні палітычнай сутнасці рэформы беларускага правапісу», а СНК БССР – увесці дадаткі ў дэкрэт.

На пасяджэнні СНК БССР 7 снежня 1933 г. у пастанову ад 26 жніўня ўнесены прапанаваныя дапаўненні і папраўкі ў частцы «інтэрнацыянальных рэвалюцыйных» слоў, аднак прапанова адносна напісання пачатковага *ц* у небеларускіх імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах (тыпу *Церахаў, Церак, Цвер*) прынята не была. Таксама адхілілі прапанову аб кадыфікацыі ў беларускай мове формы дзеепрыметнікаў з канчаткам *-ый* у назоўным склоне.

Між тым сталі з’яўляцца адмоўныя водгукі на дэкрэт за межамі БССР. Не маючы яшчэ поўнага тэксту пастановы і зыходзячы толькі з карэспандэнцыі з Масквы, апублікаванай у газеце «Kurjer Warszawski», орган Таварыства беларускай асветы ў Вільні двухтыднёвік «Родны край» 7 кастрычніка надрукаваў адмоўны водгук з нагоды прынятай пастановы. Паводле газеты, дэкрэт СНК «з’явіўся як пярун сярод яснага неба, зусім нечаканы, без папярэджання ў прэсе, без апрацоўкі яго ў кампетэнтных беларускіх навуковых установах». Аўтар артыкула звярнуў увагу на тое, што напярэдадні прыняцця пастановы СНК не была праведзена навуковая канферэнцыя («Беларускую акадэмію навук не спыталіся перад выданнем дэкрэта»), і на тое, што беларускія ўлады нават і не хавалі палітычнага зместу гэтай рэформы. У артыкуле сцвярджалася, што прыняцце дэкрэта СНК знаменавала сабой прыход «новай эры» ў савецкім культурна-асветніцкім будаўніцтве, калі «разбуралася ўсё тое, што было пабудавана ў першае дзесяцігоддзе». Пастанова СНК характарызавалася ў артыкуле як падрыхтаваная «маскоўска-мінскімі палітыкамі».

Праз два тыдні «Родны край» надрукаваў яшчэ два артыкулы аб прынятай рэформе беларускай мовы, палітычныя ацэнкі ў абодвух матэрыялах былі яшчэ больш катэгарычнымі: «чырвоная Масква канчаткова зняла маску», «савецкая ўлада адмяніла беларускую граматыку», «беларускаму народу Сталін вынес смяротны прыгавор», «навязванне беларусам рускай граматыкі».

У канцы кастрычніка 1933 г. у Вільні адбыўся надзвычайны агульны сход Беларускага навуковага таварыства, на якім абмяркоўвалася прынятая ў БССР моўная рэформа. Удзельнікі сходу прыйшлі да высновы, што Беларуская акадэмія навук не прымала ў падрыхтоўцы дэкрэта «ніякага ўдзелу». У пастанове сходу сцвярджалася, што рэформа забараніла выкарыстоўваць існуючыя ў беларускім друку «найбольш характэрныя гукавыя асаблівасці беларускай мовы». Члены Беларускага навуковага таварыства сцвярджалі, што рэформа была праведзена «ў абыход адзіна кампетэнтных у гэтай справе беларускіх навуковых устаноў і ў рэзкай супярэчнасці з пазіцыяй, якую раней займалі і БАН у Менску, і Беларускае навуковае таварыства ў Вільні <…> а таксама з агульна вядомай пазіцыяй такіх выдатных беларускіх вучоных, як акад. Я. Карскі, акад. Б. Тарашкевіч і інш.». Сход пратэставаў супраць дэкрэта СНК, убачыўшы ў ім «акт чыста палітычны, які, пагарджаючы вымогамі навукі, зняважыўшы беларускую граматыку і здзейсніўшы гвалт над жывой беларускай мовай, імкнецца гэтым шляхам да зліцця беларускай літаратурнай мовы з рускай».

Выконваючы пастанову бюро ЦК КП(б)Б ад 3 верасня 1933 г., 8 снежня старшыня СНК М. Галадзед прыняў дэлегацыю педагогаў, пісьменнікаў і навуковых работнікаў, на якой выступіў з вялікай прамовай. М. Галадзед кваліфікаваў дэкрэт урада як «дакумант найвялікшай палітычнай важнасці», падкрэсліў, што пастанова «ўзбройвае масы на барацьбу за пралетарскі

інтэрнацыяналізм». Старшыня ўрада паставіў перад сабранымі прадстаўнікамі інтэлігенцыі задачу разгарнуць «самую шырокую прапаганду, раз’ясненне палітычнай сутнасці нашай рэформы <…> найшырэйшую прапаганду палітычных задач рэформы беларускага правапісу, штодзённую нястомную барацьбу за іх практычнае ажыццяўленне».

У другой дэкадзе снежня 1933 г. быў праведзены агульны сход пісьменнікаў г. Мінска, у якім таксама ўдзельнічалі навуковыя супрацоўнікі і «іншыя работнікі ідэалагічнага фронту». Сход быў скліканы як своеасаблівае контрпрапагандысцкае мерапрыемства ў адносінах да водгукаў на рэформу СНК заходняга друку. З уступным словам да прысутных звярнуўся адказны сакратар аргкамітэта Саюза савецкіх пісьменнікаў Беларусі Я. Бранштэйн, з дакладам выступіў вядомы «пралетарскі паэт» і адначасова тагачасны дырэктар Інстытута мовазнаўства БАН А. Александровіч. Я. Бранштэйн ахарактарызаваў пытанне мовы як пытанне класавай барацьбы і менавіта гэтай акалічнасцю растлумачыў «паднятае ў апошні час выццё нацыянал-фашыстаў у нас і за мяжой» з нагоды дэкрэта аб спрашчэнні беларускай арфаграфіі. А. Александровіч сказаў, што скліканая ў 1926 г. Акадэмічная канферэнцыя, па сутнасці, выконвала заказ фашыстаў, а арыштаваныя ў 1930–1933 гг. В. Ластоўскі, А. Сідарэнка і іншыя выконвалі «спецыяльны заказ міжнароднай буржуазіі па адрыву савецкай Беларусі ад Савецкага Саюза». Усе прамоўцы аднадушна падтрымалі праведзеную ўрадам моўную рэформу. У сваіх выступленнях пісьменнікі ў значнай ступені ўсяго толькі «ў мастацкай форме» паўтарылі тэзісы прамовы М. Галадзеда, якую яны пачулі напярэдадні. На аснове выступленняў пісьменнікаў пазней пад грыфам Інстытута мовазнаўства БАН быў выдадзены зборнік пад назвай «Пісьменнікі БССР аб рэформе правапісу беларускай мовы». Як заўважыў англійскі славіст П. Мэё, зборніку больш падышла б назва «Пісьменнікі БССР пра нацыянал-дэмакратызм», паколькі ў ім больш асвятлялася гэта тэма. На сходзе выступіў толькі адзін мовазнавец – П. Бузук. Яго прамова апублікавана не была ні ў рэпартажы са сходу, ні ў выдадзеным зборніку; у рэпартажы паведамлялася толькі, што ён «прызнаў крытыку сваіх памылак у друку і ў дакладзе т. Александровіча з поваду буржуазнай, контррэвалюцыйнай яго дзейнасці на мовазнаўчым фронце правільнай».

Пісьменнікі, сярод якіх былі ўсе галоўныя аўтары беларускай савецкай літаратуры, і іншыя дзеячы культуры публічна адобрылі новы правапіс. Якубу Коласу, які быў пляменнікам арыштаванага Я. Лёсіка па лініі маці, давялося гэта зрабіць некалькі разоў. Пасля гэтага кампанія па прапагандзе новай арфаграфіі пайшла на спад. Абітурыенты, якія паступалі ў ВНУ, абавязаны былі не толькі трывала валодаць новай арфаграфіяй беларускай мовы, але і разумець палітычную сутнасць праведзенай рэформы. У Заходняй Беларусі ў 1936 г. Я. Станкевіч выдаў брашуру, у якой, кіруючыся быццам бы навуковымі

меркаваннямі, паслядоўна забракаваў усе пункты дэкрэта СНК, аднак гэта крытыка не мела значэння для функцыянавання новай арфаграфіі ў БССР. Толькі асобныя заходнебеларускія выданні камуністычнай скіраванасці падтрымалі праведзеную рэформу.

Суаднесенасць некаторых пунктаў пастановы з папярэднімі прадпісаннямі і моўнай практыкай адназначна кваліфікаваць складана. Так, напрыклад, 3-ці пункт дэкрэта аб напісанні пратэтычнага *в* перад пачатковымі націскнымі галоснымі *а* і *у*, з аднаго боку, пацвярджаў існуючае (але не ў праекце 1930 г.) правіла, удакладняючы яго. З другога боку, гэты пункт абмяжоўваў ужыванне прыстаўных толькі пазіцыяй перад націскнымі галоснымі, чым у пэўнай меры супярэчыў практыцы. 8-е правіла ў нейкай ступені пацвярджала існуючыя прадпісанні абазначаць раздзельнае вымаўленне зычных з наступным *j* пры дапамозе апострафа і з дапамогай мяккага знака (у выпадку *л*), аднак яно скасоўвала ранейшую практыку абазначэння пры дапамозе мяккага знака раздзельнага вымаўлення з *j* зычнай *з* (*зьезд*), а таксама адмяняла арфаграму *лл* у формах тыпу *Ілліч, лле*. 13-е правіла ўвогуле адлюстроўвала тэндэнцыю на абмежаванне ўжывання *хв, х, п* замест *ф*, якая развілася ў пісьмовай практыцы канца 1920-х гг., яно абапіралася на правіла, сфармуляванае ў праекце 1930 г. Тым не менш яно ўсё ж не поўнасцю адлюстроўвала прадпісанні граматык 1920-х гг., якія дапускалі напісанні тыпу *хунт* або *хвабрыка*.

У інтэрпрэтацыі брытанскага славіста П. Мэё, у адносінах да шэрагу важных пунктаў (абмежаванне якання першым пераднаціскным складам, захаванне ненаціскных *е, э* ў запазычаннях, правілы правапісу ўласных імён і тапонімаў) у дэкрэт былі ўключаны змены, якія прапаноўваліся ў 1930 г., але гэтыя супадзенні былі «ў значнай ступені выпадковымі». Д. Дынглі сведчыць, што многія са зменаў 1933 г. папраўдзе рэкамендаваліся раней, але разам з тым прыводзіць цэлы шэраг «спрэчных» пунктаў; даследчык сцвярджае, што сапраўдныя матывы рэфармавання – імкненне наблізіць беларускую мову да рускай. Абодва гэтыя брытанскія аўтары аддаюць належнае палітычнаму ўздзеянню на моўнае рэфармаванне ў Беларусі.

У канцы 1920-х – пачатку 1930-х гг. не існавала «адзіна правільнага» або «строга навуковага» спосабу рэфармавання правапісу беларускай мовы, і рэкамендацыі Акадэмічнай канферэнцыі і прадпісанні правапіснага праекта 1930 г. не былі ідэнтычнымі. Не заўсёды можна сказаць, што падчас рэфармавання 1933 г. нейкія правілы абавязкова павінны былі быць прыняты, у той час як іншыя – не. Адзінае выключэнне складала хіба што лінгвістычна нематываванае правіла адносна правапісу ненаціскнога [о] у запазычаннях, заснаванае на суб’ектыўным крытэрыі размежавання адаптаваных і неадаптаваных слоў. Такое правіла, бадай, не магло пратрымацца вельмі доўга. Як паказала практыка 1926–1930 гг., удзельнікі працэсу ўдасканалення беларускага правапісу не заўсёды былі паслядоўнымі і часам адхілялі раней салідарна

падтрыманыя падыходы. Пры здзяйсненні моўнага рэфармавання часам маглі мець сілу выпадковыя фактары, якія фактычна немагчыма прадбачыць. Канкрэтнае рэфармаванне ў розныя адрэзкі гісторыі заўсёды спецыфічнае, яно не можа безумоўна «экстрапаліравацца» на іншыя гістарычныя адрэзкі часу. Параўнаем у гэтым плане, напрыклад, тую акалічнасць, што насуперак (у значнай ступені «выпакутаванай») пастанове Акадэмічнай канферэнцыі аб нязменным напісанні часціцы *не* і прыназоўніка *без* укладальнікі праекта 1930 г. тым не менш паспрабавалі «вярнуць час назад» і захацелі захаваць існуючую рэдакцыю гэтага правіла, якая прадугледжвала як напісанні *не, без*, так і *ня, бяз*. Гэтаксама звяртае ўвагу розніца ў падыходах да магчымасці скарачаць пачатковае *у*, якая выявілася на Акадэмічнай канферэнцыі, з аднаго боку, і падчас падрыхтоўкі праекта 1930 г., з другога боку. Калі ў 1926 г. прапанову Я. Лёсіка не скарачаць пачатковае *у* адхілілі, то ў 1930 г. падтрымалі. На Акадэмічнай канферэнцыі прапанова Я. Лёсіка не абазначаць асімілятыўнае змякчэнне свісцячых таксама многімі была адхілена, а ў працэсе падрыхтоўкі праекта 1930 г. яна атрымала падтрымку. Тым больш істотная розніца назіраецца паміж пастановамі Акадэмічнай канферэнцыі і праектам 1930 г. у графічных пытаннях.

Не зважаючы на палітычны кантэкст прыняцця рэформы, некаторыя сучасныя аўтары адстойвалі навуковую абгрунтаванасць рэформы 1933 г. нагогул або, прынамсі, асаблівую (навуковую) матываванасць многіх яе пунктаў. Так, напрыклад, лічылася, што прыняты на аснове рэфармавання 1933 г. беларускі правапіс уключаў «асноўныя прапановы па арфаграфіі, выказаныя на канферэнцыі 1926 г. і адлюстраваныя ў праектах 1930 і 1933 гг.». Сцвярджалася, што канчаткі *-ам, -ям, -ах, -ях* у назоўнікаў м. і н. роду ў дав. і месн. скл. мн. л., а таксама формы загаднага ладу дзеясловаў на *-іце, -ыце* былі ўключаны ў граматыку з прычыны таго, што ўведзеныя Б. Тарашкевічам формы на *-ом, -ём, -ох, -ёх, -еце, -эце* ўспрымаліся насельніцтвам савецкай часткі Беларусі як чужыя.

Існуе меркаванне, што ўстанаўленне рэформай 1933 г. напісання літары *і* пасля *с* і *з* у запазычаннях, а пасля іншых зычных – *е* «мела глыбокія навуковыя падставы», гэтаксама адабральна можа ацэньвацца ўвядзенне напісанняў тыпу *арыфметыка, міф, кафедра, арфаграфія*. У гэтых выпадках, аднак, можна канстатаваць не канкрэтна-гістарычныя ацэнкі, а асабістыя схільнасці даследчыкаў, вывады, зробленыя на аснове вынікаў рэфарматарскай дзейнасці. Прыпісванне «навуковага» характару прынятым у 1933 г. правілам адбылося і адбываецца не таму, што яны з'яўляюцца такімі папраўдзе (па-беларуску аднолькава «навукова» пісаць як *свет*, так і *сьвет*, як *арыфметыка*, так і *арытмэтыка*, як *сістэма*, так і *сыстэма* і г. д.), але таму, што пазней правілы 1933 г. зрабіла законнымі ўжыванне. Прыклад рэфармавання ў беларускай мове 1933 г. паказвае: у арфаграфічнай практыцы бывае, што законным і «на-

вуковым» з’яўляецца не тое, што ўстаноўлена ў дыскусіях паміж навукоўцамі, а тое, што па нейкіх прычынах (у тым ліку выключна «ненавуковых») сцвердзілася і рэальна ўжываецца.

Рэформа беларускай мовы 1933 г. укладаецца ў канцэптуальнае рэчышча некаторых агульнасаюзных пастулатаў палітыка-метадалагічнага характару, якія прадугледжвалі рэвалюцыю ў мове і, у прыватнасці, бязмежнае моўнае канструяванне і найхутчэйшую ўніфікацыю розных моў. Так, напрыклад, у 1930 г. М. Мар пісаў: «Тут не пра рэформу пісьма або граматыкі даводзіцца гаварыць, а пра змену нормаў мовы, пераводзе яе на новыя рэйкі сапраўды масавага маўлення. Тое, што трэба, гэта не форма, не рэформа ці новая дэкарацыя старога зместу, а свежы зруб з новай усесаюзнай, сусветнай функцыяй з новага моўнага матэрыялу». Увогуле, пытанне рэформы пісьма і граматыкі, на думку Мара, было «палітычным класавым». Стваральнік «новага вучэння аб мове» пісаў пра магчымасць і неабходнасць «ідэалагічнага па стадыях растлумачэння не толькі слоў, але і марфалогіі, больш за тое – фанетыкі, як генетычна сацыяльных з’яў». Ультрарэвалюцыйны падыход да моўнага рэфармавання канстатуем і ў працы вядомага эсперантыста Я. Спірыдовіча, які ў 1931 г. пісаў: «Задачы блізкай уніфікацыі ўсіх моў не павінны ні на хвіліну забывацца <…> Штосекундна памятаючы, што рэвалюцыйны пераход ад вусных дыялектаў і гаворак ёсць толькі пераходны этап да новай, яшчэ большай рэвалюцыі ў мове, трэба цяпер пры будаўніцтве нацыянальна-літаратурных моў праводзіць спрашчальныя і абагачальныя рэформы ў граматыках гэтых моў (менш правіл і выключэнняў, магчымае набліжэнне да ладу мыслення культурных нацый і г. д.)».

Рэформа беларускай мовы 1933 г. з’яўляецца прыкладам непасрэднага ўздзеяння на моўнае рэфармаванне ідэалагічных фактараў. Гэтыя фактары былі відавочнымі падчас прыняцця дэкрэта СНК, але пазней былі затушаваны.

Пытанні для самакантролю

1. У якім афіцыйным дакуменце была ўвасоблена рэформа беларускай мовы 1933 г.?

2. З якіх раздзелаў складаецца пастанова СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу»? Пра што ідзе гаворка ў прэамбуле да пастановы?

3. Якія раздзелы пастановы складаліся з найбольшай колькасці пунктаў? Што яны прадпісвалі?

4. Якія пункты ў пастанове сведчылі аб разрыве з папярэдняй моўнай практыкай, ці яны вынікалі з папярэдніх лінгвістычных дыскусій і падыходаў?

5. Якія пункты ў пастанове сведчылі аб імкненні паказаць класавы характар мовы? На падставе чаго можна гаварыць пра ідэалагічны складнік пастановы? З чаго відаць, што да тэксту пастановы прыклалі руку неспецыялісты ў лінгвістыцы?

6. Як у папулярным друку другой паловы 1933–1934 гг. асвятлялася дзейнасць Інстытута мовазнаўства БАН?

7. Як пастанова была ўспрынята ў Заходняй Беларусі? Што сцвярджалася наконт праведзенай у БССР моўнай рэформы ў рэзалюцыі Беларускага навуковага таварыства ў Вільні?

8. Што адбывалася на агульным сходзе пісьменнікаў г. Мінска ў снежні 1933 г.?

9. Чаму звычайна немагчыма праводзіць правапіснае рэфармаванне на строга навуковай аснове?

10. У якім грамадскім кантэксце была праведзена ў Беларусі моўная рэформа 1933 г.?

11. Чаму ёсць падставы не лічыць, што здзейсненая рэформа 1933 г. была толькі правапіснай?

Рэкамендаваная літаратура

Раздзел «Рэформа беларускай мовы 1933 г.» // Гісторыя беларускага мовазнаўства. 1918–1941 : хрэст. для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2008. Ч. 2. С. 151–187.

11. КАМПАНІЯ ЗА «КУЛЬТУРУ МОВЫ»

У першай палове 1920-х гг. галоўным клопатам беларускіх лінгвістаў было стварэнне перакладных слоўнікаў, распрацоўка тэрміналагічнай лексікі, удасканаленне правапіснай сістэмы беларускай мовы і далёка ў меншай ступені – падрыхтоўка рэкамендацый у галіне культуры мовы.

Такая іерархія задач была абумоўлена тагачасным грамадскім запытам на беларускую мову і яе станам. Радыкальна пашыраючы свае функцыі, нацыянальная мова беларускага народа вымагала інтэнсіўнай распрацоўкі найперш у тых галінах, якія забяспечвалі б яе паўнацэннае функцыянаванне ў якасці афіцыйнай мовы. Прымяняльна да публічнай сферы ў гэты час прынцыповым магло лічыцца пытанне, на якой (беларускай або рускай) мове выступае той або іншы чалавек; дасканаласць вуснага маўлення ў гэты час яшчэ не мела вялікага значэння. Так адбывалася не толькі таму, што ў гэты час у грамадскім абмеркаванні яшчэ не былі выпрацаваны пастулаты «культуры мовы». Так адбывалася і з той прычыны, што яшчэ не аформіліся сучасныя суадносіны паміж літаратурнай мовай і некаторымі яе разнавіднасцямі, а менавіта з побытавым маўленнем. У артыкуле, прысвечаным пісьменнасці вучняў, у канцы 1920-х гг. метадыст Б. Самцэвіч вельмі крытычна выказаўся наконт стану вуснага беларускага маўлення з пункту гледжання яго адпаведнасці беларускай літаратурнай мове: «Наша інтэлігенцыя ў сям'і і жыцці наогул беларускай мовай яшчэ не карыстаецца, а калі часам і ўжывае беларускія словы, дык далёка не ў літаратурнай форме; тое самае трэба сказаць і аб пераважнай частцы рабочых; аб мяшчанскіх колах трэба сказаць, што мова гэтай групы з'яўляецца кангламератам усіх моў, якія ёсць на данай тэрыторыі. У "настаўніцкіх" беларускімі сказамі толькі "перасыпаецца" гутарка на расейскай мове; у добрых выпадках можна чуць мяшаную расейска-беларускую гутарку. Зразумела, што такая ж мешаніна адчуваецца і ў гутарках вучняў».

Маўленне, арыентаванае на літаратурны канон, з'явілася ў Беларусі, бадай, акурат у 1920-я гг. Ва ўспамінах пісьменніка і лексікографа М. Лобана (1911–1984) знаходзім сведчанне, што ўпершыню ў жыцці ён пачуў беларускае літаратурнае маўленне (зразуметае як маўленне, арыентаванае на пэўныя ўзоры, а не цалкам натуральнае) ад настаўніцы беларускай літаратуры пасля 1922 г., быўшы вучнем Чапліцкай школы.

Прыватная задача спарадкавання выразных сродкаў мовы, засяроджванне на нюансах правільнасці, чысціні маўлення паводле сваёй важнасці і актуальнасці ў пачатку 1920-х гг. не маглі ісці ў параўнанне з намнога больш важнай агульнай задачай стварэння поліфункцыянальнай літаратурнай мовы. Зрэшты, на ўзроўні педагагічнай практыкі вымогі чысціні маўлення маглі ставіцца даволі востра і ў гэты час. Напрыклад, апісваючы настаўніцкія курсы ў Слуцку ў 1923 г., Я. Колас сярод іншага паведамляў жонцы, што «сярод слухачоў ёсць такія хлопцы, што не прапусцяць ніводнага небеларускага слова». У сувязі з тым, што выкладанне на беларускай мове яшчэ толькі разгортвалася, у гэты час яшчэ не быў дастаткова добра сфарміраваны слой галоўных «спажыўцоў» культуры мовы – выкладчыкаў, журналістаў, перакладчыкаў, супрацоўнікаў выдавецтваў і работнікаў культуры. Аднак спецыфічная сітуацыя была ў Заходняй Беларусі, дзе, прынамсі, два аўтары – В. Ластоўскі і Я. Станкевіч – ужо ў першай палове 1920-х гг. друкавалі культурамоўныя матэрыялы. Заўвагі аб неабходнасці культываваць пазбаўленую ад чужых уплываў мову, напрыклад, у В. Ластоўскага знаходзім яшчэ ў 1914 г. у артыкуле «Родная мова».

Строгія патрабаванні да стабільнага моўнага ўжывання ў гэты час яшчэ не выпрацаваліся і ў расійскай лінгвістыцы, навуковая дысцыпліна «культура маўлення» яшчэ знаходзілася ў стадыі афармлення; уласна самі тэрміны «культура мовы» і «культура маўлення» ў савецкай лінгвістыцы ў 1920-я гг. толькі пачыналі ўваходзіць ва ўжытак. Аднак часам лічыцца, што ў пачатку 1920-х гг. пытанне культуры мовы ўстала перад расійскай лінгвістыкай «ва ўсім аб'ёме», і ўсе лінгвісты разумелі неабходнасць тэарэтычнай работы над асновамі культуры маўлення і важнасць яе прымянення ў штодзённай практыцы. У 1920-я гг. праблемы культуры мовы разглядаліся ў якасці прыватнага выпадку праяўлення так званай «моўнай палітыкі», якая прадугледжвала як мэтанакіраванае ўмяшанне грамадства ў працэс моўнага развіцця, так і арганізаванае кіраўніцтва гэтым працэсам. У сітуацыі, калі ў свядомасці носьбітаў рускай мовы, паводле Л. Якубінскага, знікала «само паняцце аб "прыстойнасці" маўлення», галоўным для расійскіх мовазнаўцаў было выпрацаваць стаўленне да шматлікіх тагачасных новых з'яў і адхіленняў ад літаратурнай мовы.

Выпрацоўка адпаведных адносін судакраналася з задачамі «рацыяналізацыі» рускай мовы, якія прадугледжвалі здзяйсненне крокаў, скіраваных

на «спрашчэнне» і «ўдасканаленне» або «паляпшэнне» мовы. У артыкуле Г. Вінакура 1923 г. сцвярджалася, што рацыянальная арганізацыя мовы прадугледжвае «непасрэднае ўздзеянне на саму структуру мовы»; мову, паводле аўтара, трэба было «разбіраць і складваць нанова <...> замяняючы часткі, якія аказаліся нягоднымі». Такім чынам, існавала неабходнасць у выдаленні з рускай мовы непатрэбных элементаў. У працах прыхільнікаў «рацыяналізацыі» часам процістаўляліся «дзве мовы». Першая – гэта створаная пры капіталізме існуючая літаратурная, «дзіўная, штучная, кніжная», з вялікай колькасцю замежных слоў, з празмерна вялікай колькасцю граматычных формаў, якім да таго ж былі ўласцівы «хаатычнасць і блытанасць». А другая – гэта тая, якой мова павінна быць: рацыянальная, простая і даступная. На больш прыземленым і звязаным з практыкай узроўні гэта дактрына давала вынікам ініцыяванне распрацоўкі практычнай стылістыкі, арыентаванай на замацаванне дакладнага і дарэчнага словаўжывання.

У выказваннях расійскіх лінгвістаў гэтага часу засведчана пазіцыя навукоўцаў, аб’ектам даследавання якіх з’яўлялася ўжо сфарміраваная літаратурная мова. Прынцыпова іншай была сітуацыя ў Беларусі.

Для распрацоўкі ў Беларусі першай паловы 1920-х гг. пытанняў культуры мовы неспрыяльным фактарам быў этап, перажываны ў гэты час беларускім грамадствам, звязаны з наяўнасцю ў ім (пост)рэвалюцыйных настрояў. Арыентаваныя ўвогуле на культываванне стабільнага, у пэўным сэнсе «кансерватыўнага» моўнага ўжывання, прынцыпы культуры мовы ў гэты зменлівы час яшчэ не маглі сфарміравацца ў дачыненні да тагачаснай – насычанай дынамікай і рухам – беларускай літаратурнай мовы, якая знаходзілася на пераходзе з аднаго свайго стану ў іншы. Адпаведна ў гэты час дадзеныя прынцыпы яшчэ не маглі выступаць у якасці навуковай задачы.

Тым не менш выдавецкая практыка гэтага часу паказвае, што, прынамсі, у некаторых выпадках пытанні культуры маўлення былі актуальныя. Так, увагу выдаўцоў да нарматыўных характарыстык беларускай мовы можна прадэманстраваць на прыкладзе моўных зменаў, зробленых у выданні папулярнай кнігі «Страшны вораг (кніжка аб гарэлцы)» заходнебеларускага дзеяча С. Рак-Міхайлоўскага (выйшла ў Мінску ў 1924 г. у серыі «Сялянская бібліятэка» і адначасова, пад псеўданімам, у Вільні). У параўнанні з арыгінальнай заходнебеларускай версіяй у мінскім выданні фіксуюцца некаторыя змены, якія, можна думаць, сведчылі аб поглядах мінскага рэдактара на некаторыя канкрэтныя з’явы беларускай літаратурнай мовы. Так, форма *заставацца* віленскага выдання кнігі С. Рак-Міхайлоўскага ў мінскім выданні была выпраўлена на *аставацца*, *заказ* ‘прадпісанне’ *лекара – наказ лекара, падаражэць – падаражаць, спарыжавацца* ‘паралізавацца’ *– паралiжавацца, у вялікай патрэбе – у вялікай патрэбі, здабываць яшчэ горшую бяду – здабываць яшчэ горшае бяды, не прызвычаены да пякоты – не прывыклі да*

спякоты, заўсёды – заўсягды, з дванаццацьма таварышамі – з дванаццацю таварышамі, піццё ідзець у жалудак – піццё ідзець у страўнік, скурачка цянюсенькая – скурачка танюсенькая, баляць печані – баліць печань, твар абсыпаецца прышчамі – твар абсыпаецца скулкамі, у шпіталю – у бальніцы, дохтар – доктар, (ня)прыкметна – (не)прыметна, да вастрогу – да астрогу, колькі – сколькі, ачмучае розум – ачмуцяе розум, выганіць з хаты – выжане з хаты, гасцей трактуюць – гасцей частуюць, у сваім сяле ці месце – у свамі сяле ці ў горадзе; як мужчыны, так і жанчыны – як мужчыны, так і кабеты; маюць вясёлую разрыўку – маюць вясёлую развагу і інш. Незалежна ад таго, ці былі прыведзеныя праўкі характэрнымі для свайго часу, ці можна ўсе ці хоць бы іх частку разглядаць як адаптацыю заходнебеларускага ўжывання да ўсходнебеларускага, канстатуем тут сам факт рэфлексіі выдаўцоў над нарматыўнасцю беларускай мовы.

Па меры пашырэння функцый і сацыяльнай базы беларускай літаратурнай мовы, развіцця кнігадрукавання і часопіснай крытыкі ў другой палове 1920-х гг. сітуацыя стала змяняцца. У гэты час не толькі практыка моўнага рэдагавання літаратуры пачала станавіцца больш рэгулярнай, але і ў друку з’явілася даволі вялікая колькасць матэрыялаў, прысвечаных асэнсаванню ў беларускай мове тых або іншых слоў, выразаў ці канструкцый з пункту гледжання правільнасці, дакладнасці, выразнасці, чысціні маўлення. У часопісе «Узвышша» была заснавана спецыяльная рубрыка «Культура мовы».

Прынцыповай розніцай у распрацоўцы праблемы культуры беларускай мовы ад расійскай сітуацыі было тое, што ў Беларусі праблема культуры мовы спачатку адрасавалася даволі вузкаму колу спажыўцоў літаратурнай мовы: у рамках літаратурна-мастацкай практыкі ў тэзісах згуртавання «Узвышша» неабходнасць культуры мовы была прадстаўлена як «адна з абавязковых умоў для ўтварэння беларускай мастацкай літаратуры». Хоць у сваіх зыходных пасылках прадстаўнікі літаратурнага згуртавання часткова бралі за аснову погляды, абнародаваныя мовазнаўцам Я. Лёсікам у артыкуле «Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы», нягледзячы на тое што Я. Лёсік публікаваўся ў рамках рубрыкі, лінгвісты, аднак, не былі самымі актыўнымі ўдзельнікамі абмеркавання праблем культуры мовы на старонках часопіса. Некаторыя з мовазнаўцаў, напрыклад П. Бузук, паставіліся да такой ініцыятывы даволі скептычна. Таму ёсць пэўная логіка ў тым, што да гэтай пары дзейнасць беларускіх мовазнаўцаў у галіне культуры мовы і цесна звязанай з ёй стылістыкі перыяду 1920-х гг. недастаткова добра прадстаўлена ў розных падручніках. Так, у аглядна-гістарычных частках некаторых дапаможнікаў па культуры маўлення і стылістыцы ў якасці прац, якія маюць дачыненне да тэмы, называюцца толькі публіцыстычныя працы пісьменнікаў.

Дзейнасць лінгвістаў на старонках часопіса «Узвышша» нярэдка асвятлялася ў даволі крытычным плане. Асабліва нігілістычна ў дачыненні да тагачас-

най прадукцыі беларускіх лінгвістаў быў настроены паэт У. Дубоўка. Напрыклад, ён крытыкаваў «Расійска-беларускі слоўнік» 1928 г. за тое, што ў ім было «вельмі шмат царкоўшчыны, непісьменнасці», паэт бачыў у слоўніку выпадкі «выступленняў супраць здаровага розуму і ўстаноўленай у нас практыкі». Напярэдадні выбараў у БАН У. Дубоўка лічыў, што С. Некрашэвіч ні ў якім выпадку быў не варты годнасці акадэміка. У перапісцы паэт характарызаваў старшыню аддзялення мовы і літаратуры Інбелкульта пры дапамозе выразаў кшталту «барахольшчык», лічыў, што «такога непісьменнага чалавека цяжка знайсці». Што да публікацый на моўныя тэмы ў часопісе «Узвышша», то ўжо ў апублікаваным у 1927 г. рэдакцыйным артыкуле «Культура мовы», які запачаткаваў аднайменную рубрыку, у вельмі крытычным плане быў згаданы руска-беларускі слоўнік М. Байкова і М. Гарэцкага. Акрамя надрукаванай на старонках «Узвышша» крытычнай рэцэнзіі на «Расійска-беларускі слоўнік» 1928 г. К. З-нага, крытычны водгук У. Дубоўкі на гэты слоўнік рыхтаваўся таксама для другога нумара «Узвышэнскага праспекта».

Рэдакцыйны артыкул «Узвышша» пачынаўся з абмеркавання карпаратыўных задач авалодання культурай мовы ў пісьменніцкім асяроддзі. Згодна з артыкулам, вучыўшыся ў рускамоўных школах, многія тагачасныя аўтары засвоілі адпаведны лад мыслення і мелі цяжкасці ў выражэнні сваіх думак па-беларуску. Само па сабе недастатковае валоданне беларускай мовай ставіла перашкоду для многіх пісьменнікаў у авалоданні вяршынямі мастацкай творчасці. Далей ішла гаворка пра кепскае валоданне беларускай мовай дзяржаўнымі службоўцамі. Для таго каб найлепшым чынам абслугоўваць масы, лічылася патрэбным, каб дзяржаўныя ўстановы і арганізацыі «гаварылі моваю мас»; гэта быў, звярталася ўвага ў артыкуле, адзін з найважнейшых момантаў тагачаснай нацыянальнай палітыкі. Дакладна невядома, штó тут мелася на ўвазе: тое, што ў дзяржаўных установах і арганізацыях мае выкарыстоўвацца беларуская мова, ці тое, што беларуская афіцыйная мова не павінна адхіляцца ад народнай; хутчэй першае. Нарэшце выказвалася патрэба больш уважліва назіраць за спецыяльнымі тэрмінамі; сцвярджалася, што яны не заўсёды былі ўдалымі. Галоўнымі пытаннямі, якія павінны былі абмяркоўвацца на старонках часопіса, мелі быць лексічныя і фразеалагічныя (пад апошнімі, згодна з тагачаснай абыходкавай тэрміналогіяй, разумеліся сінтаксічныя).

На адрозненне ад расійскіх мовазнаўцаў, якія ў 1923–1925 гг. пісалі аб важнасці пастаноўкі пытання пра карысць філалагічнага выхавання (Л. Шчэрба), ставілі фундаментальныя задачы «стварэння тэхналагічнай навукі аб маўленні» і «рацыянальнай арганізацыі моўнага быту» (Л. Якубінскі), апелявалі ў тым ліку да «магутнай падтрымкі дзяржавы і партыі» (С. Бернштэйн), пісьменнікі згуртавання «Узвышша» ставілі больш вузкія задачы авалодвання моўнай кампанентай пісьменніцкага рамяства, агляду і

ацэнкі існуючых моўных сродкаў, лепшага засваення беларускай мовы дзяржаўнымі службоўцамі. Гэта розніца ў падыходах вынікала з таго, што беларусістыка і русістыка знаходзіліся ў гэты час на розных этапах развіцця, па-рознаму падтрымліваліся дзяржавай, што абумоўлівала вылучэнне розных прыярытэтаў і праблем развіцця і функцыянавання гэтых моў.

Спецыфічны адбітак на беларускую сітуацыю накладала тое, што лідарамі ў артыкуляванні праблем культуры маўлення выступалі пісьменнікі, якія, быўшы засяроджанымі на пытаннях значэння мовы для мастацкай творчасці, паспяховага авалодвання пісьменнікамі народнай мовай, пошуку нешаблоннага слоўнага выказвання, часам давалі неадэкватныя або спрэчныя агульныя ацэнкі сітуацыі і перабольшвалі значэнне мовы мастацкай літаратуры для фарміравання літаратурнай мовы ў цэлым. Напрыклад, А. Бабарэка сцвярджаў, што ў сітуацыі другой паловы 1920-х гг. усё яшчэ адчувалася падпарадкаванасць тагачаснай мастацкай літаратуры «стыхіі газетнай, перакладніцкай»; крытык лічыў, што беларуская літаратура павінна быць «фарматарам моўнай культуры наогул». У шэрагу выпадкаў лідары «Узвышша» давалі неадэкватныя ацэнкі моўных сродкаў, найперш тых, якія маглі ўяўляць сабой меншую каштоўнасць для мастацкага стылю. Так, напрыклад, Кузьма Чорны ў сваім славутым артыкуле 1928 г. «Небеларуская мова ў беларускай літаратуры» неабгрунтавана крытыкаваў ужыванне ў мастацкіх творах розных аўтараў слоў *абрыў, наступіць* (*вясна наступіла*), выразаў і сказаў: «*Ты занадта вялікае значэнне прыдаеш барацьбе з адзінкамі*», «*Мы пераможам, калі асабістае, прыватнае прынясём у ахвяру*», «*А мо' адабрэнне?*», «*пранікала ў душу*», «*Карпіцкі накіраваўся паглядзець, як размяшчаюцца аддзелы*», «*Густа пасеенымі, колеру ільнянога насення, плямкамі на твары*», «*Ды гэтаму ж Баханская закруціла галаву – мусіць хоча выйсці за яго замуж*», «*у белай кофтачцы*», «*Адсюль адкрываўся прыгожы малюнак*», «*Даклад датычыўся самавольных парубак лесу*».

У некаторых выпадках зусім зразумела, якія канкрэтныя хібы крытыкаваў К. Чорны. Заўвагу на адрас слова *адабрэнне* ён выказваў, напэўна, таму, што лічыў гэты аддзеяслоўны назоўнік не ўласцівым для народнай мовы. Лексема *кофтачка* здавалася яму непрымальнай таму, што мела «народныя» альтэрнатывы без *ф*, *кохтачка* ці *коптачка*. Бадай, недапушчальным ён лічыў і слова *пранікаць* – у 1920-я гг. у гэтым значэнні ў беларускай літаратурнай мове звычайна ўжывалася слова *прасякаць*. Часам К. Чорны тлумачыў, за што ён крытыкаваў тое ці іншае ўжыванне. Так, слова *абрыў* было адхілена ім з той прычыны, што ў народнай мове існуе выраз *парсюк лычам дрэва абрыў*; *вясна наступіла* – бо можна *наступіць* на нагу ці на жабу; *закруціла галаву* – бо дзеяслоў *закруціць*, паводле К. Чорнага, замацаваны сваім ужываннем за народным праклёнам *каб табе галаву на бок закруціла*. Сказ *Маркел вандруе ў працягу цэлае ночы* забракаваны таму, што «ў народных гушчах

гаворацъ *вандруе цэлую ноч*». Сімптаматычна, што ў апошнім выпадку не прыцягваўся да разгляду ўжывальны ў літаратурнай мове выраз *на працягу ночы*; адсылкі рабіліся адзіна да народнага спосабу выказвання. Сказы *Даклад датычыўся самавольных парубак лесу* і «*Ты занадта вялікае значэнне прыдаеш барацьбе з адзінкамі*» залічаны ў непрымальныя таму, што яны, паводле К. Чорнага, уяўлялі сабой паслоўны пераклад рус. *Доклад касался самовольных порубок* і «*Большое значение придаешь борьбе*». Першы пераклад уяўляўся К. Чорнаму «дзіка-непісьменным», а адносна другога ён заўважаў, што «ў беларускай мове гэтакага кірунку няма». У некаторых выпадках пра аб'ект крытыкі пісьменніка можна здагадвацца з большай або меншай ступенню верагоднасці. Напрыклад, сказ «*Адсюль адкрываўся прыгожы малюнак*» залічаны ў няправільныя, відаць, таму, што ў 1920-я гг. многа больш ужывальным у параўнанні з сучаснай практыкай было слова *адчыняцца*. Аднак сярод кадыфікатараў не было згоды ў справе выкарыстання слова *адчыняцца* ў пераносным значэнні; напрыклад, у працы Я. Лёсіка «Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы» выразы тыпу *курсы адчыніліся* крытыкаваліся.

У іншых выпадках аб'ект крытыкі К. Чорнага дакладна не пазначаны і, на першы погляд, не вельмі зразумелы. К. Чорны, падобна, не прымаў ужывання беларускай мовы ў казённа-літаратурным выглядзе, пакідаючы за ёй толькі чыста народны «характар сказаў», народную стылістыку. Так, бадай, у якасці «празмерна літаратурнага» К. Чорнаму не спадабаўся выраз *колеру ільнянога насення* (?). Сказ «*Мы пераможам, калі асабістае, прыватнае прынясём у ахвяру*» адхілены пісьменнікам таму, што ў ім зашмат казённага пафасу (але моўная правільнасць у ім не парушана). Сказ «*Карпіцкі накіраваўся паглядзець, як размяшчаюцца аддзелы*» быў падвергнуты крытыцы, відавочна, таксама за «недастаткова народны» спосаб выказвання.

Характэрнай рысай крытыкі К. Чорнага з'яўляецца вузкі погляд на беларускую мову як прызначаную адзіна для літаратурна-мастацкага выказвання, няўлік таго, што літаратурная мова не можа ва ўсім наследаваць народнай. У такой крытыцы можна бачыць канфлікт паміж выразна «народнай» («вясковай») стылістыкай тагачаснай беларускай літаратурнай мовы і патрэбамі засваення ёю лексічных і іншых сродкаў, якія выходзілі за рамкі вясковага моўнага выказвання.

Выразнай асаблівасцю многіх публікацый 1920-х гг. пра культуру мовы ў часопісе «Узвышша» і іншых выданнях была апора іх аўтараў на асабістае веданне беларускай мовы, уласнае моўнае чуццё. Вынікам гэтага была шырокая рэпрэзентацыя рознымі аўтарамі індывідуальнага разумення спосабаў вырашэння розных канкрэтных і агульных праблем; спасылкі на тэарэтычныя працы, гэтаксама як і выхады ў сваіх развагах па-за межы досведу беларускай лінгвістыкі сустракаліся даволі рэдка.

Зусім новыя і вельмі важкія падставы для выразнай пастаноўкі праблемы культуры мовы з’явіліся ў пачатку 1930-х гг., калі радыкальным чынам узмацніўся палітычна-ідэалагічны кантроль за беларускай лінгвістыкай.

У прынятай 16 мая 1930 г. рэзалюцыі бюро ЦК КП(б)Б «Вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве» сцвярджалася, што прадстаўнікі пэўнай палітычнай плыні – так званага «нацыянал-дэмакратызму» – рабілі спробы замацаваць свае пазіцыі ў галіне мовы і мовазнаўства. Нацыянал-дэмакратычная пазіцыя ў сферы мовазнаўства ідэнтыфікавалася ў «нянавісці да ўсяго расійскага, а таксама ў барацьбе супраць уключэння інтэрнацыяналізмаў у белмову», што «выяўляла класавую варожасць беларускага нацдэмакратызму <...> да расійскага рэвалюцыйнага пралетарыяту і да інтэрнацыянальнай пралетарскай рэвалюцыі наогул». На думку аўтараў рэзалюцыі, якія зыходзілі з «галоўнага тэзіса ленінізму» аб нацыянальнай культуры («у кожнай культуры – дзве культуры, у кожнай нацыі – дзве нацыі»), уласцівая нацыянал-дэмакратам барацьба супраць русізмаў і інтэрнацыяналізмаў была, па сутнасці, барацьбой супраць «саветызмаў».

У пастанове многа ўвагі было ўдзелена такой катэгорыі, як чысціня мовы; яна трактавалася як нядобранадзейная з’ява. «Такія факты, як замена слова *калектыў* словам *суполка, арцель* – словам *сябрына*, замена слова *эксплуатацыя* словам *вызыск* і г. д., сведчаць аб тым, што пад шыльдай барацьбы за чысціню мовы вядзецца барацьба супраць пралетарскай рэвалюцыі. Адначасова беларускія словы замяняюцца польскімі словамі, напрыклад, слова *земляробства* выкідваецца і замяняецца словам *рольніцтва*, у астатнім факце нельга не ўгледзець адбітку палітычнай арыентацыі на капіталістычны Захад – на белую пакуль Варшаву супраць чырвонай Масквы». Прызнавалася, што ў «нацыянал-дэмакратычнай» трактоўцы носьбітамі дасканалай і чыстай (абодва словы падаваліся ў двукоссі) беларускай мовы з’яўляліся «адсталыя слаі сялян», затое «роля пралетарыяту ва ўтварэнні літаратурнай мовы з’яўляецца пасіўнай». Паколькі тон у фарміраванні беларускай літаратурнай мовы ў 1920-я гг. вызначалі «нацыянал-дэмакраты», створаная імі з выкарыстаннем «заганных» установак беларуская літаратурная мова вымагала, на думку высокіх партыйных кіраўнікоў, неадкладнага выпраўлення. Арыентаваная на «адсталыя слаі сялянства», літаратурная мова аказалася непрымальнай у перыяд правядзення калектывізацыі, у час, калі сялянства як сацыяльны клас выклікала недавер з боку ўлад. У новай гістарычнай сітуацыі ставілася задача выпрацаваць такую літаратурную мову, якая абапіралася б не на сялянства, а на іншыя сацыяльныя групы. Такой групай з’яўляўся пралетарыят.

У тагачаснай савецкай лінгвістыцы распрацоўваліся ідэі, згодна з якімі сялянства і пралетарыят нібыта размаўлялі на дзвюх асобных «класавых» мовах, мова зводзілася да паняцця «класавы дыялект», а на змену сыходзячай з гістарычнай арэны «буржуазнай» граматыцы павінна была прыйсці граматыка

«пралетарская». Пад уплывам «новага вучэння» аб мове ідэю «класавасці» мовы прымала большая частка савецкіх лінгвістаў, яна неаднаразова ўзнаўлялася ў савецкай лінгвістыцы, часам у вельмі прамалінейнай форме. Паводле аднаго з вучняў Мара, В. Аптэкара, пераважнае месца ў літаратуры павінна была займаць мова рабочых, у той час як «інтэлігенцкія» асаблівасці мовы павінны былі выдаляцца. Згодна з думкай амерыканскага даследчыка М. Горхама, напрыклад, кампанія за моўнае ачышчэнне, якая разгарнулася з 1934 г. у рускай літаратуры, мела сваёй непасрэднай мэтай зменшыць удзел у літаратурнай мове «голасу сялянства», які нярэдка аказваўся «разбуральным» у дачыненні да новай улады. Сялянскі кампанент фарміравання літаратурнай мовы, згодна са спецыфікай яе фарміравання і ў адпаведнасці з бягучай палітычнай кан'юнктурай, у беларускім кантэксце падаваўся як ідэалагічна асабліва непрымальны. Ідэі аб тым, што заснаваная на «класава непрымальнай» граматыцы літаратурная мова павінна быць заменена мовай, заснаванай на граматыцы пралетарыяту, сталі ўкараняцца і ў беларускую лінгвістыку.

Новыя падыходы да фарміравання літаратурнай мовы, якія прадугледжвалі разуменне культуры мовы ў яе спецыфічным, ідэалагічна нагружаным, сэнсе, неўзабаве знайшлі адлюстраванне на старонках беларускага друку. Так, тэарэтычны артыкул, у якім многа ўвагі аддавалася класаваму характару мовы, ролі пралетарыяту ў фарміраванні літаратурнай мовы і тэорыі моўнай самабытнасці, апублікаваў дырэктар Інстытута філасофіі БАН С. Вальфсон. На яго думку, перамога «нацыянал-дэмакратычнага» падыходу, згодна з якім пралетарыят не мог бы ўплываць на беларускую мову, азначала б, што беларуская мова аказалася б менш саветызаванай у параўнанні, напрыклад, з рускай ці грузінскай. Такім чынам, «тая "пераніцоўка", якую зрабіў Кастрычнік у адносінах рускае мовы, прайшла б міма мовы беларускае». Паводле С. Вальфсона, такі падыход непасрэдна падводзіў бы мовазнаўцаў да «аднаго з асноўных сімвалаў нацыянал-дэмакратычнай "веры"», да скампраметаванай у галіне гісторыі, літаратуры, крытыкі, эканомікі, мастацтва так званай «тэорыі самабытнасці». Моўную самабытнасць С. Вальфсон назваў «адной з тых траншэй, у якіх умацоўваецца варожая пралетарыяту навуковая ідэалогія. Па гэтай траншэі і трэба адкрыць агонь марксісцкай крытыкі». Кіруючыся тэарэтычнымі палажэннямі М. Мара і яго паслядоўнікаў, С. Вальфсон адстойваў тэзіс аб існаванні ўнутры беларускай мовы дзвюх розных «класавых» моў: «Як быццам бы на *аднэй* (выдзелена аўтарам. – *С. З.*) беларускай мове пісаліся ў 1918 г. пракламацыі рэвалюцыйных партызан і слаліся вернападданыя тэлеграмы кайзеру <...> Як быццам бы адна беларуская мова ў рэкрутуемых у армію калгаснікаў беларускіх беднякоў і батракоў і ў вясковай верхавінкі, якая раскулачваецца <...> Як быццам бы на аднэй беларускай мове тварылі Дунін-Марцінкевіч і Міхась Чарот. Як быццам адная і тая ж мова мінскай камуністычнай «Звязды» і віленскай ксяндзоўскай «Крыніцы»

<...> Не, тут дзве мовы, і не толькі па зместу, але і па эмацыянальна-класавай афарбоўцы мовы, па яе агульнаму тонусу, па яе стылістыцы, па характару фразеалагічных сродкаў, па складу слоўніка, па фанетычных і марфалагічных асаблівасцях».

Паколькі ў 1920-я гг. беларускія мовазнаўцы імкнуліся ўмацаваць адметны характар беларускай літаратурнай мовы зыходзячы з шырокай апоры на народныя (вясковыя) моўныя сродкі, прымяняльна да яе такі падыход абазначаў поўную змену арыенціраў у моўным будаўніцтве. Вылучэнне ў межах адной мовы дзвюх асобных «класавых» моў адкрывала шырокія магчымасці для кваліфікацыі адных моўных сродкаў, як быццам уласцівых аднаму грамадскаму класу, а іншых – як адпачатку ўласцівых другому грамадскаму класу.

З 1930 г. у многіх працах пачало шырока практыкавацца прывядзенне цэлых спісаў забароненых «шкодніцкіх», «класава варожых» слоў. Напрыклад, да ліку непрымальных паводле класавай прыкметы ў беларускай мове слоў Я. Мацюкевіч залічыў словы *абшарнік, асадніцтва, асэсар, блюзнерства, выправа, гелда, забяспека, залога, краёвая армія, лёсы, паспаліты, рольніцтва, самаўрад, сойм, суполка, упраўнік* і інш.

Найбольш неспрыяльны лёс мог чакаць тыя словы, якія, згодна з апублікаванымі ў канцы 1930 г. матэрыяламі, былі кваліфікаваны як «шкодніцкія» самімі арыштаванымі на той час «нацдэмамі». Так, аб шкодніцкім характары дзейнасці беларускіх мовазнаўцаў 1920-х гг., які нібыта прадугледжваў арыентацыю «на мову кулака, а не на мову беларускага бядняцка-серадняцкага сялянства і беларускіх рабочых», гаварыў у адной са сваіх прамоў у канцы 1930 г. старшыня СНК БССР М. Галадзед. Пры гэтым ён спасылаўся на матэрыялы допыту арыштаванага Я. Лёсіка, які нібыта сам прызнаў уласныя заганныя ўстаноўкі, называючы пры гэтым канкрэтныя лексемы *вызыск* (ужыванага замест класава прымальнага слова *эксплуатацыя*), *струна* (замест *хорда*), *вогнішча* (замест *фокус*), *страмапіс* (замест *парнаграфія*), *процівакутная* (замест *перпендыкуляр*). Варта падкрэсліць грамадскі характар публікацый Я. Мацюкевіча і М. Галадзеда: яны былі змешчаны ў папулярным друку ў адным нумары газеты поруч з шэрагам іншых матэрыялаў, надрукаваных з мэтай кампраметацыі «нацдэмаў». Прапагандысцкі характар публікацыі М. Галадзеда відаць і з таго, што да ліку «кулацкіх» у ёй залічаны такія кніжна-навуковыя лексемы, якія амаль не ўжываліся ў сялянскім асяроддзі (параўн., напрыклад: *струна* або *хорда*, *вогнішча* або *фокус, страмопіс* або *парнаграфія*).

На больш шырокі тэарэтычны і практычны лад новыя падыходы да фарміравання беларускай літаратурнай мовы былі пастаўлены ў раздзеле «Мовазнаўства» калектыўнай працы «"Навука" на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі», падрыхтаванай супрацоўнікамі ўзначальванай С. Вальфсо-

нам кафедры марксізму-ленінізму БАН. Яе аўтары палічылі, што лінгвістыка з’яўляецца «адным з найбольш паражоных контррэвалюцыйным нацдэмакратызмам участкаў ідэалагічнага фронту БССР». У гэтай працы была абгрунтавана місія пралетарыяту як стваральніка новай мовы ў зацятай барацьбе з кансерватыўным класам: «Клас – прэтэндэнт на грамадскую гегемонію, малады рэвалюцыйны клас стварае сваю мову, афарбоўвае яе ў пэўныя класава-эмацыянальныя тоны, надае сваёй мове наўмысля абвостраныя формы, што колюць, рэжуць, б’юць. Ён насычае яе неалагізмамі, народжанымі патрэбнасцю палітычнага дня. Ён наўмысля часам грубаватай бравурнасцю адкідае філалагічныя каноны, устаноўленыя тымі класамі, з якімі ён уступае ў гістарычную сутычку, руйнуе моўную традыцыю ўсталяваных эпох. Клас жа рэакцыянер, клас, які сыходзіць з гістарычнай арэны, імкнецца максімальна процідзейнічаць гэтай варожай яму стыхіі. Ён імкнецца закансерваваць архаізмы мовы, ён абураецца “блюзнерскімі замахамі некультурнага, неадукаванага натоўпу” на свяшчэнныя прынцыпы моўнай традыцыі. Ён выкрывае “процінатуральнасць” і “ненавуковасць” новых моўных утварэнняў, якія выходзяць ад класа-рэвалюцыянера <...> і выкідае над сваімі філалагічнымі цытадэлямі баявы сцяг пурызму – свяшчэннай непарушнай, непахіснай, закансерваванай чыстаты мовы гістарычна вырачаных класаў».

Такім чынам, у працы «Мовазнаўства» была сфармулявана неабходнасць ствараць новую літаратурную мову пры дапамозе «наўмысля абвостраных», «народжаных патрэбнасцю палітычнага дня» формаў. Лінгвістычная спадчына папярэдняга дзесяцігоддзя была ахарактарызавана ў працы «Мовазнаўства» выключна тэндэнцыйна, ёй, паводле аўтараў кнігі, былі ўласцівы наступныя прынцыпы:

1) увядзенне ў сучасную беларускую мову архаізмаў усялякага роду, пераважна запазычаных з рэлігійных помнікаў і гістарычных дакументаў Сярэднявечча;

2) утварэнне новых слоў на прынцыпах пурызму – захавання «самабытнай» чыстаты беларускай мовы і выгнання з яе элементаў інтэрнацыяналізму;

3) ахова беларускай мовы ад пранікання ў яе саветызмаў і процідзеянне ўплыву на яе развіццё пралетарыяту;

4) барацьба з рускімі элементамі ў беларускай мове і максімальная яе паланізацыя.

У працы багата прыводзіўся фактычны матэрыял, які, на думку яе аўтараў, ілюстраваў акрэсленыя падыходы.

З увагі на тое, што мова ў значнай меры русіфікаванага пралетарыяту не лічылася беларускімі мовазнаўцамі 1920-х гг. за вартую крыніцу абагачэння літаратурнай мовы, можна было чакаць, што будучае фарміраванне літаратурных нормаў будзе моцна адрозніваецца ад практыкі папярэдняга дзесяцігоддзя. Між тым прыведзеныя вышэй пракламаваныя ідэалагічна-палітычныя падыходы

не адразу сталі выразным кіраўніцтвам да дзеяння для ўсіх людзей, якія маглі ўплываць на нармалізацыю літаратурнай мовы. Моўнае ўжыванне стала змяняцца, аднак гэтымі зменамі былі незадаволены некаторыя пісьменнікі. Тым часам дэзарыентаваны навязаным яму класавым падыходам да мовы Інстытут мовазнаўства свядома затрымліваў публікацыю некаторых сваіх важных падрыхтаваных да друку прац і ўхіляўся ад непасрэдных адказаў на бягучыя пытанні, якія паўставалі ў штодзённай практыцы. Так, з апублікаванай у красавіку 1932 г. нататкі «Пра мову ДВБ» можна даведацца, што «Інстытут мовазнаўства БАН у выданні слоўніка ідзе самымі маруднымі тэмпамі», што «звароты стыльрэдакцыі (Беларускага дзяржаўнага выдавецтва. – *С. З.*) у БАН па пытаннях тэрмінаў і некаторых слоў засталіся без адказу», што «кафедра хіміі адмовілася даць дакладную ўстаноўку для ўжывання тых ці іншых тэрмінаў» і г. д. Калі ж трохі пазней у газеце «Літаратура і мастацтва» і ў часопісе «Кніга – масам» быў надрукаваны артыкул С. Астрэйкі «Нядбайліцы і бракаробы на моўным фронце», то ў ім перадусім вялася эмацыянальная гаворка пра непісьменнасць, уласцівую кніжнай прадукцыі ДВБ і Дзяржаўнага навукова-тэхнічнага выдавецтва Беларусі, але заклікі да класавага падыходу былі зроблены толькі ў агульным плане. С. Астрэйку больш за ўсё турбавалі русізмы, пашыраныя ў тагачаснай выдавецкай практыцы. У прыватнасці, ён крытыкаваў ужыванне формаў тыпу *маючыяся, набалеўшыя, карасін, рашымасць, адрыцанні, паследства, ушчэрб, абман, старонікі, страданні* (замест іх ён лічыў патрэбнымі ўжываць формы *набалелыя, газа, рашучасць, адмаўленне, вынік, урон, ашуканства, прыхільнікі, пакуты*; зваротную форму дзеепрыметніка ён лічыў неабходным перадаваць даданым сказам). Аўтар паведаміў, што ў навукова-тэхнічным выдавецтве знайшоў ужытак падыход, паводле якога словы *газа, попел, шруба, варштат, выстарчальны* былі залічаны ў лік «правінцыялізмаў» і забаронены да ўжывання. Між тым, паводле С. Астрэйкі, раней партыйны і савецкі перыядычны друк «праз увесь час» ужываў гэтыя словы, і дагэтуль «ніхто яшчэ ніколі не скардзіўся, што яны незразумелыя». Аўтар паінфармаваў таксама, што ў гэтым жа выдавецтве меліся выдаваць загады пра забароненыя словы. На прыкладзе разгляду мовы кнігі М. Баравога і М. Іваноўскага «Шукальнікі ўтылю» (Мінск, 1932) аўтар палічыў магчымым сцвердзіць, што ў дадзеным выпадку мела месца «знеасабленне беларускае мовы, ператварэнне яе ў гаворку», «выразнае свядомае абмінанне ўласцівасцяў беларускае мовы».

Ілюстрацыяй умацавання новага падыходу стала ідэалагічная кампанія, якая разгарнулася ў беларускім друку пасля публікацыі ў пісьменніцкім часопісе «Заклік» артыкула Пятра Глебкі «Праца над словам». У гэтай публікацыі гаворка ішла пра літаратурную вучобу маладых аўтараў.

У сваім артыкуле П. Глебка падкрэсліў патрэбу для літаратараў мець добры густ да слова, умець адчуваць яго эмацыянальную афарбоўку. Спецыяльны фрагмент пісьменнік прысвяціў такой катэгорыі, як чысціня мовы.

У прыватнасці, ён сцвердзіў, што кожная мова мае свае асаблівасці, «сваю форму, свае законы змен і развіцця. І таму, калі слова пападае з якое-небудзь мовы ў другую, яно перафармоўваецца там паводле законаў апошняе. Такі працэс зусім нармальны. Але часта бывае, што ў мову пераносяцца словы з іншае без жаднай патрэбы і змен і тым самым толькі загрувашчваюць мову лішнім матар'ялам, парушаюць яе чыстату і стройнасць. Каб унікнуць гэтага, пісьменнік павінен аберагацца ад ужывання чужаземных слоў, русізмаў, паланізмаў і г. д., калі яны не прышчапіліся ў нашай мове і калі ў нас ёсць адпаведныя словы для выражэння тых жа паняццяў». У артыкуле П. Глебка таксама назваў шэраг крыніц, да якіх павінны звяртацца маладыя аўтары, жадаючы добра засвоіць мову. Да ліку такіх крыніц былі залічаны: 1) «слоўны матэрыял, якім карыстаецца навакольная грамадскасць»; 2) літаратурная мова; 3) вусная народная творчасць; 4) слоўнікі беларускай мовы; 5) наватворы.

Публікацыя П. Глебкі выклікала выбух арганізаванага абурэння. У газетах «Чырвоная змена», «Звязда», «Рабочий» былі надрукаваны артыкулы, у якіх публікацыя П. Глебкі разглядалася як памылковая.

Так, аўтары газеты «Чырвоная змена» С. Вязін і У. Дуброўскі кваліфікавалі меркаванні П. Глебкі аб існаванні ў слова эмацыянальнай афарбоўкі як ідэалістычныя. Яны абвінавацілі пісьменніка ў тым, што ў сваім артыкуле ён нічога не сказаў аб класавасці мовы і аб «класавых наватворах» тыпу *саветы, камуністы, ударнік, бядняк, інтэрнацыяналізм*, а прывёў толькі наватворы тыпу *безумоўна, адлюстраванне, носьбіт*. Аўтары «Чырвонай змены» выказалі прэтэнзію ў тым, што П. Глебка не арыентаваў маладых аўтараў на засваенне новых слоў *сацспаборніцтва, ударніцтва, прамфінплан*, але замест гэтага адсылаў маладых літаратараў да розных старых («архіўных») або скампраметаваных слоўнікаў. Закіды ў тым, што ў слоўнікі 1920-х гг. наўмысна не ўключаліся лексемы, якія адлюстроўвалі новую рэчаіснасць, былі вельмі пашыранымі пунктамі крытыкі лексікаграфічнай літаратуры гэтага часу. З пачатку 1930-х гг. сітуацыя стала змяняцца, і такога тыпу лексіка фіксавалася ў слоўніках асабліва старанна. Гэта была не толькі беларуская практыка. У здзейсненае ў 1934 г. перавыданне нямецкага арфаграфічнага слоўніка К. Дудэна былі ўключаны шматлікія нацыянал-сацыялістычныя тэрміны, у сувязі з чым гэта выданне атрымала назву «Nazi-Duden» – нацысцкі слоўнік Дудэна. З прычыны таго, што П. Глебка выступіў за захаванне чысціні мовы, ён, на думку С. Вязіна і У. Дуброўскага, станавіўся «кулацкім архангелам з пяром у руках на ахове беларускай літаратурнай мовы».

А. Кучар у артыкуле «Выкрыць памылкі, павысіць пільнасць» сцвердзіў, што ў артыкуле П. Глебкі ёсць «грубейшыя палітычныя памылкі». Такой памылкай з'яўлялася парада захоўваць чысціню мовы. На думку А. Кучара, П. Глебка спрыяў «уваскрашэнню тэорыі "самабытнасці" і свяшчэннасці народнае творчасці». У цэлым у артыкуле Глебкі недаацэнена значэнне мовы як «магутнага сродку ў к л а с а в ы м (выдзелена аўтарам. – *С. З.*) змаганні».

Трафарэтныя абвінавачванні на адрас П. Глебкі ў значнай ступені знаходзім і ў артыкуле, апублікаваным у газеце «Звязда». Іх аўтар, нейкі Вішневіч, убачыў у публікацыі П. Глебкі «нацыянал-дэмакратычныя кулацкія ўстаноўкі», крытыкаваў пісьменніка за адсутнасць гаворкі аб класавасці мовы. Арыгінальным у артыкуле Вішневіча з’яўляецца хіба папаўненне пералічаных П. Глебкам крыніц абагачэння лексікі мовай партыйна-савецкага друку і партыйных дакументаў. Ужываючы словы *загрувашчваць, кагадзе, выйсце, жадны*, П. Глебка, на думку Вішневіча, «робіць стаўку на “самабытнасць” беларускай мовы». Між тым, паводле аўтара газеты «Звязда», «у класавай мове, мове класавага грамадства жывуць і змагаюцца між сабой некалькі слоў для азначэння аднаго і таго ж паняцця. І звычайна бывае, што так званае “чыстае”, г. зн. старое, слова з’яўляецца адпаведнікам кансерватыўнага класа, а “чужое”, г. зн. новае – рэвалюцыйнае. Возьмем такі прыклад: для назвы калгаса кулак ужывае такое “чыстае” беларускае слова, як *абязмежка*, для азначэння саветаў нацдэмы ўжывалі “чыстае” слова *рада* і г. д. Такім чынам, Глебка робіць тую ж буржуазную ўстаноўку, выпустошваючы класавы змест слова, а фактычна падобна да нацдэмаў хоча адгарадзіць мову ад уплыву “русізмаў”, слоў новага быту і пераможнага сацыялістычнага будаўніцтва».

У артыкуле «Урокі яшчэ не засвоены» Р. Ляпіч пісаў: «Глебка стаіць не за культуру беларускай мовы, а за яе “самабытную” чыстату ў яўна нацыяналістычнай трактоўцы. Замест таго каб паказаць класавасць любой мовы, Глебка вядзе гутарку пра “густ на слова”, пра яго “каларыт”, “эмацыянальную афарбоўку”».

Ідэалагічная прапрацоўка П. Глебкі ў сувязі з артыкулам «Праца над словам» была даволі паспяховай, і ў спецыяльным лісце ў рэдакцыю пісьменнік пакаяўся ў тым, што ў яго артыкуле быў рэалізаваны «не класавы, а фармалістычны падыход да мовы». Будучыя аўтары, якія пісалі б пра асаблівасці функцыянавання ў беларускай мове катэгорыі чысціні мовы і шляхі папаўнення яе слоўнікавага складу, мусілі мець на ўвазе ўрокі гэтай павучальнай ідэалагічнай кампаніі і ўсвядоміць, што нельга адстойваць самабытнасць беларускай мовы, нельга выказвацца супраць русізмаў, нельга весці гаворку пра каларыт слова і яго эмацыянальную афарбоўку. Мова навуковых і публіцыстычных публікацый павінна была ў поўнай меры насычацца шаблонамі палітычнай мовы.

Своеасаблівае падагульненне папярэдніх публікацый у галіне культуры мовы і моўнага будаўніцтва наогул можна знайсці ў прэамбуле да прынятай у жніўні 1933 г. пастановы «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу», дзе ў двух сказах двойчы ўжываліся формы дзеяслова *засмечваць*: «Нацыянал-дэмакратызм імкнуўся ўсімі мерамі і спосабамі адарваць беларускую літаратурную мову ад мовы шырокіх беларускіх працоўных мас, ствараў штучны бар’ер паміж беларускай і рускай мовамі і з а с м е ч в а ў белару-

скую мову рознымі сярэдневяковымі архаізмамі і буржуазнымі вульгарызмамі. Існуючы беларускі правапіс значна з а с м е ч а н указанымі нацыянал-дэмакратычнымі плынямі і таму падлягае зменам» (вылучэнні нашы. – *С. З.*).

З прэамбулы пастановы вынікае, што гэты дакумент, акрамя выяўленага, «вузкага» правапіснага зместу, адлюстраванага ў канкрэтных пунктах пастановы, меў і больш шырокі літаратурна-моўны і культурна-моўны кантэкст. З гэтага часу вымога вызваляцца ад «архаізмаў» і «вульгарызмаў» стала асабліва актыўна рэалізоўвацца ў практыцы розных выданняў. Рэзкае дыстанцыяванне ад папярэдняй моўнай практыкі стымулявалася той акалічнасцю, што ў грамадска-лінгвістычных дыскусіях гэтага часу шырока выкарыстоўваўся прыём прыпісвання розным канкрэтным моўным сродкам ідэалагічна-палітычнага зместу. Ужыванне «нягодных» моўных сродкаў прыраўноўвалася да адданасці «нягоднай» ідэалогіі, а гэта ў час абвостранай «класавай барацьбы» магло мець кепскія наступствы для ўжывальнікаў такіх моўных сродкаў. Таму многія выдавецтвы і газеты ў гэты час лічылі за лепшае ці проста былі змушаны радыкальным чынам змяніць сваё моўнае ўжыванне, пазбавіўшыся моўных сродкаў, якія маглі б быць патрактаваны як «варожыя».

Паколькі рэформа беларускай мовы 1933 г. не была падтрымана ў Заходняй Беларусі, а Беларускае навуковае таварыства ў Вільні падрыхтавала з гэтай нагоды спецыяльны пратэст, укараненне рэформы ў жыццё ў БССР уключала ў сябе скіраваную ў адказ на захады заходнебеларускіх дзеячаў контрпрапагандысцкую кампанію. 8 снежня 1933 г. старшыня СНК М. Галадзед прыняў дэлегацыю пісьменнікаў і навуковых работнікаў і выступіў перад імі з вялікай прамовай наконт рэформы правапісу. У выступленні старшыня СНК неаднаразова закранаў аспекты, якія датычыліся культуры мовы. Так, ён сказаў, што «контррэвалюцыйныя беларускія нацдэмы ўсімі сваімі і сваіх агентаў сіламі імкнуліся выгнаць з нашай мовы ўсякае новае слова, замяніць яго “самабытнай” адсябяцінай». М. Галадзед сцвердзіў, што дэкрэт урада «рашуча ачышчае беларускую мову ад <...> сярэдневяковых архаізмаў і буржуазных вульгарызмаў, насаджаных беларускай нацыяналістычнай контррэвалюцыяй». Асаблівай крытыцы старшыні СНК было падвергнута слова *саўгач* ‘поршань’, якое, як і іншыя падобныя словы, на думку М. Галадзеда, узнікла з мэтай «аддзяліць беларускую мову ад рускай для падрыхтоўкі адрыву БССР ад Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік».

У другой дэкадзе снежня 1933 г. быў праведзены сход пісьменнікаў г. Мінска, галоўным дакладчыкам на якім выступіў А. Александровіч. Ён, у прыватнасці, казаў: «”Тэорыі” контррэвалюцыйнага нацыянал-дэмакратызму пра так званы “самабытны” шлях развіцця беларускае мовы крыюць у сабе выразную антысавецкую сутнасць. Нацдэмы <...> змагаліся за адрыў мовы ад жыцця, ад гаворак пралетарыяту і працоўнага сялянства, рашуча выганялі з мовы элементы інтэрнацыяналізму, змагаліся супраць саветызмаў – слоў,

народжаных пралетарскай рэвалюцыяй, супраць слоў, аднародных з рускай мовай. Нацдэмы, паланізуючы мову, змагаліся за ўтварэнне буржуазнай рэспублікі, за падначаленне працоўных савецкай Беларусі фашысцкаму ладу жыцця».

Прамоўцы на сходзе аднадушна падтрымалі праведзеную ўрадам рэформу. Так, напрыклад, Кандрат Крапіва сцвярджаў: «...гэта “чыстата” мовы дасягалася (лінгвістамі-«нацдэмамі». – *С. З.*) тым, што вытручваліся ўсе тыя элементы, якія былі агульнымі для рускай і беларускай моў, уводзілася маса паланізмаў, ствараліся штучныя наватворы, абы толькі зрабіць мову найменш падобнай да рускай». На думку М. Хведаровіча, «нацыянал-дэмакраты» стараліся ўводзіць у беларускую мову «як найбольш паланізмаў, баючыся, хаця каб якое-небудзь слова не было падобна на рускае, хаця б канчатак якога-небудзь слова не напамінаў рускі канчатак». Паводле Я. Бранштэйна, паланізмы «маюць адно прызначэнне: працягнуць контррэвалюцыйную інтэрвенцыянісцкую тэорыю адрыву БССР ад СССР і “арыентацыю на Захад”». Згодна з меркаваннем Р. Мурашкі, «ужыванне ў творчасці архаізмаў з’яўляецца ні чым іншым, як звядзеннем разрахункаў з сучаснасцю».

Правядзенне моўнай рэформы выклікала цэлы шэраг публікацый лінгвістычнага характару розных аўтараў, у якіх яны падтрымлівалі гэту рэформу і ў яе кантэксце крытычна разглядалі свой уласны або чужы вопыт моватворчасці і моваўжывання.

Так, 31 студзеня 1934 г. у газеце «Літаратура і мастацтва» былі надрукаваны «Самакрытычныя заўвагі» Ю. Дрэйзіна, у якіх аўтар асэнсоўваў свае «памылкі» ў якасці ўкладальніка выдадзенай у 1926 г. музычнай тэрміналогіі і перакладчыка многіх вакальных твораў на беларускую мову. На новым этапе ён вырашыў звярнуцца да тэмы музычнай тэрміналогіі ў сувязі з разгорнутай у Беларусі кампаніяй барацьбы з «нікому не зразумелымі паланізмамі і архаізмамі». Паводле ўласнай ацэнкі, у папярэдняй дзейнасці Ю. Дрэйзін нячаста выкарыстоўваў «архаізмы». Як і іншыя тагачасныя аўтары, у гэтым артыкуле Ю. Дрэйзін называў «архаізмамі», верагодна, у тым ліку наватворы 1920-х гг., якія не замацаваліся ва ўжыванні або былі выдалены з моўнай практыкі ў пачатку 1930-х гг. Што да паланізмаў, то аўтар артыкула вылучыў свае колішнія ўяўныя марфалагічныя паланізмы тыпу *трэля, педаля, квінтоля, секстоля, ансамбля*; Ю. Дрэйзін апраўдваў сябе тым, што ў перакладах вакальных твораў ён не ўжываў такіх слоў, як *вáда* ‘недахоп’, *гмах* ‘вялікі будынак’, *плён* ‘сабраны ўраджай’ і інш. Як відаць з прыведзенага, аўтар лічыў магчымым выкасоўваць з беларускай мовы многія паланізмы незалежна ад ступені іх засвоенасці.

Практыка дырэктыўнай забароны на ўжыванне пэўных «класава нягодных» лексем была выкарыстана ў калектыўным артыкуле «Нашы абвінавачванні Віцьбічу». «Адной з асноўных палітычных памылак»

пісьменніка названа тое, што ён «сваёй мовай уносіць у беларускую мову цэлыя дзесяткі паланізмаў, архаізмаў і штучных наватвораў». Да ліку недазволеных да ўжывання ў беларускай мове паланізмаў аўтарамі былі залічаны наступныя лексемы: *навытліў* ‘наводмаш, наводліў’, *гзымса* ‘карніз’, *поўраз* ‘вяроўка’, *хатні сprат* ‘хатнія рэчы’, *марэнне* ’трызненне’, *гісэрня* ‘ліцейная майстэрня’, *дукаты* і *шэлягі* (у значэнні ‘грошы’), *змёрлыя* ‘памерлыя’, *мўства* ‘мужнасць’, *скрыдлы* ‘крылы’, *акрутны* ‘не(па)збежны’, *валіза* ‘чамадан’, *спадкаемнасць* ‘спадчына’, *мосяжны* ‘латуневы’, *цвінтар* ‘царкоўны двор’, *спейжарня*, *кашары* ‘казармы’, *спронжкі* ‘спражкі’, *пудла* ‘спалохана’, *супарад* ‘супрацоўнік’. Адной з прычын такога ўжывання з’яўлялася, на думку аўтараў калектыўнага артыкула, вывучэнне Ю. Віцьбічам мовы «па нацдэмаўскіх слоўніках». Сам факт трактоўкі выкарыстання пісьменнікамі тых або іншых слоў як «палітычных памылак» на падставе залічэння гэтых слоў у «паланізмы», «архаізмы», «правінцыялізмы» ва ўмовах адсутнасці нарматыўных слоўнікаў вёў да ўзбуджэння ў асяроддзі карыстальнікаў беларускай літаратурнай мовы грамадскага псіхозу, змушанай арыентацыі толькі на самыя агульныя прынцыпы словаўжывання, да нівелявання мовы, да заблытвання носьбітаў мовы адносна таго, якія лексемы з’яўляюцца прымальнымі і нарматыўнымі, а якія – не.

На ход дыскусіі аб культуры мовы ў Беларусі ў 1934-м і наступныя гады моцна паўплывала спрэчка аб літаратурнай мове ў рускай літаратуры. Выдатную ролю ў гэтай дыскусіі сыграў славуты пісьменнік М. Горкі.

Спачатку ў канцы студзеня ў «Литературной газете» ён выказаў незадавальненне ў сувязі з тым, што падчас дыскусіі аб рамане пісьменніка Ф. Панфёрава «Брускі» апошні бараніў свае права карыстацца словам *скукожиться* – паводле М. Горкага, «недарэчным», «штучным» і «пачварным». На думку Горкага, расійскую літаратуру таго часу ўжо не павінен быў прыгнятаць слоўнік У. Даля, увогуле ж, у творчасці Панфёрава выявілася тэндэнцыя «не заўважаць новай мовы, створанай рэвалюцыяй». Потым у сярэдзіне лютага ў «Адкрытым лісце Серафімовічу» Горкі паставіў пытанне аб «бязлітаснай барацьбе за ачышчэнне літаратуры ад слоўнага хламу», аб «слоўным штукарстве», «пачварных, дзікіх слоўцах», «старэчым пляценні слоўнай лухты». Наступная публікацыя Горкага на моўную тэму – артыкул «Аб спрытнасці» – з’явілася на старонках газеты «Правда». Паводле аўтара, у літаратуры патрэбны былі «баявыя, рэвалюцыйныя адносіны да работы слоўнага мастацкага адлюстравання», што, у сваю чаргу, прадугледжвала «неабходнасць змагацца супраць засмечвання мовы смеццем пачварна прыдуманых слоў».

18 сакавіка 1934 г. у газеце «Правда» ў суправаджэнні вялікага рэдакцыйнага паведамлення быў надрукаваны артыкул М. Горкага «Аб мове». Рэдакцыя газеты цалкам салідарызавалася з пісьменнікам у яго барацьбе за «якасць літаратурнай мовы, за далейшы ўздым савецкай літаратуры». У сваім

артыкуле Горкі чарговы раз вылучыў задачу «арганізацыі мовы, ачышчэння яе ад паразітыўнага хламу». Барацьба за чысціню, за сэнсавую дакладнасць, за «вастрыню мовы» была кваліфікавана ім як «барацьба за зброю культуры. Чым вастрэйшая гэта зброя, чым больш дакладна накіравана, тым больш яна пераможная. Менавіта таму адны заўсёды імкнуцца прытупляць мову, іншыя – наточваць яе». Названая дыскусія і непасрэдна горкаўскія артыкулы спрычыніліся да даволі строгай рэгламентацыі моўных сродкаў у рускай мастацкай літаратуры другой паловы 1930-х гг. і паўплывалі на характар развіцця рускай літаратурнай мовы таго часу ўвогуле. У расійскай лінгвістыцы 1930–40-я гг. характарызуюцца як час «умацавання літаратурна-моўных нормаў». Разам з тым даследчыкі адзначаюць, што ў гэты час «з’явіліся рэцыдывы пурызму, літаратурнае маўленне <...> часта абяскроўлівалася і спрашчалася <...> Паняцце літаратурнасці часта звужалася да паняцця нейтральнага стылю». Артыкулы М. Горкага мелі непасрэдны водгук і ў Беларусі.

Праз чатыры дні пасля публікацыі ў газеце «Правда» артыкул Горкага «Аб мове» быў надрукаваны ў перакладзе на беларускую мову ў газеце «Літаратура і мастацтва». Паўторна твор М. Горкага быў надрукаваны па-беларуску ў зборніку «Пісьменнік і мова». З гэтага часу ў многіх беларускіх публікацыях стаў улічвацца досвед, адлюстраваны ў гэтым артыкуле.

Калі гаварыць пра ўплыў падзей, якія адбываліся ў тагачаснай расійскай лінгвістыцы, на беларускае мовазнаўства, то можна згадаць яшчэ дыспут аб літаратурнай мове, які адбыўся вясной 1934 г. у ленінградскім Доме вучоных; справаздача з мерапрыемства была надрукавана ў газеце «Літаратура і мастацтва». Да пэўнай актывізацыі абмеркавання праблем культуры мовы ў беларускім партыйным друку спрычынілася таксама публікацыя ў 1934 г. на старонках газеты «Правда» перадавога артыкула «Аб чысціні мовы нашых газет». Аднак ніякія падзеі ў расійскай лінгвістыцы гэтага часу не могуць быць параўнаны па сіле свайго ўздзеяння на беларускую лінгвістыку з артыкуламі М. Горкага. К. Вулхайзер зазначае, што ў 1934 г. назіраўся «фактычна поўны перанос у беларускі кантэкст [расійскіх] дыскурсаў, якія мелі сваёй мэтай змаганне з “правінцыялізмамі”, “вульгарызмамі”, “спрашчэнствам” і “танным народнічаннем” у творах расійскіх пісьменнікаў».

Пра тое, што дыскусія 1934 г. пра культуру мовы ў беларускай лінгвістыцы мела разгортвацца пад знакам выпрацаваных у цэнтральным друку падыходаў, сведчыў ужо першы сказ з прадмовы тагачаснага дырэктара Інстытута мовы БАН, «пралетарскага» пісьменніка А. Александровіча да зборніка «Пісьменнік і мова». У ім гаварылася пра тое, што «пытанні якасці мовы мастацкага твора, узнятыя А. М. Горкім, набываюць выключна вялікае палітычнае значэнне для моў усіх народаў СССР». Аўтар паведаміў, што ў Беларусі барацьба за ачыстку мовы ад класава-шкодных плыняў асабліва востра разгарнулася ў сувязі з пастановай СНК БССР аб рэформе беларускага правапісу. У прадмове

ставілася задача ачысціць «ад слоўнага хламу творчасць усіх пісьменнікаў, нягледзячы на асобы. Упартасць некаторых пісьменнікаў, нежаданне прызнаць неабходнасць чысткі мовы ад старасвецкага гнілля будзе насіць класава варожы нам характар». На думку А. Александровіча, адной з асноўных задач «нацдэмаў» было «засмечванне нашай мовы архаізмамі і буржуазнанацыяналістычнымі “неалагізмамі”». У выкарыстанні рознымі аўтарамі самабытнай лексікі, «лексікі “дыялектаў”» А. Александровіч убачыў своеасаблівы «прыём, метад беларускай контррэвалюцыі».

Аўтары зборніка «Пісьменнік і мова» ў канкрэтных моўных з’явах нязменна бачылі адзнакі выяўлення класавых антаганізмаў. Так, М. Клімковіч лічыў, што ў барацьбе супраць засмечвання мовы «важна браць не голыя асобныя словы, а словы разам з іх класавым значэннем, якое яны набываюць у тэксце <...> Справа ў класавай функцыі слова». Выяўленне класавай функцыі слоў у неагляднай колькасці кантэкстаў розных твораў у спалучэнні з палітычнымі перакананнямі і вынаходлівасцю розных аўтараў, якія браліся гэта рабіць, давалі багаты плён на ніве пошуку «класава варожых» слоў. Так, крытыцы ў артыкуле М. Клімковіча падлеглі ўжываныя рознымі беларускімі пісьменнікамі лексемы *звонка* ‘бубна’, *хатулёк, бальшак, дапякаць сябе, нікаць, навідну, абрамізіць, аблямованы, кручаная* ‘звар’яцелая’, *кніжніца* ‘бібліятэка’, *сацьмець, закаўраш, насамперад, выпал* ‘залп’, *кагадзе, кашары* і інш. Пісьменнік лічыў неабходным «адкінуць» з беларускай мовы «нягодны хлам, згніўшыя і струхлеўшыя архаізмы і нацдэмаўскія наватворы», бо намаганнямі «нацыянал-дэмакратаў» засмечванню мовы была нададзена «класавая функцыя – змагацца супраць партыі і пралетарыяту».

Клопатам пра барацьбу за чысціню мовы быў прасякнуты і артыкул Я. Коласа «Мова М. Лынькова па раману “На чырвоных лядах”», які пачынаўся са спасылкі на меркаванні М. Горкага. Аўтар сцвердзіў, што такая барацьба ў беларускай мове набывае вельмі востры і актуальны характар і «трэба мець вельмі вернае класавае чуццё, каб правільна падысці да ацэнкі таго ці іншага слова». Паводле пісьменніка, на парадку дня ў той час стаяла актуальнае пытанне «ачышчэння літаратурнай мовы ад нацдэмізмаў». Да ліку непрымальных у творы М. Лынькова правінцыялізмаў, выпадкаў праяўлення «вульгарызацыі» Я. Колас залічыў наступныя словы: *пракавешны, пуплы* ‘дзеці’, *не ўжадобку, мутарна, згораць, петавацца* ‘біцца, таміцца, марнавацца’, *субар* ‘сумесь адыходаў ад markнага збожжа’, *уныпіць* (*позірк*), *малачайня* ‘малачарня’, *канапаціны, арэлі, скукарэчаны, засіліць, прыплікнуць, прымружаны, вобмегам, собіла, ніціцца* ‘нікнуць, бедніцца’, *нягеглы, лежанкі* і інш. Адначасова з адданнем даніны барацьбе за чысціню мовы класік, падобна, ускосна рэагаваў на некаторыя меркаванні, якія былі выказаны падчас кампаніі супраць П. Глебкі. У прыватнасці, ён ускосна падтрымаў маладзейшага калегу, заўважыўшы, што слова не з’яўляецца рэальным прадметам, які

можна вымераць і ўзважыць: «Тут мы маем справу з густам, з пачуццём мовы, з эстэтычнай яго ацэнкай, а гэтыя катэгорыі не маюць акрэсленых правіл і сталых норм».

У беларускай літаратурнай крытыцы 1960-х гг. зафіксавана спроба нейтралізаваць крытыку Я. Коласа на адрас М. Лынькова з нагоды ўжывання апошнім «вульгарызмаў». Так, Р. Шкраба імкнуўся даказаць, што Колас не крытыкаваў М. Лынькова за «вульгарызмы»: «На самай справе Я. Колас крытыкаваў М. Лынькова за тое, што ён, ужываючы вульгарызмы, не заўсёды зыходзіў з крытэрыяў мастацкасці». Хоць у артыкуле Я. Коласа і рабіліся агаворкі наконт «пэўнай засцярожлівасці» ў працэсе «змагання за чыстату беларускай мовы», аднак у ім, надрукаваным у пэўны час у рамках кампаніі за «чыстату мовы», як і сцвярджалі апаненты Р. Шкрабы, сапраўды недвухсэнсоўна крытыкаваліся «вульгарызмы» М. Лынькова, сам факт іх выкарыстання.

У артыкуле «Даволі “шындзёліць” і “скогліць”» С. Куніцкі спыніўся на асаблівасцях словаўжывання некаторых паэтаў. Паводле аўтара, мова вершаў У. Хадыкі засмечана шматлікімі правінцыялізмамі і архаізмамі: *цвішша, скогляць, аблудны, беспратхлання, шкуматы, ярчук, шындзёлы, вомшары, нахлашч, бруяць* і інш. У В. Казлоўскага «адсутнічае тая адточанасць, класавая завостранасць слова, пра што гаворыць А. М. Горкі». Стылёвыя асаблівасці паэзіі В. Маракова, у ацэнцы аўтара, цалкам знаходзіліся «ў палоне мяшчанскай ідэалогіі». На мове паэзіі А. Зарыцкага таксама пакідалі свой след «нацдэмаўскія і мяшчанскія ўплывы», у выніку чаго паэт ужываў наступныя формы і словы: *кагадзе, слухацьме, напрасцень, гугнявіць, ятрыць, баштон, стыр* і інш.

Найбольш тэарэтычна ўгрунтаваным і адначасова найбольш рэзкім у зборніку «Пісьменнік і мова» быў артыкул «Моўныя тэорыі і практыка контррэвалюцыйных лідараў “Узвышша”» тагачаснага вучонага сакратара Інстытута мовазнаўства П. Юргелевіча. Разглядаючы «архаізмы і вузкія кулацка-шляхоцкія правінцыялізмы», аўтар спаслаўся на ленінградскую кнігу А. Іванова і Л. Якубінскага «Нарысы аб мове», знаёмства з якой дазволіла П. Юргелевічу прыйсці да высновы аб тым, што «архаізмы і кулацкія словы амаль сінонімы». Да ліку архаізмаў і правінцыялізмаў у творчасці У. Дубоўкі П. Юргелевіч залічыў наступныя словы: *чмарнасць, змірсці, віюха, наўда, занізь, суздром, хатуль, купава, прывён, акавіта, накановaны, дзындра, выгадка* ‘выдумка’, *дзейка, атаўбавацца, сусцігі, кагадзе, кунега, дойлід, дзіда, балона* і інш.

Пераважная большасць крытычных закідаў у дачыненні да канкрэтных формаў у кнізе былі неабгрунтаванымі, у ёй былі абвешчаны непрымальнымі вялікая колькасць звычайных і менш ужывальных у тагачаснай літаратуры

слоў. Падрыхтоўка і хуткае выданне ў 1934 г. зборніка «Пісьменнік і мова» знаменавала сабой спробу праз нібыта навуковую крытыку цалкам падпарадкаваць тагачаснае словаўжыванне «класава-завостраным» тэорыям, якія імкліва выходзілі наперад, сведчылі аб прыцягненні лінгвістычнай навукі на службу палітычнай кан'юнктуры. Гэтая асаблівасць была заўважана адным з сучаснікаў, заходнебеларускім рэцэнзентам зборніка, які сцвердзіў, што «ў аснову кніжкі паложаны не падставы навукі, а сучаснай савецкай палітыкі». У сваіх горшых узорах тагачасная ідэалагічная крытыка моўнага ўжывання карысталася прамымі фальсіфікацыямі: напрыклад, у адной з публікацый сатырычнага заходнебеларускага часопіса «Асва» сканструяваны, насычаны спецыфічнай лексікай, фрагмент падаваўся як кавалак аўтэнтычнага твора М. Лынькова.

У рэчышчы ініцыяванай у 1934 г. газетай «Правда» кампаніі барацьбы з незразумелымі абрэвіятурамі, замежнымі словамі і газетным бюракратызмам увогуле ў асобных беларускіх публікацыях гэтага года з'явілася тэма бюракратызацыі газетнай мовы. Так, у адной з нататак крытыкавалася выкарыстанне складанаскарочаных слоў («дзікіх словазлучэнняў») *картфабрыка, дрэўмаса, мабсродкі*, абрэвіятур *ОПТЭ, КУЧ*, а таксама іншамоўнага дзеяслова *абарціравацца* замест дапушчальнага *абартаваць* або прымальнага *звергнуць* (*кабыла абарціравалася* замест *кабыла звергла*).

Пытанні культуры мовы ў 1934 г. нераўнадушна абмяркоўваліся і ў артыкуле К. Крапівы «Пра перабудову і "недабудову"», напісаным з нагоды партыйнай «чысткі» Ц. Гартнага. Аўтар прыйшоў да высновы аб тым, што ад мовы Ц. Гартнага «павявае глыбокай правінцыяльнасцю», і прывёў шэраг ужываных пісьменнікам «правінцыялізмаў» (*добрахаць. мітрэнга, дрэнчыць, ралкі, пілявы, займаздароў, мэрам, наператоч, буркліві, коўць, апука, ласне, нялапы*).

У друку сярэдзіны – другой паловы 1930-х гг. працягвалі з'яўляцца артыкулы, прысвечаныя культуры журналісцкай працы, у якіх закраналіся і пытанні культуры мовы. Напрыклад, у артыкуле «Калі ж вы навучыцеся граматна пісаць?» Я. Герцыка і М. Васілеўскага ў суладнасці з кампаніяй барацьбы з незразумелымі скарачэннямі аўтары крытыкавалі ўжыванне на старонках ушацкай газеты абрэвіятур *ДСК, НСШ, райана, райза, проц., с-с, м-с, цэнт.* і інш. З артыкула М. Карпачова «Культуру мовы ў школе – на належную вышыню» вынікае, што пасля з'яўлення артыкулаў пра культуру мовы М. Горкага, прынамсі, у некаторых навучальных установах пытанні культуры мовы сталі рабіцца важным пунктам педагагічнай работы. Аўтар паведаміў, што Рэчыцкі педагагічны тэхнікум, у якім ён працаваў, «з мінулага года рашуча павёў барацьбу за культуру мовы студэнтаў».

У надрукаваным 11 мая 1938 г. у газеце «Правда» перадавым артыкуле «Савецкая навука» адзін абзац быў прысвечаны дзейнасці мовазнаўцаў, пра якіх гаварылася, што, «займаючыся разнастайнай экзотыкай, яны ў той жа час

праходзяць міма такіх актуальных задач, што закранаюць інтарэсы шырокіх народных мас, як барацьба супраць псавання рускай мовы, барацьба супраць засмечвання ўкраінскай і беларускай моў паланізмамі».

Відавочнае перайманне поглядаў М. Горкага можна назіраць у артыкуле Я. Казекі «Аб чыстаце беларускай мовы» (1939). На думку аўтара, нягледзячы на тое што беларускія пісьменнікі правялі вялікую працу па ачышчэнні літаратурнай мовы «ад паразітыўнага слоўнага смецця», урокі «шкодніцтва» ў гэтай галіне былі ўлічаны недастаткова. Паводле Я. Казекі, у апошнія гады пісьменнікі гэтым пытанням аддавалі мала ўвагі, у выніку ў літаратурнай мове «бытуе мноства мёртвых слоў, занесеных з польскай мовы. У жывой беларускай народнай мове яны не бытуюць, а застаюцца паразітыўным хламам кніжнай мовы». Крытыку пісьменніка выклікалі лексемы *патэльня, борзда, менавіта, скрыдлы, віншаваць, цёнгля, крочыць, жычыць*. Насуперак таму, што ўсе яны былі звычайнымі не толькі ў творах беларускіх пісьменнікаў пачатку XX ст., але і пісьменнікаў XIX ст., аўтар кваліфікаваў іх як «штучна занесеныя нацыянал-дэмакратамі». Выкарыстанне лексем, якія «па традыцыі пераходзяць з кнігі ў кнігу», уласна, арыентацыю на літаратурную традыцыю Я. Казека прыраўняў да адрыву пісьменнікаў ад жывой народнай мовы. Аўтар ігнараваў факты ўкарэненасці некаторых з названых слоў і патрабаваў іх скасавання незалежна ад ужывальнасці. Я. Казека бачыў вялікую розніцу паміж беларускай літаратурнай мовай 1920-х гг. і сучаснай яму мовай. Аўтар крытыкаваў Р. Мурашку за тое, што апошні «карыстаецца старым, убогім лексіконам, характэрным для беларускай літаратуры год дзесяць назад».

Вясной 1940 г. адбылася дыскусія паміж газетамі «Звязда» і «Літаратура і мастацтва». Падставу для дыскусіі дало крытычнае меркаванне «Звязды» наконт таго, што «асобныя пісьменнікі знаходзяцца яшчэ на паваду ў старых “мовазнаўцаў”, топчуцца на месцы ў галіне ачышчэння беларускай мовы ад усяго наноснага і непатрэбнага», а таксама адрасаваная рэдакцыі газеты «Літаратура і мастацтва» заўвага адносна «ўпорнага ігнаравання» на старонках газеты слоў *таржаство* і *чэсць*. На закіды «Звязды» рэдакцыя газеты «Літаратура і мастацтва» адказала вялікім рэдакцыйным артыкулам.

Згодна з рэдакцыйным артыкулам фарміраванне беларускай літаратурнай мовы ў гэты час ішло па двух напрамках: а) ачышчэнне літаратурнай мовы і б) абагачэнне літаратурнай мовы. У інтэрпрэтацыі «лімаўскага» аўтара пытанне ачышчэння літаратурнай мовы асаблівых праблем не выклікала: выдаляцца мелі «незразумелыя народным масам архаізмы, правінцыялізмы і паланізмы»; увогуле ж, наяўнае ўжыванне паказвала, што «гэта работа ўжо блізка да свайго завяршэння». Намнога складаней, паводле газеты «Літаратура і мастацтва», сітуацыя была з абагачэннем мовы.

Аўтар «лімаўскага» артыкула пагаджаўся з тым, што ў сферы палітычнай тэрміналогіі і тэрмінаў дакладных навук існавала патрэба абагачаць беларускую мову за кошт «родственай і блізкай, багатай і дасканала развітай

рускай мовы. Тут зроблена нямала». Аднак, як сцвярджаў аўтар, у галіне запазычанняў з рускай мовы «не знойдзены агульныя ўстаноўкі». Узбагачэнне лексікі беларускай мовы газетамі адбывалася такім чынам, што «разбураюцца "слоўныя гнёзды", стыкаюцца "лоб у лоб" розныя разуменні, перабльітваецца тэрміналогія». На думку аўтара артыкула, рэдактары і стылісты ДВБ «з усяе сілы стараюцца нівеліраваць літаратурную мову, знішчыць усё яе сінанімічнае багацце, вытруціць з мовы ўсе яе фарбы, ператварыць яе ў штосьці шэрае і невыразнае». Адхіленні ад нормаў беларускай мовы ў гэты час станавіліся настолькі відавочнымі і шматлікімі, яны настолькі дэманстратыўна парывалі з папярэдняй практыкай, што згодна з «лімаўскай» публікацыяй гэтыя новыя рысы моўнай практыкі часта атрымоўвалі назву «чарговых моўных адкрыццяў». Паводле аўтара «Літаратуры і мастацтва», у розных выданнях у гэты час ігнараваліся агульнавядомыя беларускія словы, пры гэтым былі падставы гаварыць не пра асобныя выпадкі, а пра «прынцыповую лінію».

Артыкул у газеце «Літаратура і мастацтва» выклікаў крытычны адказ газеты «Звязда». Абгрунтаваннем выкарыстання лексем *звергнуць, абнішчанне* для аўтара публікацыі ў «Звяздзе» сталі факты фіксацыі гэтых слоў у адрэдагаваным «лепшымі мовазнаўцамі» «Кароткім курсе гісторыі ВКП(б)». Не згадзіўся аўтар «Звязды» і з заўвагамі наконт слоў *таржаство, чэсць, багатыр,* зусім прымальнымі, на яго думку, у беларускай мове. Аўтар «звяздоўскай» публікацыі сцвердзіў, што беларуская мова сапраўды нівелюецца і збядняецца, але акурат праз недапушчэнне ў яе слоў, роднасных з рускай мовай. «Нікчэмнымі патугамі» аўтар «Звязды» назваў спробы «лімаўскага» аўтара «цягнуць развіццё нашай мовы і культуры не наперад, а назад».

У палеміцы паміж газетамі «Літаратура і мастацтва» і «Звязда» выявілася неаднастайнасць падыходаў да фарміравання беларускай літаратурнай мовы, уласцівая розным выданням. Калі залежныя ад бягучай кан'юнктуры на скасаванне нацыянальнай адметнасці беларускай мовы адны выданні культывавалі моцна русіфікаваную версію беларускай літаратурнай мовы, то такая пазіцыя аказалася непрымальнай для органа Саюза пісьменнікаў. Найбольш вострым пунктам сутыкнення паміж гэтымі выданнямі стала стаўленне да новых запазычанняў з рускай мовы. Калі рэдакцыю «Звязды» непакоіла недапушчэнне ўжывання ў беларускай мове многіх русізмаў, то рэдакцыя газеты «Літаратура і мастацтва», наадварот, звяртала ўвагу на тое, што ўжыванне ў друку шматлікіх русізмаў пярэчыла ўсталяваным у беларускай мове нормам, разбурала іх.

На адрозненне ад публікацый 1920-х гг. артыкулы на тэму культуры беларускай мовы наступнага дзесяцігоддзя моцна залежалі ад агульных ідэалагічна-палітычных установак у галіне беларускага і савецкага

мовазнаўства гэтага часу. У кантэксце дзяржаўнай палітыкі «ачышчэнне» беларускай мовы ад непрымальных рыс у першай палове 1930-х гг. ішло поруч з калектывізацыяй сельскай гаспадаркі і «чысткамі» ў партыйным асяроддзі. Уласцівы гэтаму часу недавер да сялянства ў сферы ідэалогіі пераносіўся ў сферу лінгвістыкі, дзе падлягалі крытыцы шматлікія спецыфічныя («сялянскія») рысы беларускай мовы. Кампанія за «ачышчэнне» рускай мовы, якая ажыццяўлялася ў Савецкім Саюзе ў 1930-я гг. праз прыёмы пурыстычнай ідэалогіі, мела на мэце сімвалічнае апраўданне існавання савецкай дзяржавы; аналагічныя працэсы працякалі ў гэты час і ў іншых савецкіх мовах, у тым ліку ў беларускай. Неад’емным інструментам здзяйснення палітычнай улады ў гэты час былі ідэалагічныя кампаніі, якія прадвызначалі характар лінгвістычных дыскусій і выказаныя падчас гэтых дыскусій погляды. З-за неспрыяльнага ідэалагічнага і маральна-псіхалагічнага клімату на працягу 1930-х гг. моцна змянілася моўнае ўжыванне, якому нярэдка былі ўласцівы нівеліраванне, панаванне няправільна зразуметага нейтральнага стылю. У беларускай літаратурнай мове ў гэты час радыкальна звузілася выкарыстанне спецыфічнай народнай лексікі, паланізмаў і формаў, тоесных з польскай мовай, затое шырокім патокам сталі пранікаць у літаратурнае маўленне русізмы. Адвольнасці поглядаў на развіццё беларускай літаратурнай мовы і на прымальнасць або непрымальнасць многіх канкрэтных слоў спрыяла адсутнасць у гэты час нарматыўных лексікаграфічных прац.

Пытанні для самакантролю

1. Чаму ў першай палове 1920-х гг. у Беларусі культуры мовы яшчэ мала аддавалася ўвагі?

2. Як характарызавалася значэнне выпрацоўкі культуры мовы на старонках часопіса «Узвышша»?

3. Чаму некаторыя рэкамендацыі К. Чорнага, выкладзеныя ім у артыкуле «Небеларуская мова ў беларускай літаратуры», трэба прызнаць неадназначнымі або нават памылковымі?

4. Як паўплывала на развіццё сітуацыі ў сферы выпрацоўкі дысцыпліны «культура мовы» рэзалюцыя бюро ЦК КП(б)Б «Вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве»?

5. Як у 1930-я гг. разумеўся «класавы» характар мовы і як гэта тэорыя ўплывала на характарыстыку розных моўных з’яў?

6. Як у 1930-я гг. характарызавалася лінгвістычная спадчына 1920-х гг.?

7. Якія факты ўказваюць на тое, што навязваныя ў першай палове 1930-х гг. падыходы не ўсімі прымаліся без барацьбы?

8. Якія прэтэнзіі былі выказаны П. Глебку ў сувязі з яго артыкулам «Праца над словам»?

9. Якую ролю ў фарміраванні пастулатаў дысцыпліны «культура мовы» ў 1930-я гг. адыгралі пісьменнікі?

10. Якія пазіцыі былі выказаны ў дыскусіі 1940 г. паміж газетамі «Звязда» і «Літаратура і мастацтва»?

Рэкамендаваная літаратура

Басовская, *Е. Н.* Советская пресса за «чистоту языка» (60 лет борьбы) / Е. Н. Басовская. М., 2011.

Кулеш, *Г. І.* Пытанні культуры мовы ва «Узвышшы» / Г. І. Кулеш // Весн. БДУ. Сер. 4. 1997. № 2. С. 37–40.

Раздзелы «Палітычная лінгвістыка» і «Культура мовы» // Гісторыя беларускага мовазнаўства. 1918–1941 : хрэст. для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2008. Ч. 2. С. 108–150, 188–221.

12. ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫЯ ПРАЦЫ 1930-х гг.

У першай палове 1937 г. у Мінску быў выдадзены «Руска-беларускі слоўнік» пад рэдакцыяй А. Александровіча, які з самага пачатку здабыў неадназначную рэпутацыю. Слоўнік крытыкаваўся за надзвычайную русіфікаванасць беларускай часткі, а пасля арышту 1 ліпеня 1938 г. А. Александровіча – яшчэ і за тое, што яго падрыхтаваў «вораг народа». У сучаснай літаратуры гэта лексікаграфічная праца ацэньваецца неадназначна. У падручніку Л. Шакуна ў сувязі з ёй пішацца пра вялікі крэн у бок збліжэння беларускай мовы з рускай і сцвярджаецца, што выданне было падрыхтавана з «новых» пазіцый, вытрыманых у духу тагачасных ідэалагічных установак; у выніку слоўнік «не набыў аўтарытэту ў грамадстве». З другой паловы 1938 г. ім было забаронена карыстацца. Выдадзены ў 1928 г. «Расійска-беларускі слоўнік» быў выведзены з ужытку яшчэ раней, у 1930 г.

Такім чынам, як мінімум шэсць гадоў (з 1931-га па 1936-ты) беларускае грамадства не мела ніякага нарматыўнага руска-беларускага слоўніка. Такі тэрмін здаецца занадта працяглым. Прыгадаем, што «Расійска-беларускі слоўнік» 1928 г. М. Байкова і С. Некрашэвіча быў падрыхтаваны за два гады, а іх жа «Беларуска-расійскі слоўнік» 1926 г. – усяго за чатыры месяцы. Чаму, нягледзячы на патрэбу, у першай палове 1930-х гг. у БССР не выйшла ніводнага практычнага руска-беларускага слоўніка? 10 жніўня 1938 г. у газеце «Літаратура і мастацтва» навуковы сакратар Інстытута мовы БАН К. Гурскі паведамляў, што «каля чатырох год марынуецца руска-беларускі слоўнік, ужо падрыхтавана трэцяя рэдакцыя, першыя дзве былі зроблены ворагамі народа». «Другая рэдакцыя» тут – гэта, верагодна, «александровічаўская». А якая тады «першая»? 3 верасня 1939 г. у артыкуле «Важнейшая задача беларускай лінгвістыкі» Р. Лынькоў пісаў, што на складанне слоўніка 1937 г. затрацілі каля пяці гадоў. Уявім, што гэта быў час з 1932 па 1936 г. Але ці вялася падрыхтоўка слоўніка ў 1931 г.? Гэтыя пытанні даводзіцца задаваць з прычыны недастатковай распрацаванасці гісторыі беларускай лексікаграфіі 1930-х гг.

12.1. ПЕРАКЛАДНАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ Ў 1931–1935 гг.

Як вядома, у 1930 г. пераважная большасць супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства БАН была рэпрэсіравана, а іх лінгвістычныя працы забаронены. 30 кастрычніка 1930 г. пытанне аб Інстытуце мовазнаўства разглядалася на пасяджэнні прэзідыума Акадэміі навук, на якім было вырашана часовае кіраўніцтва галоўнай лінгвістычнай установай ускласці на Я. Мацюкевіча і набіраць новых супрацоўнікаў – «з настаўніцтва, знаёмых з мовазнаўчай працай». Удзельнікі пасяджэння пастанавілі таксама стварыць камісію для прагляду даробку ў галіне тэрміналогіі і да 1 чэрвеня 1931 г. падрыхтаваць руска-беларускі слоўнік. У адпаведнасці з вымогамі часу (але таксама і з-за адсутнасці кваліфікаваных лінгвістаў) Я. Мацюкевіч лічыў, што ў абмеркаванні прынцыпаў укладання слоўніка павінны ўзяць удзел «шырокія колы пралетарскай грамадскасці». Праца ў галіне руска-беларускай лексікаграфіі была кваліфікавана ў пастанове прэзідыума як «бліжэйшая баявая задача» Інстытута мовазнаўства. Аднак нейкія мінімальныя зрухі ў справе падрыхтоўкі слоўніка маглі адбыцца толькі пасля таго, як быў прызначаны дырэктар інстытута. Ім у канцы красавіка 1931 г. стаў П. Бузук. У лісце Б. Ляпунову ў Ленінград 30 мая 1931 г. ён паведамляў, што ў інстытуце «паскоранымі тэмпамі» вядзецца работа над падрыхтоўкай руска-беларускага слоўніка, распрацоўваецца правапіс, аднак, відавочна, у гэты час інстытут яшчэ толькі пачынаў аднаўляцца пасля трагічных падзей 1930 г.

Пытанні кадравага складу Інстытута мовазнаўства заставаліся нявырашанымі. Пра цяжкасці ў працы П. Бузук казаў 19 ліпеня 1931 г. на пасяджэнні акадэмічнага савета. У прыватнасці, ён наракаў на недахоп досведу ў складанні руска-беларускага слоўніка і адсутнасць адпаведных кадраў. Дырэктар інстытута выказаў думку, што слоўнік удасца выдаць хіба да пачатку 1932 г. Тым не менш праца зацягвалася і, можна сказаць, нават не пачыналася. Пра тэрмін фактычнага пачатку працы над руска-беларускім слоўнікам ускосна можна меркаваць на аснове некаторых выказванняў намесніка дырэктара Інстытута мовазнаўства Я. Мацюкевіча. Так, 11 сакавіка 1933 г. у сваёй дакладной запісцы, накіраванай у аддзел культуры і прапаганды ЦК КП(б)Б, ён сведчыў, што Інстытут мовазнаўства працаваў «над пытаннем рэформы правапісу (поруч з слоўнікам) амаль год». І ў яго паведамленні ад 28 чэрвеня 1933 г. гаварылася аб тым, што «за апошні прыкладна год» завершана работа над двухтомным руска-беларускім слоўнікам.

9 снежня 1931 г. вынікі лексікаграфічнай дзейнасці Інстытута мовазнаўства разглядаліся на пасяджэнні прэзідыума Акадэміі навук, пры гэтым адзначалася, што «тэмпы працы па падрыхтоўцы расійска-беларускага слоўніка недастатковыя». Дзеля выпраўлення сітуацыі была створана «адказная слоўнікавая камісія», а інстытуту прадпісвалася здаць слоўнік у друк да 1 мая 1932 г.

У канцы 1931 г. у сумеснай публікацыі кіраўнікі Інстытута мовазнаўства паведамілі аб тым, што са студзеня 1932 г. слоўнік пачне здавацца ў друк, завяршэнне гэтай работы прадугледжвалася ў красавіку 1932 г. Падобным чынам графік працы над слоўнікам выглядаў і згодна з «Вытворчым планам Беларускай акадэміі навук на 1932 год». У ім адзначалася, што 20 аркушаў (гэта, паводле нашых даных, складала не менш чым адну трэць планаванага аб'ёму) маюць быць здадзенымі ў друк да 15 студзеня, а астатняя частка – у маі.

У сярэдзіне 1932 г. праблема выдання слоўніка абмяркоўвалася на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б у сувязі з разглядам пытання «Аб памылках пры перакладзе кнігі т. Сталіна "Вопросы ленинизма"». Удзельнікі пасяджэння пастанавілі «лічыць неабходным паскарэнне выдання беларускага слоўніка, дзеля чаго камісіі (створанай з нагоды абмяркоўванай праблемы. – *С. З.*) разгледзець пытанне аб паскарэнні склікання спецыяльнай нарады для перагляду ўсёй сумы пытанняў, звязаных з гэтай справай (кадры, фінансаванне і г. д.)».

Аднак у 1932 г. руска-беларускі слоўнік выдадзены не быў. Тым часам з восені 1932 г. пачынае з'яўляцца інфармацыя пра двухтомны слоўнік. 6 лістапада 1932 г. у газеце «За пралетарскую навуку» супрацоўнік Інстытута мовазнаўства А. Гурло паведаміў, што першы том слоўніка, які складаўся з 45 тысяч слоў і ахопліваў літары А – О, быў здадзены ў Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі. Другі том меўся быць пададзеным у друк не пазней чым у лютым 1933 г. 4 снежня 1932 г. на старонках газеты «Звязда» Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі аб'явіла папярэднюю падпіску на двухтомны руска-беларускі слоўнік. Ён павінен быў выйсці ў свет пад агульнай рэдакцыяй прэзідэнта Акадэміі навук П. Горына, дырэктара ДВБ А. Некрашэвіча, адказнага рэдактара газеты «Савецкая Беларусь» П. Шастакова і вучонага сакратара Інстытута мовазнаўства П. Юргелевіча.

Можна меркаваць, што ў наступным годзе руска-беларускі слоўнік сапраўды быў бы надрукаваны, прынамсі, быў бы апублікаваны яго першы том, калі б у палітычным жыцці краіны 1933 год не быў годам надзвычайных рашэнняў і падзей. Пра палітычныя і іншыя падзеі, якія ў 1933 г. уплывалі на развіццё мовазнаўства, падрабязней гл. раздзел 9.

У лютым 1933 г. прэзідэнт БАН П. Горын выступаў з дакладам на пасяджэнні дэкадніка БАН у Маскве, пры гэтым ён выказаў думку, што беларуская лінгвістыка раней шырока выкарыстоўвалася «ў пагоні за адстойваннем незалежнасці Беларусі (у буржуазным разуменні гэтага слова)», з беларускай мовы выкідваліся тэрміны «"маскоўскага паходжання" і рэвалюцыйнага зместу».

У прынятай у пачатку сакавіка 1933 г. пастанове бюро ЦК і прэзідыума ЦКК КП(б)Б фіксавалася, што «ў працах раду інстытутаў Акадэміі

(гісторыі, эканомікі, філасофіі, літаратуры і мовы) былі дапушчаны буйнейшыя ідэалагічныя зрывы». Згодна з пастановай бюро ЦК КП(б)Б 12 сакавіка 1933 г. адзін з рэдактараў слоўніка, А. Некрашэвіч, быў зняты са сваёй пасады. Яшчэ праз некалькі дзён аб'яднаны пленум ЦК КП(б)Б і Мінскага гаркама даручыў фракцыі камуністаў прэзідыума Акадэміі навук «асабліва сур'ёзна заняцца ў бліжэйшы час пытаннямі беларускай мовы, забяспечыўшы правільную бальшавіцкую распрацоўку і своечасовы выпуск матэрыялаў па гэтым пытанні, распрацоўку тэрміналогіі, мовы, слоўніка і г. д.». 19 сакавіка на пасяджэнні прэзідыума Акадэміі навук было вырашана заслухаць даклад дырэктара Інстытута мовазнаўства «ў напрамку выканання дырэктыў партыі і ўрада па выданні слоўнікаў, тэрміналогій, правапісу». Праблемы, што ўзніклі ў працы над слоўнікам у гэты час, сталі здабыткам грамадскасці дзякуючы адной з публікацый газеты «Чырвоная змена», аўтары якой паведамлялі, што «нацдэмы» стараліся «засмеціць» і новы, рыхтаваны да друку руска-беларускі слоўнік. Пра неабходнасць пазбаўляцца «архаізмаў, паланізмаў, што імкнуліся ўкараняць у армію нацдэмы, выходзячы з класавых буржуазна-рэстаўратарскіх тэндэнцый», гаварылася і ў прадмове да выдадзенага ў 1933 г. рэвізаванага «Ваеннага руска-беларускага слоўніка».

Даклад П. Бузука разглядаўся на пасяджэнні прэзідыума Акадэміі навук 29 сакавіка 1933 г., было пастаноўлена «абавязаць інстытут разам з выдавецтвам на працягу трох дзён прыняць усе меры для своечасовага выдання расійска-беларускага слоўніка».

Тым часам у працэсе выдання з'явіліся перашкоды. 20 красавіка 1933 г. П. Бузук і загадчык выдавецтва Акадэміі навук Я. Сініцкі падалі прэзідэнту БАН дакладную запіску, у якой паведамлялі, што слоўнік яшчэ амаль не пачаў друкавацца. Паводле аўтараў гэтага дакумента, не паінфармаваўшы Акадэмію навук, Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі фактычна дало згоду на тэрмін 1 ліпеня, чым парушыла абавязацельствы заключанай раней дамовы. П. Бузук і Я. Сініцкі скардзіліся на дырэктара ДВБ Гайдука, які шмат разоў зрываў падпісанне новай дамовы і, урэшце, адмовіўся яе падпісваць – «бо няма быццам прадмовы, якая затрымлівае работу». У далейшай працы над друкаваннем слоўніка аўтары запіскі лічылі неабходным адмовіцца ад пасрэдніцтва ДВБ і «абавязаць праз адпаведныя органы друкарню імя Сталіна не пазней 1 ліпеня выпусціць слоўнік». 21 красавіка віцэ-прэзідэнт Акадэміі навук Т. Домбаль накіраваў дакладную запіску П. Бузука і Я. Сініцкага першаму сакратару ЦК КП(б)Б М. Гікалу.

Між тым грамадскасць нічога не ведала пра складанасці з друкаваннем разгляданай лексікаграфічнай працы. 8 мая 1933 г. у нататцы «Да выпуску беларуска-рускага слоўніка» газета «Рабочий» паінфармавала сваіх чытачоў

аб тым, што Інстытут мовазнаўства здаў у друк першы том слоўніка, які завяршаецца літарай «П». Верагодна, у газеце была зроблена памылка: тут меўся на ўвазе, несумненна, руска-беларускі слоўнік.

4 мая 1933 г. на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б была створана спецыяльная «палітычная камісія па праглядзе расійска-беларускага слоўніка і новых правіл правапісу беларускай мовы», якой прадпісвалася завяршыць сваю работу на працягу месяца. Невядома, наколькі актыўна камісія займалася сваімі абавязкамі, тым не менш 14 чэрвеня газета «Рабочий» чарговы раз пацвердзіла факт падрыхтоўкі Інстытутам мовазнаўства руска-беларускага слоўніка.

Праблему выдання слоўніка 25 чэрвеня 1933 г. спрабавалі абмяркоўваць члены прэзідыума Акадэміі навук, аднак з прычыны існавання адпаведнай камісіі ў высокай партыйнай інстанцыі намаганні акадэмічнага кіраўніцтва былі абмежаваны. У пастанове па гэтым пункце парадку дня была запісана наступная фармулёўка: «Пытанне аб рэдагаванні расійска-беларускага слоўніка палітрэдакцыяй даручыць т. Домбалю высветліць у ЦК». Зрэшты, самі мовазнаўцы лічылі сваю працу выкананай: хоць, паводле Я. Мацюкевіча, «у радзе месц» якасць слоўніка знаходзілася «не на належнай вышыні», і пры чытанні карэктуры першага тома агрэхі даводзілася «заўважаць і выпраўляць», тым не менш праца над ім разглядалася як «закончаная».

Пытанні лексікаграфіі зноў выйшлі на парадак дня ў канцы лета ў сувязі з праведзенай СНК рэформай беларускай мовы: у пастанове ЦК КП(б)Б ад 26 жніўня 1933 г. указвалася на неабходнасць прадугледзець «практычныя мерапрыемствы па паскарэнні падрыхтоўкі і выдання беларускага слоўніка па новаму правапісу». «Асноўнай палітычнай задачай і пярвейшым абавязкам» БАН і НКА быў прызнаны «такі напрамак работы, які забяспечыць пры выпрацоўцы правапісу самую рашучую барацьбу з вялікадзяржаўніцкімі і паланізатарскімі тэндэнцыямі (штучнае ўвядзенне расійскіх і польскіх слоў, упрашчэнства і г. д.)». 27 жніўня 1933 г. прэзідыум Акадэміі навук пастанавіў «перапрацаваць расійска-беларускі слоўнік на новы правапіс».

8 верасня 1933 г. ад імя прэзідыума Акадэміі навук першы віцэ-прэзідэнт Т. Домбаль звярнуўся з лістом да аўтара «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча з просьбай згадзіцца рэдагаваць падрыхтаваны слоўнік і даць аб ім разгорнуты водзыў. Т. Домбаль прызнаў, што ў складзе прэзідыума акадэміі няма людзей, якія маглі б узяць на сябе рэдагаванне слоўніка, акцэнтаваў увагу на «велізарным» палітычным значэнні гэтай работы і паведаміў, што «пры перакладзе рускіх слоў на беларускую мову інстытут выходзіў з прынцыпаў, указаных у законе аб новым правапісе, і, у першую чаргу, прынцыпу пралетарскага інтэрнацыяналізму, выгнання нацдэмізмаў з слоўніка, якія насаджалі нацдэмы».

Няма звестак пра тое, ці даваў згоду на рэдагаванне слоўніка Б. Тарашкевіч, затое вядома, што згодна з дакументамі 29 лістапада 1933 г. у Акадэміі навук фатальна завяршылася спроба выдаць іншую лексікаграфічную

працу – польска-беларускі слоўнік, – рашэнне пра ўкладанне якой было прынята яшчэ 19 снежня 1930 г. Заслухаўшы паведамленне Т. Домбаля на гэту тэму, прэзідыум Акадэміі навук зафіксаваў, што слоўнік «мае нацдэмаўскі і шавіністычны характар», і пастанавіў яго выданне забараніць, а набор разабраць. Слоўнік тым не менш быў надрукаваны; магчыма, пастанова прэзідыума была запозненай рэакцыяй, скіраванай на абмежаванне надрукавання запланаванага тыражу. Невядома, наколькі шырока ён быў распаўсюджаны; верагодна, адразу ж пасля надрукавання гэты слоўнік быў выведзены з ужытку.

13 кастрычніка 1933 г. са старонак газеты «Звязда» партыйны публіцыст А. Джэлюк абвінаваціў П. Бузука і Я. Мацюкевіча ў тым, што яны трымалі ў парадку картатэку, у якой захоўваліся «антысавецкія выказванні Лёсіка, Ластоўскага, Некрашэвіча». А. Джэлюк выказаўся за ўдзел у барацьбе «супраць працягвання нацыянал-дэмакратычных установак у мовазнаўстве» пісьменнікаў-камуністаў, і гэты заклік быў пачуты. Выступаючы ў сярэдзіне снежня на агульным сходзе пісьменнікаў Мінска, адзін са стваральнікаў Саюза пісьменнікаў Беларусі (а з ліпеня 1933 г. таксама вучоны сакратар Інстытута мовазнаўства, а пазней і яго дырэктар), паэт А. Александровіч зазначыў, што «трэба практычна дапамагчы Беларускай акадэміі навук выпусціць добры беларускі слоўнік».

У студзені 1934 г. прэзідэнт Акадэміі навук П. Горын пацвярджаў факт падрыхтоўкі руска-беларускага слоўніка (праўда, назваўшы яго беларуска-рускім), аднак на працягу года дадзеная лексікаграфічная праца надрукавана не была. Можна меркаваць, што сярод іншага гэтаму не спрыяла сітуацыя ў Інстытуце мовазнаўства. 31 кастрычніка 1933 г. і 10 лютага 1934 г. былі арыштаваны былыя кіраўнікі інстытута Я. Мацюкевіч і П. Бузук. У пачатку 1934 года аб'яднаны пленум ЦК і ЦКК КП(б)Б даручыў бюро ЦК КП(б)Б на працягу студзеня праверыць выкананне пастановы мінулагодняга сакавіцкага пленума ЦК, датычнай працы Інстытута мовазнаўства. Верагодна, гэта праверка стварыла кадравыя праблемы ў інстытуце, бо вядома, што 3 мая 1934 г. на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б разглядалася пытанне «Аб умацаванні работнікамі Інстытута мовы Беларускай акадэміі навук». Слоўнік у 1934 г. не быў надрукаваны, магчыма, таму, што выданне працы, канкрэтныя падыходы якой маглі некаму здавацца сумніўнымі, падрыхтаванай у папярэднія гады, не вытрымала канкурэнцыі з публікацыяй інстытутам прац аб «нацыянал-дэмакратычных устаноўках у пытаннях мовы». Параўнаем у гэтых адносінах выданне ў гэты час зборнікаў «Пісьменнік і мова» і «Пісьменнікі БССР аб рэформе правапісу беларускай мовы». У гэтым жа годзе ў серыі «Эканамічная бібліятэка» не была надрукавана «Марксісцка-ленінская эканамічная тэрміналогія», пра якую паведамлялася, што яна здадзена ў друк і «ў хуткім часе паступіць у продаж».

Верагодна, у канцы 1934 года плён папярэдняй лексікаграфічнай працы быў забракаваны, і лінгвісты пачалі рыхтаваць новую рэдакцыю слоўніка. Згодна з «Вытворчым планам БАН на 1935 год» падрыхтоўка «вялікага» руска-беларускага слоўніка павінна была завяршыцца ў трэцім квартале. Праца мелася быць надрукаванай у IV квартале 1935 г.

У адпаведнасці з данымі архіва Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі руска-беларускі слоўнік, які ўвайшоў у гісторыю як слоўнік 1937 г., у асноўным быў падрыхтаваны не пазней чым у ліпені 1935 г. Станоўчую рэцэнзію на яго напісаў А. Александровіч. У прадмове да працы паведамлялася таксама пра ўкладанне поўнага двухтомнага руска-беларускага слоўніка, якое тады праводзілася. 19 жніўня 1935 г. прэзідыум акадэміі навук вырашыў тэрмінова здаць руска-беларускі слоўнік у друк, «устанавіўшы тэрмін выхаду слоўніка з друку 1 лістапада гэтага года». У гэты час інстытут публічна крытыкаваўся за недахопы ў падрыхтоўцы слоўнікаў. Напрыклад, у канцы верасня ў ведамаснай акадэмічнай газеце сцвярджалася, што не надрукаваны «Тэрміналагічны беларускі слоўнік», хоць тэрміны яго выдання «даўно прайшлі».

На гэтым, магчыма, завяршылася «творчая» гісторыя руска-беларускага слоўніка пад рэдакцыяй А. Александровіча, і далейшы яго лёс перадусім вызначалі тэхнічныя фактары. Зрэшты, паколькі ў 1930-я гг. палітычныя моманты ў працэсе падрыхтоўкі лінгвістычных прац мелі вельмі важнае значэнне, экстралінгвістычныя ўмовы маглі ўплываць на змест мовазнаўчай прадукцыі нават на заключных этапах іх выканання. З улікам умоў, у якіх ствараўся слоўнік, няма падстаў строга судзіць яго за русіфікаванасць, бо, працуючы ва ўмовах тэрору, укладальнікі змушаны былі ўлічваць сумны досвед сваіх папярэднікаў і адаптаваць свае падыходы да вымогаў часу. Акрамя таго, як вынікае з прадмовы, руска-беларускі слоўнік 1937 г. прызначаўся перадусім для партыйнага, камсамольскага, фабрычна-заводскага і калгаснага актыву і як такі, магчыма, у нейкай ступені задавальняў патрэбы гэтага моцна русіфікаванага слою.

12.2. РУКАПІСНЫ ДВУХТОМНЫ РУСКА-БЕЛАРУСКІ СЛОЎНІК 1936 г.

Напісаная гісторыя беларускага мовазнаўства не дае адказу на пытанне, штó ўяўляў сабой двухтомны руска-беларускі слоўнік, падрыхтаваны ў Інстытуце літаратуры, мастацтва і мовы БАН у сярэдзіне 1930-х гг. Калі згодна з аднымі крыніцамі ўкладанне слоўніка было закончана «ўжо за некалькі год перад вайной», то ў адпаведнасці з іншымі такая работа была толькі «распачата». У энцыклапедычным артыкуле «Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа АН Беларусі» паведамляецца, што перад вайной у секцыі мовы «праводзілася падрыхтоўка вялікага беларуска-рускага слоўніка».

З восені 1932 г. у розных крыніцах з'яўлялася інфармацыя аб падрыхтоўцы ў Інстытуце мовазнаўства не толькі аднатомнага, але і двухтомнага руска-беларускага слоўніка. На адрозненне ад практыкі 1920-х гг., калі слоўнікі рыхтаваліся канкрэтнымі людзьмі, якія цалкам адказвалі за якасць сваёй работы (і іх імёны ставіліся на вокладках слоўнікаў), у 1930-я гг. пры падрыхтоўцы слоўнікаў пытанне аўтарства адышло на другі план, затое надзвычай важным стала рабіцца ідэалагічнае забеспячэнне лексікаграфічнай дзейнасці. Ідэалагічная кампанента падрыхтоўкі слоўнікаў не прымала аўтарскага падыходу і прадугледжвала калектыўную, больш кантраляваную падрыхтоўку лексікаграфічных прац. Акрамя таго, для забеспячэння большай ідэалагічнай надзейнасці вялікіх лексікаграфічных прац сталі прызначацца рэдактары з ліку высокапастаўленых чыноўнікаў. Так, напрыклад, рэдактарамі двухтомнага руска-беларускага слоўніка мелі стаць чатыры кіраўнікі з розных устаноў, толькі адзін з якіх (вучоны сакратар Інстытута мовазнаўства П. Юргелевіч) працаваў у Інстытуце мовазнаўства і быў спецыялістам у лінгвістыцы. Важна і тое, што адным з рэдактараў такой важнай працы не былі прызначаны ні тагачасны дырэктар Інстытута мовазнаўства П. Бузук, ні яго намеснік Я. Мацюкевіч. Магчыма, лічылася, што Я. Мацюкевіч не мае дастатковай навуковай вагі, каб быць адным з рэдактараў такой працы. Што ж да П. Бузука, то, нягледзячы на яго высокую кампетэнцыю і пасаду дырэктара Інстытута мовазнаўства, ён у гэты час, верагодна, ужо не меў належнага даверу з боку высокіх партыйных кіраўнікоў як дастаткова надзейны праваднік у сферы акадэмічнага мовазнаўства палітыкі партыі.

10 жніўня 1938 г. у газеце «Літаратура і мастацтва» навуковы сакратар Інстытута мовы К. Гурскі паведамляў, што ў адпаведнасці з планам слоўнік меў быць адрэдагаваны галоўнай рэдакцыяй у канцы 1937 г. Аднак «за ўвесь год (1937-мы. – *С. З.*) работа не пасунулася ні на крок, бо даручылі яе выкрытаму потым ворагу народа. У бягучым годзе была створана новая рэдакцыя, але на чале яе зноў аказаўся вораг народа. Зараз стаіць пытанне аб трэцяй рэдакцыі».

21 лістапада 1938 г. у адпаведнасці з пастановай бюро ЦК КПБ(б) «Аб перакладзе на беларускую мову слова "соединяйтесь" у лозунгу "Пролетарии всех стран, соединяйтесь" і слова "область"» рэдакцыйная камісія руска-беларускага слоўніка абавязвалася на працягу двух месяцаў закончыць работу па пераглядзе і рэдагаванні слоўніка.

Згодна з гэтай рэзалюцыяй замест перакладу формы *объединяйтесь* як *злучайцеся* быў зацверджаны эквівалент *яднайцеся* ў выглядзе формы *еднайцеся*. Такі правапіс быў зацверджаны пазней і на сесіі Вярхоўнага Савета БССР. Паводле ўспамінаў аднаго з удзельнікаў правапісных абмеркаванняў, слова *злучацца* было заменена з-за непажаданых асацыяцый у сакратара ЦК КП(б) Б Н. Грэкавай са словам *злучка*, ужывальным у сельскагаспадарчай практыцы і

справаводчых дакументах. Адхіленне ад правапісу ў форме *еднайцеся* было зроблена для распадабнення пачатку напісання гэтай лексемы са словам *яд*. Прыняцце выключэння ў правапісе для формы *еднайцеся* ў лозунгу стварыла праблемы карыстальнікам, якія не ведалі, як трэба было пісаць роднасныя словы *раз'яднанне, аб'яднанне*, праз *я* ці *е*. Пастанова зацвердзіла правапіс слова *вобласць*, што было выклікана ранейшым частым ужываннем у партыйных дакументах няправільнай формы *обласць*, аднак яшчэ ў сакавіку 1940 г. на практыцы ўжыванне гэтага слова было нестабільнае, пра што сведчыць яго абмеркаванне на нарадзе ў ЦК КП(б)Б па пытанні рэформы беларускага правапісу. Прэзідэнту Акадэміі навук П. Горыну і Інстытуту мовы і літаратуры было прапанавана на працягу месяца падаць у ЦК КП(б)Б прапановы аб зменах перакладу шэрагу іншых слоў, якімі «беларуская мова засмечвалася нацдэмаўскімі варожымі элементамі».

Гэта пастанова сярод іншага паказвае, што ў 1938 г. ужывальнасць і нават правапіс канкрэтных слоў часам зацвярджаліся высокай партыйнай інстанцыяй, што, з аднаго боку, сведчыла аб няпэўнасці ўяўленняў пра многія моўныя нормы ў гэты час і, з другога боку, указвала на выключна бюракратызаваную працэдуру ўсталявання некаторых моўных нормаў.

У пачатку 1939 г. пра завяршэнне падрыхтоўкі руска-беларускага слоўніка пісаў тагачасны дырэктар Інстытута літаратуры, мастацтва і мовы Акадэміі навук В. Барысенка, сярод іншага сцвярджаючы, што руска-беларускі слоўнік 1937 г. быў засмечаны паланізмамі і «класава-варожымі ўстаноўкамі». На завяршэнне падрыхтоўкі рукапісу слоўніка яшчэ ў 1935 г., які пазней «пераходзіў ад рэдакцыі да рэдакцыі, што трывала да вайны 1941 года», указваў у 1950-я гг. лінгвіст-эмігрант Я. Станкевіч. У перадваеннае дзесяцігоддзе падрыхтоўка якой-небудзь кнігі лінгвістамі зусім не абавязкова азначала фактычнае заканчэнне працы, паколькі пасля мовазнаўцаў са слоўнікам працавала яшчэ «галоўная палітычная рэдакцыя». Невядома, якія людзі ўваходзілі ў яе склад, затое ёсць інфармацыя пра зацверджаную 5 красавіка 1938 г. «адказную» рэдакцыю, у якую былі ўключаны наркам асветы В. Піваварaў (старшыня), а таксама пісьменнікі М. Лынькоў і І. Гурскі. Зноў жа звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што ў адказную рэдакцыю не быў уключаны ніхто з мовазнаўцаў. Палітычнае рэдагаванне здзяйсняла цэнзарскія функцыі, мела мала агульнага з правіламі падрыхтоўкі навуковай прадукцыі і стварала мовазнаўцам шматлікія праблемы.

У Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь у фондзе бюро ЦК КПБ(б) захоўваюцца фрагменты датаванага 1936 г. «вялікага руска-беларускага слоўніка» (далей – РБС-36), які, падобна, і з'яўляецца тым двухтомным руска-беларускім слоўнікам, што быў падрыхтаваны ў Акадэміі навук у 1930-я гг. Захаваліся часткі слоўніка на літары «А» (1400 слоў), «Б» (2200 слоў), «В» (4770 слоў), «Д» (2500 слоў) і «Ж» (400 слоў); усяго больш за 11 тысяч слоў.

Фрагмент слоўніка на літару «А» мае суправаджальны ліст, адрасаваны нейкаму Казюку (відаць, меўся на ўвазе тагачасны загадчык аддзела друку і выдавецтваў ЦК КПБ, а пазней галоўны рэдактар ДВБ Мікалай Казюк). У лісце паведамлялася, што інстытут пасылае яму гэтую частку слоўніка на рэдагаванне. Рукапіс мае розныя, зробленыя чарнілам або алоўкам, праўкі. Наконт першых ліст інфармуе, што «словы, адзначаныя крыжыкамі, былі выпраўлены рабочай рэдакцыяй, а словы, адзначаныя пытаннем, вынесены на абмеркаванне галоўнай рэдакцыі вялікага РБС».

Параўнанне з адпаведнымі фрагментамі «Руска-беларускага слоўніка» 1937 г. (далей – РБС-37) паказвае, што рэестр двухтомнага руска-беларускага слоўніка перавышаў вакабуляр слоўніка 1937 г. у 2–3 разы і мог налічваць да 100 тысяч адзінак.

Паколькі слоўнік 1936 г. з'яўляецца першай руска-беларускай лексікаграфічнай працай, падрыхтаванай пасля выхаду з друку «Расійска-беларускага слоўніка» 1928 г. (далей – РБС-28), ёсць сэнс параўнаць гэтыя лексікаграфічныя творы.

Як вядома, адной з характэрных рыс РБС-28 было змяшчэнне ў яго беларускай частцы вялікай колькасці сінонімаў для рускіх загалоўных слоў. Аўтары калектыўнай гісторыі беларускай літаратурнай мовы 1968 г., у прыватнасці, пішуць пра «велізарнае сінанімічнае багацце беларускай літаратурнай мовы», адлюстраванае ў гэтым слоўніку. Вялікая колькасць адпаведнікаў да рускіх слоў – адначасова і вартасць дадзенага слоўніка, і яго недахоп, паколькі «не ўсе прыведзеныя сінонімы з'яўляліся раўназначнымі ў адносінах да адпаведнага рускага слова і не ўсе мелі аднолькавую вартасць для беларускай літаратурнай мовы». Паколькі РБС-36 быў у пэўным сэнсе альтэрнатыўнай працай у дачыненні да РБС-28 (як і ў цэлым беларуская лінгвістыка 1930-х гг. адносна моваведства 1920-х), у гэтым слоўніку назіраем частае скарачэнне колькасці сінонімаў у беларускай частцы. Параўн., напрыклад: *бесчестье – бясчэсце, знявага, ганьба* (у РБС-28 таксама: *няслава*); *близорукий – блізарукі* (у РБС-28: *панікліва, нізкі на вочы, недабачлівы, бліндар, падслепаваты*); *бороться – бароцца, змагацца* (у РБС-28: *змагацца, борацца, ходацца, дужацца, барукацца*); *бред – брэд, блюзненне* (у РБС-28: *брэд, вяроза, марэнне, маячанне*); *бродяга – валацуга, брадзяга* (у РБС-28: *бадзяга, валацуга, шандыга, туляга, хадзяка, шлында, маталыга*); *бусы – бусы, пацеркі* (у РБС-28: *каралі, пацеркі, manісты*); *быстрота – быстрыня, шпаркасць* (у РБС-28: *шпаркасць, спрытнасць, шыбкасць, прудкасць, хуткасць, быстрыня)*; *вдоволь – удосыць, даволі* (у РБС-28: *даволі, досыць, удосталь, упоедзь, ці мала*); *веер – веер* (у РБС-28: *махала, вахляр*); *вертел – ражончык, ражэнчык* (у РБС-28: *ражон, лавец, спічак, вожак*); *ветошка – вяхотка, анучка* (у РБС-28 таксама яшчэ: *караўка, рызіна, вехцік*); *ветренник – ветранік, ветрагон* (у РБС-28: *ветрагон, узвей-вецер, галуза, гіцаль, пустадом, вар'ят,*

ветрам падшыты); *взбучка – узбучка, нагонка* (у РБС-28: *нагонка, лайка, чос*); *взимание – спагнанне* (у РБС-28 таксама яшчэ: *бранне, зыск*); *(при)видение – здань* (у РБС-28: *зданнё, здань; мара, сцень, патароча*); *внешность – выгляд* (у РБС-28 таксама яшчэ: *знадворнасць, урода*); *вобрать – увабраць, уцягнуць* (у РБС-28 таксама яшчэ: *насякнуць, усмактаць*); *воин – воін, ваяка* (у РБС-28 таксама яшчэ: *вой*); *водиться (с кем) – 1. знацца, 2. вадзіцца* (у РБС-28: *знацца, таварышаваць*); *вонзать – уганяць, утыкаць* (у РБС-28: *утыкаць, утыркаць, упіхаць, строміць*); *ворон – воран, крумкач* (у РБС-28: *крук, крумкач, груган*); *воцариться – запанаваць* (у РБС-28 таксама яшчэ: *уступіць на трон, зацараваць*); *всласть – усмак, са смакам* (у РБС-28: *усмак, да смаку, да спадобы*); *вспоминать – успамінаць* (у РБС-28 таксама яшчэ: *згадваць*); *вспылить – раззлавацца, ускіпець* (у РБС-28: *запыліцца, ускіпець гневам, узбурыцца, агнявіцца*); *вспыльчивый – запальчывы, гарачы* (у РБС-28 таксама яшчэ: *апрысклівы*); *втайне – употай, тайком* (у РБС-28: *потай, тайком, таемна, патаемна, цішком, пакрыёма*); *выдаивать – выдойваць* (у РБС-28 таксама яшчэ: *выцырквваць*); *выдергать – вырваць, выскубаць* (у РБС-28: *вырваць, высмыкаць, выдзерці, выскубці, вышмаргаць*); *вымаливать – выпрошваць, вымольваць* (у РБС-28 таксама яшчэ: *кленчыць*); *давление – даўленне, ціск* (у РБС-28 таксама яшчэ: *naціск, нагнёт*); *дребезжать – дрынкаць, бразгатаць* (у РБС-28 таксама яшчэ: *трымцець, дзілінкаць, тарахцець*); *дряхлеть – трухлець* (у РБС-28 таксама яшчэ: *старэць, друзлець, грыбець*) і інш. Як відаць (параўн. беларускія эквіваленты да рус. *близорукий, бродяга, бусы, ветренник, взбучка* і інш.), скарачэнне колькасці сінонімаў у беларускай частцы ў шэрагу выпадкаў суправаджалася адначасовым уключэннем у склад беларускай лексікі русізмаў або слоў, якія фармальна супадалі з рускімі словамі.

Відавочна, скарачэнне ў РБС-36 набору прапанаваных эквівалентаў у некаторых выпадках сведчыла аб іх больш строгім адборы, адхіленні (занадта) экспрэсіўных народных слоў. Параўн. неўключэнне ў РБС-36 формы *выцырквваць* у якасці эквіваленту рус. *выдаивать* або невыкарыстанне формаў *патрашыць* і *трыбушыць* у якасці эквіваленту рус. *вскрывать* (*труп*). У іншых выпадках выпадае гаварыць аб жаданні пазбавіцца семантычна недакладных эквівалентаў; параўн. у гэтым плане невыкарыстанне ў РБС-36 формаў *да смаку* і *да спадобы* ў якасці эквіваленту рус. *всласть*, слова *нагнёт* як адпаведніка рус. *давление*, лексемы *ўрода* ў якасці эквіваленту рус. *внешность*. Магчыма, станоўчым трэба прызнаць няўлік у РБС-36 скалькаванай формы *знадворнасць* як эквіваленту рус. *внешность*. Гэтыя адхіленні РБС-36 ад РБС-28 можна лічыць лінгвістычна абгрунтаванымі.

Аднак не ва ўсіх выпадках матываванасць такіх скарачэнняў можна прызнаць безумоўна – нават калі прыняць тое, што ў 1930-я гг. стаўленне да лексічнай шматстайнасці было намнога больш крытычным у параўнанні з 1920-мі гг. Так, напрыклад, сінонім *таварышаваць* у якасці эквіваленту рус.

водиться быў зусім адэкватным. Прыведзеныя ў РБС-28 словы *мізэрны* і *ўбогі* добра перадавалі лексіка-семантычны варыянт рус. *жалкий* у значэнні ‘ничтожный, презренный’, што пацверджана і ў сучасных слоўніках. Напэўна, дарэчы сярод эквівалентаў для рус. *дряхлеть* было змяшчэнне слова *старэць*. На нашу думку, маглі знайсці месца ў РБС-36 словы *бадзяга, барукацца, галуза, дужацца, пустадом, удавацца, павадыр, вахляр, наўзаводы, нізкі на вочы, няслава, вадаросты, вой, груган* і інш. Адны з іх (*удавацца*) маглі спрыяць абагачэнню сінанімічнай сістэмы беларускай мовы, іншыя (*галуза, павадыр, вахляр, наўзаводы, няслава, пустадом, вадаросты*) – не толькі фіксаваліся ў лексікаграфічных крыніцах 1920-х гг., але і былі прыкметай моўнай практыкі гэтага часу. Параўн.: *павадыр* ‘кіраўнік піянерскага атрада’ *гаворыць*; *пакажэце на гэтым вахляры той кут*; *дзікуны гэтым хвастом, як вахляром, адганялі мух*; *жарабок бег наўзаводы папарадзе паравоза* (слова ўжыта ў школьным сачыненні); *асаблівы від вадаростаў, выцягваюць з дна вадаросты, зялёных вадаростаў... розныя вадаросты*; *6-ты пояс заселены харавымі вадаростамі <...> паверхня, багатая вадаростамі*. Відавочна, гэтыя і іншыя змены былі абумоўлены насцярожаным, выкліканым ідэалагічнымі прычынамі, стаўленнем укладальнікаў слоўніка да некаторых фактаў беларускай мовы 1920-х гг.

Прыватнымі выпадкамі скарачэнняў сінанімічных радоў было пакіданне ў беларускай частцы толькі сіноніма, тоеснага рускаму: *вдувать – удуваць* (у РБС-28 таксама яшчэ: *удмухаць*); *вникать – унікаць* (у РБС-28 таксама: *даходзіць, удавацца* (*ува што*). Сінанімічны рад мог скарачацца за кошт адхілення ранейшых эквівалентаў пры адначасовым выкарыстанні калькаванай формы: *богохульник – блюзнер, баглай* (РБС-28), *богазняважальнік* (РБС-36).

Заўважным момантам скарачэння набору беларускіх сінонімаў рускім эквівалентам у РБС-36 стала выдаленне слоў, ужываных класікам беларускай літаратуры Я. Купалам. У той час як у 1920-я гг. лексікографы імкнуліся адлюстраваць у слоўніках моўную практыку Я. Купалы, Я. Коласа і іншых вядучых майстроў слова як мага больш шырока, у РБС-36, напрыклад, не ўключаны ўжываныя Я. Купалам словы *няслава, пакрыёма* і інш.

Часам у слоўнік насуперак ранейшай практыцы ўводзіўся царкоўнаславянізм: *ввергать – увяргаць* (РБС-36), тады як у РБС-28 падаваліся формы *ўкідаць, урынуць, упіхаць*. У РБС-28 для рус. *свергнуть* эквівалентамі былі пададзены *скінуць, зрынуць, сапхнуць*, але не было дадзена слова *звергнуць*. У дыскусіі аб культуры мовы 1930-х – пачатку 1940-х гг. звярталася ўвага на тое, што форма *звергнуць* з’яўляецца прымальнай толькі тады, калі яна ўжываецца ў фізічным сэнсе і стала народнай (*кабыла звергла*), але недапушчальная ў якасці грамадска-палітычнага тэрміна. Іншыя аўтары, наадварот, даказвалі, што ўхіленне ад слоў з гэтым коранем можа даваць вынікам скажэнні: у

выпадку перакладу рускага словазлучэння *подвергать критике* як *падпарадкаваць крытыцы*. Формы з коранем *верг-* паступова пранікалі ў моўную практыку і адлюстроўваліся ў лексікаграфічных працах. Так, напрыклад, у слоўніку літаратурнай тэрміналогіі для рус. *опровергать, опровержение* былі прапанаваны адпаведнікі *абвяргаць, абвяржэнне*. У працэсе перакладу твораў У. Леніна ў канцы 1920-х гг. выкарыстоўвалася слова *абвяргаць*, якое фігуравала таксама ў прыкладзеных да трэцяга і пятага тамоў Збору твораў Леніна слоўніках. Аднак, відаць, у адпаведнасці з устаноўкай ужываць слова *звергнуць* у фізічным сэнсе ў друку 1920-х гг. у значэнні 'знішчыць, пазбавіўшы ўлады' яно часта абмяжоўвалася і ўжываўся выраз *нізрынуць*, а ў заходнебеларускім друку – *абярнуць*, параўн.: *разам з народнікамі ўкраінскімі і расейскімі абярнуць царызм і стварыць федэрацыю славянскіх народаў*.

У асобных выпадках, аднак, назіраецца сітуацыя, калі колькасць прыведзеных у РБС-36 сінонімаў большая, чым у РБС-28. Параўн.: *бесстрашие – бязбоязнасць, адвага, адважнасць, смеласць* (у РБС-28: *бязбоязнасць, бязбояззкасць, адвага*); *велеречивый – многамоўны, напышлівы* (у РБС-28: *высокамоўны*); *вздутие – напушэнне, апухласць* (у РБС-28: *апухласць*); *вихрь – віхар, віхура* (у РБС-28: *віхор*); *ведать – загадваць, кіраваць* (у РБС-28: *кіраваць*).

У шэрагу выпадкаў такое павелічэнне колькасці сінонімаў у РБС-36 адбывалася за кошт уключэння ў склад адпаведнікаў слова, тоеснага рускаму, або царкоўнаславянізма. Параўн.: у РБС-28: *булавка – шпілька* (у РБС-36 таксама яшчэ: *булаўка*); *ввинтить – ушрубаваць, укруціць* (у РБС-36 таксама яшчэ: *увінціць*); *вгиб – угін* (у РБС-36: *угіб, угін*); *взрыв – выбух* (у РБС-36 таксама яшчэ: *узрыў*); *взятка – хабар* (у РБС-36: *узятка, хабар*); *владыка – уладар* (у РБС-36 таксама яшчэ: *уладыка*).

У асобных выпадках набор эквівалентаў у РБС-36 пашыраўся за кошт дадавання калькаванай формы: *воздухоплавание – лётніцтва* (РБС-28), *паветраплаванне, лётніцтва* (РБС-36).

Часам укладальнікі РБС-36 адмаўляліся ад аднаслоўнага эквіваленту, прыведзенага ў РБС-28, затое падавалі словазлучэнні. Параўн.: *блаженствовать – раскашаваць* (РБС-28), *быць шчаслівым, мець асалоду* (РБС-36). У сучасным слоўніку форма *раскашавац*(*ца*) у якасці эквіваленту рус. *блаженствовать* узноўлена.

У значнай колькасці выпадкаў у РБС-36 і РБС-28 канстатуем аднолькавую колькасць адпаведнікаў. Параўн.: *вознамериваться – намервацца, наважвацца* (РБС-36), *наважыцца, узяць замер* (РБС-28); *взапуски – навыперадкі, узапускі* (РБС-36), *навыперадкі, наўзавады* (РБС-28); *вешалка – вешалка,* (у платья) – *гітлік* (РБС-36), *вешалка, почапка* (РБС-28); *взрыхлить – ускапаць, узрыхліць* (РБС-36), *ускапать, успушыць* (РБС-28). Адначасова можна адзначыць, што ў частцы гэтых выпадкаў (*узапускі, узрыхліць*) беларускі сінанімічны рад папаўняўся за кошт русізма або слова, тоеснага з рускай мовай.

Прыватным выпадкам аднолькавай колькасці беларускіх адпаведнікаў у РБС-36 і РБС-28 з'яўляюцца сітуацыі, калі сінонімы аднаго слоўніка не прыводзіліся ў іншым. Пры гэтым, здаецца, прынамсі ў некаторых выпадках эквіваленты РБС-36 былі не горшымі за варыянты, прапанаваныя ў РБС-28. Параўн.: *ветвистый – галіністы, галлісты* (РБС-28), *разгалісты, разложысты* (РБС-36); *воздаяние – аддача, адплата* (РБС-28), *нагарода, узнагарода* (РБС-36); *вещество – рэчыва* (РБС-36), *матэрыя* (РБС-28).

У асобных выпадках адбывалася ўвядзенне ў слоўнік словаўтваральнага русізма або формы, якая ў 1920-я гг. магла ўспрымацца як словаўтваральны русізм. Параўн.: *братишка – брацішка* (РБС-36), тады як у РБС-28 падавалася форма *братка*. Для рус. *веснушки* у РБС-28 прыводзіліся формы *вяснянкі, рабацінне*, а ў РБС-36 форма *вяснянкі* была заменена на *вяснушкі*. Часам словаўтваральны русізм у РБС-36 падаваўся поруч з фіксацыяй ранейшай, «больш беларускай» формы: *бунтовщик – бунтаўшчык, бунтаўнік*, тады як у РБС-28 для рус. *бунтовщик* прыводзіліся эквіваленты *бунтаўнік, паўстанец*.

Праўдападобна, яшчэ ў больш рэдкіх выпадках можам назіраць замену ў РБС-36 словаўтваральнай мадэлі, аналагічнай рускай, выкарыстанай у РБС-28: *букашка – казюлька* (у РБС-28 было: *казяўка*). Форма *казюлька* ў значэнні '(малое) насякомае' (у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» фіксуецца з паметай «абласное»), 'клас беспазваночных членістаногіх жывёл' у 1920-я гг. была ў шырокім ужытку, фіксавалася ў тым ліку ў БРС-26, у тэрміналагічных слоўніках і навуковай літаратуры, таму такую замену можна разглядаць як у нейкай меры механічную, арыентаваную на дасягненне большай блізкасці да рускай мовы.

У параўнанні з РБС-28 у рукапісным слоўніку 1936 г. заўважаюцца таксама наступныя канкрэтныя з'явы:

– увядзенне словаўтваральных русізмаў, угрунтаваных на дзеепрыметнікавых формах з суфіксамі *-уч-, -юч-, -ім-*: *быстротечный – быстрацякучы, быстрабягучы* (замест ужыванай у РБС-28 формы *шпаркаплыўны*); *возмутительный – абураючы* (поруч з *абуральны*); *видимость – бачнасць, відзімасць* (замест дадзеных у РБС-28 формаў *відочнасць, бачнасць*);

– вывад слова з разраду безэквівалентных шляхам выкарыстання запазычвання з рускай мовы: *бронепоезд – бронепоезд* (у РБС-28 было: *панцырны цягнік*);

– увядзенне беларускай лексемы, адсутнай у РБС-28: *валять* (*сукно*) – *валюшыць, валюшаваць* (у РБС-28: *валяць, качаць, лямчыць*);

– увядзенне дадатковага дэрывата: *ветвиться – галініцца* (РБС-28), *галініцца, галінавацца* (РБС-36);

– падача дакладных адпаведнікаў замест ранейшых няправільных: *ведение – загадванне, кіраванне* (у РБС-28: *веда, веданне*);

– скасаванне дыялектызма-русізма: *ветвь – галіна, галінка, ветка* (РБС-28), *галіна* (РБС-36);

– улік мнагазначнасці рускага слова: *возгореться* – не толькі *загарэцца*, але і *выбухнуць*: *война возгорелась – вайна выбухнула*. У дадзеным выпадку важна адзначыць, што такое папаўненне не было толькі плёнам думкі ўкладальнікаў, а абапіралася на ўжыванне. Параўн.: *гатова выбухнуць грамадзянская вайна*. У сучасных руска-беларускіх слоўніках варыянт рус. *возгореться* ‘раптоўна ўзнікнуць’ не мае спецыяльнага перакладу, хоць «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» фіксуе адпаведны лексіка-семантычны варыянт лексемы *выбухнуць*.

У рукапісе зроблены шматлікія праўкі, якія ўяўляюць вялікую цікавасць. Згодна з Г. Яворскай, у працы з рэдактарскімі праўкамі «працэс актыўнага выбару моўных варыянтаў робіцца, так бы мовіць, відавочным, паказваючы напрамак рэфлексіі над мовай. Рэдактары паводле сваёй прафесіі з’яўляюцца носьбітамі найбольш рэпрэзентатыўных уяўленняў пра моўную норму».

Шэраг правак былі ўведзены ў рукапіс слоўніка рабочай рэдакцыяй.

З рэестра рускай часткі былі выкраслены наступныя словы: *абрикосовка, августейший, авиамодельня, авиапоставка, авиаработа, авиоработник, автогрузовик, автопробка, автосцена, автотир, автотрактор, автотренажор, автошоссе, агентша, агрогород, анабаптистка, анабаптистский, анархистка, англоманка, англоманский, англоманство, антикритика, антиленинец, антиобщественник, бабахнуть, бабуся, багетчик, багорный, багорщик, базарить, бакон* мор.*, бакшиш, балаганничать, балакать, балансироваться, блуд, блудить, блудливость, блудливый, блудница, вербный* і інш. Як відаць, рэдакцыя скарачала рэестр па ідэалагічных меркаваннях (*августейший, антиленинец, антиобщественник, вербная*), зыходзячы з пурыстычнай матывацыі (*абрикосовка, бабахнуть, бабуся, базарить, балакать, блуд, блудить, блудливость*), кіруючыся меркаваннямі ідэалогіі і забеспячэння кампактнасці лексікону адначасова (*анабаптистка, анархистка, англоманка*) і інш.

З другога боку, у рэестр чарнілам упісаны наступныя словы: *балдахин, Балканы, Балтийское море, безрезультатно, безропотно, безукоризненно, Белград, Белое море, Бельгия* і інш.

У асобных выпадках насупраць пэўных лексем былі пастаўлены чарнільныя крыжыкі, але адпаведныя словы выкраслены не былі: *аванпостный, аварец, агитбригада, адвокатствовать, адский, азартность, актерствовать, акушерствовать, алтын, алый, анакреонтический, антипатический* і інш.

У працэсе рэдагавання ў беларускай частцы скарачалася кола прапанаваных эквівалентаў: *вероятие – імавернасць, праўдападобнасць, мажлівасць, магчымасць* (пасля рэдакцыйнай праўкі пакінута толькі слова *праўдападобнасць*); *беречь – берагчы, сцерагчы* (пакінута форма *берагчы*); *беситься – шалець, вар’яцець* (пакінута лексема *шалець*).

З шэрагу эквівалентаў выключаўся адпаведнік аднаго з лексіка-семантычных варыянтаў рускага слова: *вешалка,* (у платья) – *гітлік*, аднак апошні лексіка-семантычны варыянт аказаўся выкрасленым увогуле. Для рус. *веский* былі прапанаваны два эквіваленты – *важкі*, перан. *вескі*, аднак урэшце тоесны рускаму пераноснаму значэнню беларускі адпаведнік аказаўся выкрасленым.

У некаторых выпадках у беларускай частцы пакідаўся толькі тоесны рускаму адпаведнік: *безопасность – бяспечнасць, бяспека, безапаснасць* (пакінута толькі форма *безапаснасць*); *базар – рынак, базар, кірмаш* (пасля рэдагавання ў якасці беларускага эквіваленту пакінута толькі форма *базар*); *ватага – ватага, натоўп* (слова *натоўп* выкраслена).

Часам у беларускай частцы скасоўваўся тоесны рускаму адпаведнік: *бархат – бархат, аксаміт* (слова *бархат* выкраслена), *бахвал – бахвал, хвалько* (слова *бахвал* выкраслена), *бегство – уцёкі, бегства* (слова *бегства* выкраслена).

У некаторых выпадках быў павялічаны набор беларускіх сінонімаў.

Часам дадаваўся новы (або аднаўляўся стары) сінонім: *безобразный – брыдкі, непрыстойны* (дададзена форма *агідны*), *безумство – шаленства* (дададзена форма *вар'яцтва*), *видение – здань* (прыпісана: *прывід*), *вилообразный – вілападобны* (прыпісана: *вілаваты*).

Зрэдку дадаткова да народнай уводзілася «культурная» лексема: *возделать* (землю) – было *абрабіць*, дададзена *апрацаваць*.

У некаторых выпадках нейкая форма ўводзілася (часам фактычна аднаўлялася з РБС-28) дадаткова да рускай: *барышник – барышнік* (дададзена форма *перакупшчык*), *бедствовать – бедстваваць* (дададзена форма *бедаваць*), *беспорядок – беспарадак* (дададзена форма *бязладдзе*). Да формы *ўдуваць* як эквіваленту рус. *вдувать* прыпісаны сінонім *удзімаць*; да формы *ўдунуць* – формы *ўдзьмуць* і *ўдзьмухнуць*.

Часам дадаткова да аналагічнай рускай уводзілася спецыфічная словаўтваральная форма: *варшавянин – варшавянін* (дапісана: *варшавяк*), *вдумчивость – удумчывасць* (дапісана: *удумлівасць*). Рэдагаванне эквівалентаў для рус. *вдумчивость* пацягнула за сабой і рэдагаванне эквівалентаў для рус. *вдумчивый*: *удумлівы* (прыпісана: *удумчывы*).

У некаторых выпадках дадаваўся сінонім, аналагічны рускаму слову: *багрение – чырваненне* (перад формай *чырваненне* была ўпісана лексема *багрэнне*); *багрец – барвец* (была дададзена форма *багрэц*).

Былі выпадкі, калі нейкі сінонім дапісваўся, але ўрэшце скасоўваўся. Так, да пары *багор – багор* спачатку быў дададзены сінонім *бусак*. Кола адпаведнікаў рус. *байковый* было спачатку пашырана за кошт бел. *мультановы*, але потым гэта форма была апушчана. Параўн. таксама: *бить баклуши – гультаяваць* (быў дададзены і потым зняты эквівалент *біць бібікі*); *бал – бал*

(быў дададзены і потым зняты эквівалент *баль*); *балловый – балавы* (быў дададзены і потым зняты сінонім *адзнакавы*); *барствовать – панстваваць* (быў дададзены і потым зняты эквівалент *панаваць*); *бездельник – гультай, бяздзельнік* (быў дададзены і потым зняты сінонім *абібок*).

Часам выпраўляўся русіфікаваны сінонім: форма *баснапісец* была заменена на *байкапісец*, *бахвальства* – на *пахвальба*, *бяздзелле* – на *гультайства*, *безнадзорнасць* – на *безнагляднасць*, *безабразнік* – на *агіднік*, *безабразіць* – на *абязвечваць, знявечваць, скажаць, псаваць*.

Шэраг выпраўленняў датычыліся словаўтварэння.

Напрыклад, замяняўся суфікс на тоесны рускаму: форма *адвакаціць* як эквівалент рус. *адвокатствовать* заменена на *адвакатстваваць*, *акушэрыць* – на *акушэрстваваць*, *вахтавы* – на *вахценны*.

Дзеяслоўныя формы з суфіксам *-ір-* замяняліся на формы без гэтага суфікса: *большэвізіраваць* выпраўлена на *большэвізаваць*, *вальсіраваць* – на *вальсаваць*, *бальзаміраваць* – на *бальзамаваць*. Дадзеная змена праводзілася непаслядоўна. Так, напрыклад, форма *баласціраваць* была папраўлена на *баластыраваць*.

На абмеркаванне галоўнай рэдакцыі былі вынесены словы, лёс якіх рабочая рэдакцыя не магла вырашыць самастойна (пазначаліся пытальнікамі): *авантюрист, авантюристка, авось, агнец, артачиться* і інш.

Паколькі аднатомны руска-беларускі слоўнік, які ўвайшоў у гісторыю як слоўнік 1937 г., у асноўным быў падрыхтаваны не пазней чым у ліпені 1935 г., ён у няпоўнай меры ўлічыў матэрыялы падрыхтоўкі двухтомнага слоўніка. Аднак у пэўных выпадках пераемнасць РБС-37 з разгляданым двухтомным слоўнікам відавочная.

Падрыхтоўка РБС-36 адлюстравала складаныя выклікі, з якімі сутыкалася беларуская лексікаграфія 1930-х гг. З аднаго боку, імператывам часу было нівеліраванне беларускай лексікі. З другога боку, у працэсе падрыхтоўкі слоўніка былі зроблены некаторыя выпраўленні недакладнасцей прац 1920-х гг.

Пытанні для самакантролю

1. На аснове якіх фактаў можна сцвярджаць, што ў Інстытуце мовазнаўства БАН у 1931–1932 гг. рыхтаваўся руска-беларускі слоўнік?

2. Чаму 1933 год быў неспрыяльным для выдання руска-беларускага слоўніка?

3. Якія дзеянні прадугледжвала палітычнае рэдагаванне лексікаграфічнай літаратуры?

4. Чым двухтомны слоўнік 1936 г. адрозніваўся ад «Расійска-беларускага слоўніка» М. Байкова і С. Некрашэвіча 1928 г.?

Рэкамендаваная літаратура

Некрашэвіч, *С. М.* Расійска-беларускі слоўнік / С. М. Некрашэвіч, М. Я. Байкоў // Гісторыя беларускага мовазнаўства. 1918–1941 : хрэст. для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2005. Ч. 1. С. 72–75.

Руска-беларускі слоўнік. Пад рэдакцыяй Андрэя Александровіча // Гісторыя беларускага мовазнаўства. 1918–1941 : хрэст. для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. Мінск, 2005. Ч. 1. С. 76–79.

ЗМЕСТ

Вучэбнае выданне

Запрудскі Сяргей Мікалаевіч

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАГА МОВАЗНАЎСТВА
(1918–1941)

Адказны за выпуск *А. А. Лагвіновіч*

Мастак вокладкі *Т. Ю. Таран*
Тэхнічны рэдактар *Т. К. Рамановіч*
Камп’ютарная вёрстка *Н. І. Бандарчык*
Карэктар *Л. С. Мануленка*

Падпісана да друку 27.11.2015. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Рызаграфія. Ум. друк. арк. 11,62. Ул.-выд. арк. 12,7.
Тыраж 100 экз. Заказ 812.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/63 ад 19.03.2014.
Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.